

A PÉCSI IZRAELITA HITKÖZSÉG TÖRTÉNETE

Írta:
SCHWEITZER JÓZSEF

BUDAPEST, 1966

A PÉCSI IZRAELITA HITKÖZSÉG TÖRTÉNETE

Írta:
SCHWEITZER JÓZSEF

Scheiber Sándor előszavával

BUDAPEST, 1966

A MAGYAR ISRAELITÁK
TÖRTÉNETE

írta
SCHWEITZER JÓSEF

Schöner Schöner Kiadóval

A MAGYAR ISRAELITÁK
ORSZÁGOS KÉPVISELETÉNEK KIADÁSA

A PÉCSI IZRAELITA HITKÖZSÉG TÖRTÉNETE

1211. 1900. 10. 1.

1211. 1900. 10. 1.

1

**A MAGYARORSZÁGI ZSIDÓ HITKÖZSÉGEK
MONOGRÁFIÁI**

Szerkeszti: Scheiber Sándor

1.

A PÉCSI IZRAELITA HITKÖZSÉG TÖRTÉNETE

ELŐSZÓ

Blau Lajos, az Orsz. Rabbiképző Intézet egykori igazgatója, feladatul tűzte ki távozó tanítványainak, hogy írják meg hitközségük történetét. Hangsúlyozta, hogy ezek a monográfiák alapköveit fogják képezni a magyar zsidóság megírandó történetének. S ha nemrég újból felmerült a gondolat, hogy „most már komoly lehetőség nyílik... a magyar zsidóság története rendszeres, tudományos alapon történő feltárására, amit mind ez ideig igen elhanyagolt a magyar történettudomány” (*Gunst Péter*, Századok, XCIX. 1965. 1336.), mi néhány nagy múltú vagy népes hitközség történetét szeretnők előbb nyomtatásban látni (Bonyhád, Debrecen, Esztergom, Gyöngyös, Kaposvár, Kecskemét, Kőszeg, Nagykanizsa, Paks, Pápa, Vasvár stb.). Az összkép csak a részletek tisztázása után rajzolható meg megnyugtató alapossággal.

Szép számmal készültek el eddig is — több vagy kevesebb sikerrel — hitközség-történetek. Ezeket Bernstein Béla posthumus tanulmánya felsorolja.¹ Hadd egészítsük ki ezt a hiányos bibliográfiát az alábbiakkal:²

Grünwald, M.: Zur Geschichte der jüdischen Kultusgemeinde

Belovár. Belovár, 1881.

Kaiser, S.: Tyrnau einst und jetzt in Bezug auf die isr. Einwohner.

Tyrnau, 1885.

¹ *B. Bernstein*, Semitic Studies in Memory of Immanuel Löw. Bp., 1947. 51.

² Többet regisztrál *I. Tóth Zoltán*: Magyar Történeti Bibliografia. 1825—1867. III. Bp., 1950. 392—394. Kár, hogy erről a fontos munkáról nem vesz tudomást *S. Shunami* (Bibliography of Jewish Bibliographies. Jerusalem, 1965.). Lásd ismertetésemet: Magyar Könyvszemle. LXXXII. 1966. 203—204.

- Löwy, M.: Skizzen zur Geschichte der Juden in Temesvár bis zum Jahre 1865. Szegedin, 1890.
- Kemény József: A kis-czelli zsidók története. Devecser. 1900.
- Markbreiter, M.: Beiträge zur Geschichte der jüdischen Gemeinde Eisenstadt. Wien, 1908.
- Büchler Zsigmond: Az Albertii-Irsai Izraelita Hitközség és „Chevra-Kadisa” története. Nagyvárad, 1909.
- Singer Ábrahám: A Várpalotai Izraelita Hitközség története. Budapest—Várpalota, 1921.
- Salamon Samu: A zsidók története Nagykőrösön. Törökszentmiklós, 1926.
- Révész Fülöp: A Békéscsabai Izraelita Hitközség múltja és jelene. Békéscsaba, 1926.
- Guttmann Simon: A szombori zsidók története. Szombor, 1928.
- Radó Imre—Mayor József: A noviszádi zsidók története. Novi Sad, 1930.
- Stern Mór: Szatmári zsidók útja. Satu-Mare, [1931.].
- Friedmann, D.: Geschichte der Juden in Humenné. Beregsas, 1933.
- Silberstein Adolf: A Siklói Izraelita Hitközség története. Siklós, 1933.
- Zoltai Lajos: A zsidók letelepülése Debrecenben. MZsSz. LI. 1934. 18—32.
- Heves Kornél: A Szolnoki Hitközség története. Új Hiszekegy. Szolnok, 1938. 297—325.
- Goldberger Izidor: A tatatóvárosi zsidóság története. Tanulmányok dr. Blau Lajos... emlékére. Bp., 1938. 112—127.
- Grünvald Fülöp: A zsidóság története Budán. Bp., 1938.
- Reinitz, S.: 70 Jahre Aut. Orth. Kultusgemeinde in Prešov. Prešov, 1940.
- Kardos Pál: Adalékok a hajdúböszörményi zsidóság történetéhez. Debrecen, 1949.
- Szilágyi-Windt László: A kállói cáddik. A nagykállói zsidóság története. Tel-Aviv, [1958.].
- Gervai Sándor: Nyíregyháza zsidósága élete. Jeruzsálem, 1963.
- Eisner János: A bonyhádi zsidók története. Tel-Aviv, 1965.
- A hébernyelvűeket, amelyeknek száma egyre gyarapszik, itt nem számláljuk el.

Ezeknek sorát folytatja dr. Schweitzer József pécsi főrabbi, az Orsz. Rabbiképző Intézet tanára, amikor feldolgozza hitközségének

történetét. Az előtanulmányok³ felhasználásával, gazdag anyaggal szemlélteti a zsidók letelepedését Baranyában, majd a pécsi zsidók útját a kezdeti időktől a romokból való feltámadásig. Lépten-nyomon akadunk új adatokra: Bemutatja 1474-ben a Pécssett megfordult első zsidót; nyomokra talál a török hódoltság idején; közlésezi a legkorábbi conscriptiókat (1778, 1788). Felfedezi az első pécsi héber nyomtatvány egyetlen példányát (l. cikkét: Magyar Könyvszemle. LXXXI. 1965. 150—151; németül: Gutenberg-Jahrbuch, 1966.); kibontja az első rabbi, Löw Izrael életrajzának szárait; ismerteti egy Angliába vetődött kiadatlan levelét, amely utal a nemzedékek harcára. Felkutatja a pécsi zsidóság 1848-as kiáltványát. A hitközségi irattár, a helyi sajtó és egyéni emlékezések számos adatából megrajzolja a fasizmus éveit, a munkaszolgálatot és a deportálást.

Mindenütt tekintettel van a gazdasági háttérre és a társadalomtörténeti vonatkozásokra. A zsidóság külső és belső életét szemléletesen tárja elénk, értékes statisztikákkal támasztva meg állításait.

Méltán sorakozik a könyv legjobb monográfiáinkhoz. Rúzsás Lajos lektor véleményével: „Nyeresége lesz történelmi irodalmunknak.”

Szerző maradandó emlékművet állított — közel kétévtizedes működése után — hitközsége múltjának.

SCHEIBER SÁNDOR

³ Cserkúti Adolf: Az első pécsi zsidók. Pécs, 1914; Weisz Gábor: A Pécsi Izr. Hitközség monográfiája. Pécs, 1929; Danziger Zsigmond—Kárpáti Sámuel: A pécsi zsidó iskola története. Pécs, 1929.

BEVEZETÉS

Könyvünk kettős célkitűzést szeretne megvalósítani. Először a Cserkuti Adolf és Weisz Gábor munkáinak anyagát kívánja ki egészíteni az általuk fel nem használt források értékesítésével, valamint azoknak a társadalmi, gazdasági és népmozgalmi szempontoknak a figyelembevételével, melyeket az érdeemes szerzők csak csekély mértékben, vagy egyáltalában nem vontak be tárgyalásuk körébe. Másodszor folytatni óhajtja Weisz Gábornak 1928-ban lezárt monográfiáját, különös tekintettel arra, hogy ő a Horthy-korszak általa tárgyalt éveiben nem érinthette a fehér terror antiszemitizmusának súlyos megnyilvánulásait.

Alaposan igyekeztük megvizsgálni a fasizmus antiszemitizmusának helyi megnyilvánulásait, ugyanakkor felmutatni minden olyan, hálánkra és tiszteletadásunkra érdemes megnyilvánulást is, amely a megtámadott zsidóság becsületét és igazának védelmét kívánta szolgálni. A zsidótörvények korában képet adunk a pécsi zsidóság szociális helyzetéről, a közösség érdekében hozott áldozatvállalás mértékéről, annak elégséges vagy nem kielégítő voltáról, áttekintjük a foglalkozásuktól elűtöttek átképzésére szolgáló tevékenységet, amely akkor a fasizmus elleni belső zsidó önvédelem egyik formája volt.

A felszabadulás korában megpróbáljuk a rendelkezésünkre álló adatok egybevetésével megállapítani a pécsi zsidóságnak a munkaszolgálat és a deportáció következtében előállott személyi veszteségeit.

Munkánk a felszabadulást követő újjáépítés korának ismertetésével zárul. Hálás köszönetet mondok lektoraimnak, dr. Scheiber Sándor professzor úrnak, az Országos Rabbiképző Intézet igazga-

tójának és dr. Rúzsás Lajos kandidátus úrnak, a Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézete tud. munkatársának, akiknek útmutatásait és tanácsait hasznosíthattam.

Ugyancsak köszönettel tartozom Szabó Gyula múzeológus úrnak, a Janus Pannonius Múzeum helytörténeti osztálya vezetőjének, szíves segítségéért. Végezetül köszönet illeti a *Conference on Jewish Material Claims Against Germany*-t, amiért a kiadás terhéért szíves volt vállalni.

Pécs, 1964. november havában.

SCHWEITZER JÓZSEF

I. A KEZDETI IDŐK 1848-IG

A ZSIDÓK BARANYÁBAN

A jelenleg rendelkezésünkre álló, bár egyetlen adat szerint Baranyában, közelebbről a mai Siklós területén már a III. század elején laktak zsidók.

Erre utal az úgynevezett siklói sírkő, amelynek legújabb ismeretetését és szövegének pontos analízisét Scheiber Sándortól bírjuk,¹ de hivatkozik rá Silberstein Adolf is a siklói hitközségről írott monográfiájában.² Adatunkat Scheiber feldolgozásában ismeretjük.

A kő maga nincsen meg. Szövegét egy Mátyás korában élt, Antiquus névvel jelölt humanista jegyezte fel. A felirat a következő:

D/is/ M/anibus/
Septim/i/ae Mariae
Jud/a/ae quae vixit
annis XVIII Actia
Sabinilla mater

A halotti istenségeknek.
Septim/i/a Marianak,
a zsidónak, aki élt
18 évet, Actia
Sabinilla, az anyja.

Silberstein a Várady Ferenc szerkesztésében megjelent „Baranya múltja és jelene” című mű alapján összefoglalja a megye zsidóságának múltjára vonatkozó adatokat. Eszerint a XVIII. század utolsó évtizedéig alig élt több két-három zsidó léleknél a megye területén.

Az Országos Levéltárban őrzött és eddig tekintetbe nem vett zsidó-összeírások, valamint magának a megye közgyűlési jegyzőkönyvének néhány eddig figyelmen kívül hagyott adata ezt a megállapítást módosítja. Igaz, hogy Baranya még a XVIII. század első felében sem fogadott be határai közé zsidót,³ de például annak a megyei jelentésnek a hitelességét, amely még 1782-ben sem tud két-három zsidónál többről,⁴ nem fogadhatjuk el. A megyei jelentések általában egész csekély létszámot adnak, a zsidó összeírások ezzel szemben lényegesen nagyobbat mutatnak ki. Miután ez utóbbiakat fizetési kötelezettség végett állították össze, feltehető, hogy itt nagyobb gonddal jártak el az összeírók, míg a megye a maga jelentéseit pontatlan adatközlésekből merítette. Valószínűleg a kisebb birtokosok a falvaikban tartózkodó egy-egy zsidót általában nem jelentették a megyének. Bizonyos, hogy nagyobb számú zsidóság már a század 70-es éveitől kezdve létezett a megye területén, szétszórtan az egyes falvakban.

A római kor után a zsidóknak Baranya földjén való megjelenése II. Endre idejéig nyúlik vissza. Az uralkodó 1235-ben kelt rendeletében, arra való hivatkozással, hogy a dézsmát mind a mózesi, mind az újtestamentumi törvények előírják, elrendeli, hogy a pécsi egyházmegyében bármilyen rendű és állású lakók, nemkülönben a szaracénok és a zsidók a pécsi püspöknek mezei terményeik után dézsmát tartoznak fizetni.⁵

Rendszeres adatok azonban a megye zsidóságáról csak a XVIII. századtól kezdődően vannak. A helytartótanács 1725-ben országos zsidó összeírást rendel el. Baranya erre 1727. szeptember 19-i felterjesztésében közli, hogy területén egyedül Siklóson található zsidó, éspedig a Rohoncraól származó Izsák: „Nisi in oppido Siklos nomine Isak Rohonciensis.” Néki egyébként sem fia, sem rokona nincs a megyében. Üzletet vezet és házal. A megyének nem adózik, egyedül földesurának fizet adót.⁶ Mint említettük, Baranya azon vármegyék sorába tartozott, melyek zsidót nem fogadtak be. Így a Magyar Kir. Helytartótanácsnak a zsidók összeírására vonatkozó rendeleteire 1735-ben, 1746-ban és 1767-ben nemleges jelentést küld.⁷

Az első földesúr Batthyány Károly gróf, aki egy bonyhádi zsidónak 1742-ben lakhatási engedélyt ad üszögi birtokán. Így ezt a kis Pécs melletti pusztát kell az első, de rövid életű baranyai zsidó településnek tekinteni. A megye ugyanis a gróf eljárását törvény-

telennek minősíti, mivel az 1729. évi XIX. t. c. kimondja, hogy a Dalmát-, Horvát- és Szlavonországba, valamint a szentgyörgyi végvidékre nemrégiben bebocsátott, vagy „belopódzott” zsidókat onnan el kell mozdítani. Ezt a törvényt alkalmazzák a határon fekvő Baranyára is.⁸ 1746-ban pedig a megye statutumot hoz, amely szerint zsidó nem lakhatik területén: „Intra ambitum comitatus nostri neminem pro stabili morari patiamur habeamusque in presentiarum Judaeum.”⁹ Ez a határozat véget vetett az üszögi letelepülésnek, de a bonyhádiak tovább sem hagynak fel azzal a kívánsággal, hogy átjöjjenek Baranyába. Eltiltásukat 1750-ben felpanaszolja a Helytartótanácsnak, de a megye még vásárookra való átjárásukat is ellenzi.¹⁰

Negyedszázadnak kell elmúlnia, míg az ellenérvés csökken, majd megszűnik a zsidók ellen, akik itt korábban még földesúri védelem alatt is alig húzódhattak meg, ellentétben az országnak szinte majd valamennyi vármegyéjével.

1777-ben már átjárhatnak ide kereskedni. Ekkor találkozunk a Tolna megyei Izsák Lőbl teveli zsidóval s egy évre rá a hőgyészi Jakob Markusszal, akiknek baranyai üzleti kapcsolataik vannak.¹¹ Eddig elzárt határait is megnyitja most már Baranya az átutazó zsidók előtt. Előbb Jakob Lévi, utóbb bizonyos Mandl nevű kereskedő kap áthaladási engedélyt.¹² Végül sor kerül a zsidók letelepedésére is. Az 1775-ben készült összeírás 32, türelmi adót fizető családot mutat ki.¹³ Sőt a zsidó lakosság elég gyorsan szaporodik is. Az 1779-es megyei lista a türelmi adó fizetőiről már 67 családot tart számon. Ez az összeírás a baranyai zsidók foglalkozására nézve is nyújt felvilágosítást. Zömükben házaló kereskedelemről éltek, kisebb részüknek vegyeskereskedése volt, többen korcsma és más földesúri bérlettel rendelkeztek és vannak az előbbi kategóriákba nem sorolt vegyes foglalkozásúak is. A megyei jegyzőkönyv megjelölése szerint a foglalkozási ágak: ex mercatura, ex questura, ex opificiis, ex arendis, ex extraforialibus. Türelmi adójuk 658,— Ft volt.¹⁴

A megye zsidósága ekkoriban elszórtan él az egyes falvakban, egyedül Dárdán találunk 8 családot. Eszterházy herceg fogadta be őket s itt alakult meg a megyének első jelentős hitközsége, a földesúri területen. Egyébként a fent idézett 1779. évi megyegyűlési jegyzőkönyv és az 1778. évi Országos Helytartótanácsí ösz-

szelírás adatai egybehangzóak, így minden kétség nélkül hitelesnek fogadható el az ekkori szám szerinti megoszlás.¹⁵

1788-ban 112-en, egy évre rá 100-an fizetnek türelmi adót Baranyában. Dárda ekkor már eléggé népesnek mondható hitközség, ahol 21 család lakik, ezt követi Baksa 13, utána Szekcső 11 családból álló közösségével.¹⁶

Vége otthonra találnak a zsidók Baranya megyében, bár távolról sem oly mértékben, mint a szomszédos Tolnában, ahol ugyanekkor már két jelentős lélekszámú hitközség működik: Bonyhád és Paks. Az 1785. évi római katolikus egyházi kimutatás Bonyhádon 424, Pakson 227 zsidó lakost tüntet fel.¹⁷

(A megye zsidósága letelepülési helyeit bemutató zsidó összeírásokat a Függelékben közöljük.)

SZERVEZET, VEZETŐK

A megye zsidóságának központi szervezete nincsen. Egyetlen összekötő kapocs az úgynevezett repartitio, vagyis a türelmi adó kivetése, amelyet a baranyai zsidóság vezetőinek tekinthető férfiak végeztek, akik egyúttal a legmagasabb összeget fizették. Név szerint: Jacob Kaufmann, Gemeindeältester és Wolf Grienhuth, „Handler in Rácz-Kozár”. Felettük mint „Judenrichter” Isak Lewin szerepel, akinek pecsétjét is ismerjük.¹⁸ Kis nyolcszögletű pecsét, közepében horgony, benne Lewin névének kezdőbetűi (I. L.) felső részén öt héber betű 'א'ב'ג'ד'ה' felettük a szokásos rövidítési pontjellel. Felbontva a rövidítést a következő szöveget kapjuk: Ober-einnehmer Baranyaer Medina Jicchak Segal. A pecsét alján látható két héber betű 'פ'ב' jelentése: Fünfkirchen. Tudvalevőleg a héber Segal név a Lewin-nek megfelelője. Vagyis a pecsét jelentése: Lewin Izsák, Baranya megye fő (adó)-beszedője, Pécs. Maga a pecsét 8 mm széles és 10 mm hosszú. (Fényképe birtokunkban.) Az ilyen pecsétek elterjedtek voltak, gyakran tulajdonosuknak kereskedői jegyét is ábrázolták. Lewin, Grienhuth és Kaufmann 1788-ban mint a pécsi zsidók vezetői szerepelnek a hatóságok előtt s e minőségükben látják el aláírásukkal és pecsétjeikkel a megyei türelmi adó kivetését igazoló okmányt.

A türelmi adót fizetők közül az első két pécsi név 1789-ben bukkan fel, Salamon Fux és Marcus Weiszmayr személyében.

Míg a XVIII. század végéig csupán a megyei közgyűlési jegyzőkönyvek szórványos adataira és a türelmi adók behajtása végett készült névjegyzékekre voltunk utalva, addig a XIX. század közepéről már egykorú híradással bírunk Haas Mihály tollából,¹⁹ amelyből megismerhetjük a baranyai zsidóság akkori létszámát, elhelyezkedését és társadalmi helyzetét a megye életében. Haas adatait egy 1839-ből való egyházi összeírásból veszi. Ez 1761 zsidót tart számon Baranyában, akik a pécsi főrabbi szerint 250—260 családban élnek. A lélekszám és a családok számának látszólagos ellentmondását a zsidó családoknál akkoriban közismerten bőséges gyermekáldással lehet magyarázni. Megemlítjük, hogy van ugyan Baranya megyének egy 1846-os zsidó conscriptiója, amely 476 személyt tüntet fel, Pécssett mindössze 7-et, de ezt az összeírást nem lehet pontosnak tekinteni.²⁰ A főrabbi által közölt családszám, amely minden bizonnyal megbízható, a Haas-tól kapott lélekszámadatnak felel meg. Szerzőnk a megye jelentősebb helységeinek ismertetésekor mindig megemlékezik a vallási viszonyokról. Innen tudjuk, hogy Siklóson 29, Pécsváradon 27, Szekcsőn 18, Pellérdén 6, Mohácson 5 zsidó család lakott. Bár Haas Mihály nem tudta teljességgel levetkőzni a zsidóság iránt érzett előítéleteit és a zsidókat az akkor még rendkívül alacsony sorban élő és lenézett cigányokkal együtt említi, mégis elismerően szól arról, hogy a zsidók, akik ekkor már majd mindenütt megtalálhatók a megye területén, bár maguk közt „rossz német nyelven” beszélnek, tudnak magyarul s kitűnő gondot fordítanak arra, hogy gyermekeik írni-olvasni-számolni megtanuljanak, ezért a legszegényebb is tart tanítót. Nagy kár, hogy anyakönyveik hiányában a tanulók száma ismeretlen. Vallási életüket négy zsinagóga szolgálja s a Pécssett lakó főrabbi irányítja. Türelmi adójuk 1845-ben 1489 pengőforint 5 krajcár. Lényegében a Haaséval azonos képet ad a baranyai zsidókról Hollényi Miksának²¹ ugyancsak 1845-ben megjelent munkája, de azzal a valószínűtlen adattal is szolgál, hogy a megyében négy rabbi működik.

Fényes Elek 1836-ban megjelent országos statisztikája nagyjában hasonló képet fest a baranyai zsidókról, bár ő Haasnál kevesebbet, szám szerint 1594-et mutat ki a megyében. Részleteiben azonban rendkívül tanulságos Fényes műve, a települési helyek tekintetében. Így megtudjuk, hogy a megye legrégibb s legnagyobb zsidó községe, az ekkor már 227 tagot számláló dárdai hitközség mellett

jelentős település a mecsekháti járásban Mágocs 82, s a mohácsi járásban Zsibrik 80 fővel. E baranyai viszonyokhoz mért nagy települések magyarozatát adja az előbbi két helyen végzett dohánytermelés, mivel a dohánykereskedelmet a falusi zsidók bonyolították ekkoriban.

Meglepő azonban a Szabad-Szent-Királyon (szentlőrinci járás) talált 60 zsidó, s az ottlevő zsinagóga. A bő gabonatermés önmagában még nem kellő magyarozata megélhetésüknek, inkább arra kell gondolnunk, hogy az egyik nemesi funduson templomot építhettek s ez vonzotta oda a környék zsidóságát.

A megyének legelső kereskedelmi helyén, Mohácson azonban még alig él zsidó. Haas mindössze 5-ről tud, Fényes meg sem említi őket. Pedig elég nagy számban megfordulhattak itt, hiszen már 1828-ban kérelmezi letelepedését egy zsidó ember, hogy átutazó hitsorsosait étellel, itallal kiszolgálhassa. De a város elutasítja őt, s csak 1845-ben adja meg az első letelepedési engedélyt zsidónak.^{21a}

A zsidó lakosság tehát mintegy háromnegyed évszázad alatt vert gyökeret a megye földjében, de nagyobb tömegekben csak a század hetvenes éveitől tudott itt megtelepülni.

A ZSIDÓK PÉCSETT

A már említetteken kívül a legrégebb, de eléggé bizonytalan adat, amely Pécssett lakó zsidóra utal, 1467-ből származik. Ebben az évben ugyanis II. Pál pápa hordozható oltárprivilegiumot engedélyez Katherine Judeae mulieri quinqueecclesiensi számára.²² Ebből nem derül ki, hogy Katalin zsidó származású-e vagy csak családneve „Zsidó”. Hihetőleg ez utóbbi az igaz, mivel ebben a században már ismerünk Magyarországon egy vasi előnevű Zsidó nevezetű családot.²³

Magában a zsidó irodalomban 1474-ben bukkan fel először Pécs neve — „Funfkirchen in Hungern” — egy Hans Veyol nevű kitért zsidóval kapcsolatban, aki Regensburgból származik s megfordul a városban.²⁴

A török hódoltság korában, legalábbis annak utolsó évtizedeiben bizonyossággal mondhatjuk, hogy éltek zsidók Pécssett. Evlia Cselebi, a híres török világutazó 1663-ban járt itt s elmondja, hogy

Pécsnek „muzulmán városrésze van 7, egyetlen keresztény városrésze a budai kapun kívül fekszik. A városban magyar, bolgár, szerb, görög, örmény és frank nincs, de zsidó van”. Elcsodálkozik a kereskedelmi élénkségen, a választék bőségén, felleli India és Jemen híres áruit s megállapítja, hogy bár kevés bolt van a városban, az mégis felülmúlja a végvidék minden szövetáru csarnokát.^{24a} Hihető, hogy a törökökkel együtt lakó zsidóknak jó részük volt ez élénk kereskedelem kialakításában. Forrás megjelölése nélkül közli Katona Péter,^{24b} hogy a török hódoltság alatt itt lakó zsidók fejadót fizettek, melyet az udvari fődefterdár utóbb egy összegben vetett ki a hitközségekre.

A zsidók gazdasági tevékenységének fontosságára utal majd a későbbiekben az, hogy a hódoltságot követő erőszakos rekatolizáció idején a kiűzetésüket szorgalmazó helyi hatóságokkal szemben a pénzügyi szempontokra érzékenyen figyelő kormányhatóságoknál találunk megértésre.

A zsidóság mint politikai és felekezeti probléma először 1692-ben foglalkoztatja a várost, Ekkor keletkezik a Radonay püspök nevéhez fűződő fogadalom, amely a nem katolikusoknak a városban való állandó letelepedését megátolja.

Ezzel a momentummal kezdi Cserkúti Adolf a pécsi zsidók történetével foglalkozó tanulmányát.²⁵ Magának a fogadalomnak a a szövegét nem közli és létrejöttének okát sem kutatja. Csupán arra a rendkívül találó megállapításra szorítkozik, hogy e fogadalom súlyát leginkább és legtovább az egyébként is elnyomott és lenézett zsidók érezték. Hasonlóképpen a pécsi hitközség monográfusa, Weisz Gábor sem keresi a keletkezési okokat, csupán azt hangsúlyozza, „semmi igazolását sem találjuk annak, hogy ebben az időben Pécsen zsidók laktak volna.” Ez a megállapítása tévesnek bizonyul.

A Radonay Ignác Mátyás pécsi püspök által előírt és Pécs város bírāja és esküdtjei által magukra és utódaikra kötelezően letett fogadalom²⁶ a mai belvárosi plébánia templomban 1692 húsvét hétfőjén hangzott el s tisztújítások alkalmával a városbíró hivatalának elfoglalása előtt azt a templomi nyilvánosság előtt külön is letette.

Lényege pedig ennek a fogadalomnak az, hogy a város területén állandó megtelepülésre sem luteránusnak, sem kálvinistának, szakadárnak, ariánusnak, zsidónak vagy pogánynak engedélyt nem

adnak, sőt mindazokat, akik két hónap leforgása alatt nem lépnek a katolikus hitre, a városból kiutasítják.

A püspök nevéhez fűződő fogadalom valójában jezsuita kezdeményezésre jött létre.

A török uralom alatt (1543—1686) Pécsen és környékén rendkívül meggyengült a katolicizmus, ugyanakkor hódítanak a protestánsok és erőteljesen növekednek a görögkeletiek, akik a hódoltság alatt és után nagy számmal telepedtek le Magyarország déli részein. A török hatalom megszűntével nagyarányú rekatalizációs térítőmunka indul meg, amelyet jezsuita missziós papok végeznek. Ezek tevékenységükben lelkes támogatóra lelnek Radonay Ignác Mátyás választott pécsi püspökben, akiről a források mint heves térítőről emlékeznek meg. Leveleiből kitűnően „egyetlen nagy szenvedélye... egyházmegyéjében visszaállítani a katolikus vallás egyeduralmát”. „Többször kijelentette, hogy egyházmegyéjében nem fog mást megtűrni, csak katolikust.” (Az idézett részek Galambos Ferencnek jegyzetünkben megjelölt művéből valók.)

A térítő tevékenység kiterjedt az unitáriusokra, kálvinistákra, luteránusokra és törökökre, míg a görögkeletiekkel dogmatikus uniót kívántak elérni. Ez annyit jelent, hogy szertartásaik meghagyása mellett a katolikus egyházba való szerves bekapcsolódásokat igyekeztek előmozdítani. A görög-keleti szerbek megnyerése rendkívül fontos volt a bécsi kormány számára, s ezért különféle kiváltságokra voltak hajlandók irányukban. Ennek megfelelően térítésük szelíd eszközökkel folyt, de amikor így nem tudtak velük célt érni, a pécsi jezsuiták az erőszaktól sem riadtak vissza s előterjesztésükre Vecchy gróf városparancsnok magán- és nyilvános istentiszteleteik betiltását rendeli el.

A jezsuiták térítő munkájuk eredményeinek biztosítására vagy azok fokozására javasolták a szóban forgó fogadalom letételét, mely elsősorban a szerbek ellen irányult — amint erre Galambos Ferencen kívül Hodinka Antal is rámutat²⁷ —, akikre többféle okból is különösen nehezteltek. Többek között azért, mert az adófizetést is megtagadták és magatartásuk rossz példát mutatott volna. De számottevő volt az a célkitűzés is, hogy a hódoltság koráig eretnekmentes helyeknek katolikus jellegét fenntartsák.

Kétségtelen, hogy az elsősorban szerbellenes fogadalom hátrányos következményeit érezték a nemkatolikus keresztények és a zsidók is, noha ezek csekély számban élhettek akkor Pécsen.

A Galambos Ferenc által használt jezsuita források azonban kétségtelenné teszik ittlétüket, sőt a fogadalmat követő események leírásából kitűnik az is, hogy a nemkatolikusok kiűzetésére vonatkozó intézkedést leginkább irányukban akarták megvalósítani. A fogadalom ugyanis a nemkatolikusok körében elkeseredést váltott ki s annak végrehajtása ellen leginkább a zsidók tiltakoztak. De itt-tartásukat pártolták a bécsi kormányhatóságok helyi képviselői is. Így a kamarai tisztviselők, mivel a zsidók kiutasítása adóbevételi veszteséggel járt volna. Maradhatásuk érdekében pártfogóikkal együtt eljárnak a kincstári főbiztosnál, aki évi 100 forint ellenében megengedi nekik, hogy a városban tartózkodjanak továbbra is. A városi hatóságok ezt nem nézik jó szemmel s kérésükre a jezsuita házfőnök mint városplébános eljár a főbiztosnál, hogy határozata visszavonására bírja. Ugyanekkor a protestánsok közül vannak, akik szolidaritást vállalnak a zsidókkal s kijelentik, ha azokat kiutasítják, ők is készek a távozásra.

Ezek a protestánsok a XVI. század végétől a város polgárságának túlnyomó részét magában foglaló unitáriusok voltak.

Papjaik Erdélyből, Kolozsvárról jönnek Baranyába, illetve Pécsre s itt olyan meglepő sikerrel szervezik meg az unitárius egyház-községet, hogy Pécs lesz Kolozsvár mellett Magyarországon a második legjelentősebb unitárius központ, ha gyengülő erővel is, egészen a török hódoltság végéig.

Egyébként a „zsidózás” felé hajló Dávid Ferencnek, ki katolikus plébánosból lett lutheránus és kálvinista valláson keresztül unitárius püspökké, leghívebb tanítványai Válaszúti György és Bogáti-Fazekas Miklós költő, drámaíró, teológiai tanár. Hatásukra Pécsen egy egészen egyedülálló, haladó szellemű teológiai és filozófiai rendszer jön létre, amely a „Pécsi Disputa” lapjain maradt fenn és amely a magyarországi és európai reformációnak eddig ismeretlen, legradikálisabb formájában nyilatkozik meg. Ennek a tisztán észokokra felépített ideológiának hordozója egy rendkívül fejlett és művelt kereskedő, polgári társadalom, amelynek sok vonatkozásban azonosak gazdasági érdekei a zsidósággal, de hitelvi tekintetben is igen közel állottak az ószövetségi istenfogalmat képviselő zsidósághoz.^{27a}

Ravasz, jezsuita házfőnök el is jár a kincstári főbiztosnál, aki előbb nem hajlandó a már kiadott itt-tartózkodási engedély visszavonására, utóbb mégis enged a rábeszélésnek s elrendeli, hogy

a zsidók „három órán belül vagyonek Kobzás és börtönbüntetés terhe alatt hagyják el a várost”.

Hiába fordulnak ezután a pécsi zsidók Vecchy tábornok városparancsnokhoz, az sem tudja a főbiztost kiutasító határozatának megváltoztatására rábírn.

Látjuk tehát, hogy a kormányhatóságok — ellentétben a városi hatósággal — nem kívánták a zsidók távozását s ezt végül is csak az erőteljes jezsuita követelés hatására rendelték el.^{27b}

Egyébként a zsidók kiszorítása vagy korlátozása a különböző városok és megyék területén a XVIII. század elején, 1711-től kezdődően sűrűn jelentkezik Magyarországon.²⁸

Az állandó letelepedést meggátló fogadalom nem akadályozta a zsidó kereskedők bejárását a városba. 1693-ban is megfordulnak Pécsen, noha egyes jezsuita papok hatalmaskodásait és túlkapásait kell elszenvedniük. Úgy látszik, érdemes volt ezeket kiállaniuk, amint erre a Kismarton közeléből származó Izsák Marx esetéből következtethetünk. Izsák azt a nem éppen hittestvéri és kollegiális érzületre valló ajánlatot teszi a kamarai adminisztrátornak, hogy a szokásos juttatásokon kívül még évi 300 forintot ad neki, ha a többi zsidó kiszorításával egyedül ő kereskedhetik a városban.²⁹ Az 1719—21. években is felbukkannak zsidó kereskedők Pécsen. Így Schlesinger Wolf, aki a királyi kincstár számára vett itt gabonát és Izsák Mihály, a rohonci privilegizált udvari zsidónak, Spitzer Ádámnak megbízottja. Helyzetük nehéz volt, mert a pécsi vámos mindkettőjüknek anyagi károkat igyekezett okozni.³⁰

AZ ELSŐ LETELEPEDÉSI KÍSÉRLETEK

A Radonay-féle fogadalom egészen II. József uralkodásáig lehetlenné teszi a zsidók számára a pécsi letelepedést. Mária Terézia 1780-ban szabad királyi város rangjára emeli Pécsen s továbbra is meghagyja a nemkatolikusok letelepedési tilalmát. E jogához a tanács annyira ragaszkodik, hogy még II. József intézkedéseivel is szembeszegezi az uralkodó édesanyjától megerősített kiváltságot.

II. József zsidórendelete a többi között megengedi számukra a keresztény elemi iskolák látogatását. Erre hivatkozik az első úttörő, aki Pécs városában le akar telepedni. Vezetékneve még nincs. Jákob Mózesnek hívják s eddig a hegyháti járás Szentgyörgy

nevű községében lakott, mint Petrovszky földesúr alattvalója. Letelepedési kérelmét azzal indokolja, hogy a városban tanuló zsidó diákok számára rituális konyhát kíván nyitni. Elmondja, hogy most is tanul egy zsidó Pécssett, de mivel egész héten át főtt ételt nem ehetik, félti egészségét és el akar innen menni. Mások meg ugyanez okból nem is jönnek ide. Rituális konyha híján „Öfel-sége kegyelmes rendelkezésének nem lehet eleget tenni”. A város tiltakozik.³¹ A Helytartótanácsához intézett leveléből, ha elfogultságtól vezettetve írták is azt, képet kapunk a Baranya megyei zsidóság nyomorúságos helyzetéről. Megtudjuk, hogy „nyomorult szegényen élnek a zsidók ezen a tájon, szétszórva a falvakban, részben kisebb urasági bérletekből s termény vásárlásból, vagy háton hordott silány apróságok eladásából tengődnek egyik napról a másikra”. Előfordul, hogy anyagi kötelezettségeiknek nem képesek eleget tenni s magatartásuk „a mintaszerű polgárrá válásra” nem nyújt reményt. A zsidó „kívül marad a polgári társadalmon”, mert házasság útján, se másféle módon azzal nem keveredik. „Nincs hajlama a luxusra, élelemben és ruházatban igénytelen.” „A városban csak a vagyonos zsidó letelepedése kívánatos, aki itt tekintélyes épületeket emelne, adót fizetne s katonákat elszállásolna.” „Csak tehetős s nagyobb létszámú zsidó család való városi lakosnak, de tehetőssé csak a többi polgár rovására lehet.”³² A város felfogása szerint tehát, a szegény zsidó nyomorúságos helyzete miatt, a jómódú pedig, miután a polgároknak versenytársa lehetne, alkalmatlan arra, hogy pécsi polgárrá legyen. Iskolába sem járhatnak itt, hisz akkor polgári lakásban kellene lakniuk.

Mivel Jakab Mózes kísérlete a város ellenállásán hajótörést szenvedett, a második próbálkozó Bachrach Lázár hidasi lakos közvetlenül a pécsi királyi biztostól kér letelepedési engedélyt. Bachrach Óbudáról kerül Kajdácsy Antal szolgabíró hidasi birtokára. Előbb egy trieszti dohánykereskedő cégnek volt bevásárlója és miután Szegedről a tenger felé Pécsen át haladt a dohánykereskedelem útja, itt kívánt letelepedni.³³ Kajdácsy becsületes, megnyerő külsejű embernek mondja őt s melegen ajánla gróf Széchenyi Ferenc királyi biztosnak — Széchenyi István atyjának — figyelmébe. A gróf szívesen pártfogolja őt és a város előtt kijelenti, nem hiheti, hogy a szegényes forgalmú és szűkös anyagi viszonyok között élő Pécs egy tevékeny és törekvő ember felkínálkozását visszautasítaná. Bachrach a kereskedelem mellett házat is akar

bérelni, hogy a városba járó zsidóknak szállást nyújthasson. A tanács azonban attól tart, hogy a kereskedés csupán ürügy Bachrach számára s „biztosan más zsidókat is be akar hozni a városba”, különben is szegény, adót nem fizetne „csak elvinné a pénzt dohánykereskedés címén”. Utóbb mégis engedni látszanak a királyi biztosnak, végül azonban megtagadják a letelepedést.

Vita kerekedik Bachrach letelepedési ügyében a magisztrátus és a királyi biztos között s ebben Széchényi gróf bizonyul emelkedettebb és lényegesen szélesebb látókörű politikusnak. Nemhiába volt ő II. Józsefnek királyi biztosa. A tanács kicsinyes érveivel szemben azt hangoztatja, hogy valakinek szegény volta nem lehet ok a letelepedési engedély megvonására. A városok üdve nem a kevés gazdagtól, hanem a többségben levő „kis és középsorsúak szorgalmától függ”. A tanács a Radonay-féle fogadalommal is érvel, mellyel szemben a királyi biztos azt hangoztatja, hogy egy jól rendezett államban valamennyi alattvaló között egyetértésnek kell uralkodnia nemzeti és felekezeti különbségre való tekintet nélkül.³⁴

Mivel a tanács a királyi biztostól képviselt és gyakorolt állampolitikai elvek iránt érzéketlen, a következő két kérelmezőt, Fuchs Salamont és Weismayer Márkot, Széchényi már rövid úton beengedi a városba. Fuchs letelepedésének érdekes epizódja van. A paksi származású szabómester Űszögön lakott s onnan járt be Pécsre munkába. Ő készítette a királyi biztos háztartásához szükséges paplanokat. A Pécs és Űszög között naponta megteendő gyalogút miatt azonban a munkát nem tudta időre befejezni s azzal védekezett, hogy mivel nem lakhatik a városban, sok időt kell elfecsérelnie a gyaloglással. Erre a biztos átír a városi tanácshoz: Ha József császár megtűri a zsidókat országában, a pécsi magisztrátus sem tehet másként.³⁵

Időközben a város is engedékenyebb lesz. Hozzájárul a rituális konyha felállításához azzal, hogy a bérlet 3 évre szól, a bérösszeg félévenként előre fizetendő s kimérni csak pécsi bort lehet. 1788. augusztus 21-én került sor a nyilvános árverésre, amelyen a négy zsidó résztvevő közül 105 forint évi bér ellenében Weismayer kapja meg a konyhatartás jogát. A bérleti díj ugyan magas volt, de Weismayer így biztosítva látta pécsi lakhatását, amit azonban nem sokáig élvezhetett. Az országgyűlés 1790. február 25-én kihirdeti, hogy az ország igazgatása az 1780. évi állapotba helyezendő

vissza, mire a tanács az akarata ellenére s a királyi biztos nyomására engedélyezett letelepülési engedélyeket azonnal visszavonja, Fuchst és Weismayert pedig felszólítja, hogy 1790. évi május hó 1-ig hagyják el a várost. Weismayer a Helytartótanácsnál keres és talál védelmet, amely a kiutasítási rendelet felfüggesztésére utasítja a várost, mivel a közelgő országgyűlés fogja majd rendezni amúgyis a zsidók lakhatási jogát az országban. Valóban, az 1790. június 6-án Budán majd Pozsonyban megtartott országgyűlés foglalkozott a kérdéssel s döntése a pécsi zsidókra nézve kedvező volt. A kiűzetéstől megmenekülve Fuchs most már boltnyitási engedélyt kért, de ezt csak hónapokig tartó húzavona után kapta meg. A polgárok tiltakozása miatt azonban mindössze egy hétig tarthatta nyitva üzletét. Most ő fellebbz a Helytartótanácshoz s ennek engedélyével folytatja tovább kereskedői tevékenységét, 1792-től kezdve. De nem sokkal később meghal s özvegye Engel Péter bonyhádi lakoshoz megy nőül. Engelt a tanács mint Fuchs árváinak eltartóját megtűri a városban, de türelmi jogot nem kap. Így ismét két zsidó család él Pécsen. A családfők közös metszöt tartanak és 1804-ben Weismayer a saját házában berendezendő zsinagóga létesítésére kér tanácsi engedélyt. Engel más megoldást kíván, de a tanács egyiknek sem ad igazat s a zsinagóga létesítése iránti kérelmet elutasítja. Időközben Engel házat vásárol magának, de ingatlanszerzési jogát a városi hatóság nehezen ismeri el. Végül kezére jut a Zrínyi utca 12. szám alatti ház, melynek 15 éven át lesz tulajdonosa. Az épület egyik szobája szolgál a pécsi zsidók első templomául egészen 1843-ig.

Az Engelnévé lett özvegy Fuchsné hamarosan meghal s a megözvegyült férj a Majna-Frankfurtból származó Süsskind Máriát veszi nőül. E házasságból származik a pécsi hitközségi és gazdasági életben majd nagy szerepet vivő Engel Adolf és annak kevésbé jelentős testvére Simon. Adolf már fiatal korában részt vállal a hitközség életében, ő lesz mozgatója a rövidéletű pécsi vallási reform törekvéseknek, majd egyik kezdeményezője a ma is álló impozáns zsinagóga megépítésének. Alapítója a későbbi Engel Adolf és fiai cégnek s gazdasági tekintetben legjelentősebb vállalkozása, hogy a tőkeerős osztrák birtokban levő hazai szénbányákkal szemben megnyitja a komlói bányát és ezzel elősegíti a hazai iparosodást.

A napóleoni háborúk alatt szerez lakhatási engedélyt maga és családja számára Löwy Izrael annak fejében, hogy katonai szolgál-

latot vállal. A háborús nélkülözések következtében azonban csakhamar meghal s fiatal özvegyét és árváit a második férjjel, Klein Fülöp rácvárosi zsidóval együtt, mivel ennek lakhatási engedélye nem volt, karhatalom távolítja el a városból. Mégis, lassú tempóban megindul a zsidók számának növekedése. Az öreg Weismayer ápolására 1811-ben Pécsre költözik leánya és annak férje, Ullmann Károly teveli lakosok. A tanács — a Helytartótanács nyomására — engedélyezi bekötözésüket, de csak Weismayer haláláig. Noha Ullmann időközben megélhetést teremt magának Pécsen, apósa halála után kiutasítják, majd lakhatási engedélyét anyósa haláláig meghosszabbítják. Ám mikor erre sor kerül, Ullmann már tekintélyes adófizető, ezért végül is maradhat. Időközben házasságkötés révén kerül a városba Stern Jakab Rohoncról s ha nehézségek árán, de végül is letelepedhetik Pécsen.

Nevéhez fűződik a pécsi Chevra Kadisa megalapítása.

A lélekszám ezekben az években még igen alacsony. 1813-ban mindössze 8 felnőtt férfiről tudunk. 70 éves a legidősebb, 17 esztendő a legfiatalabb.³⁶

Az első pécsi zsidók lakóhelyéről nincsen biztos tudomásunk. Bárdos István,³⁷ aki az 1723-ból származó városi telekkönyveket feldolgozta, úgy véli, hogy a mai Tímár utca lehetett lakóhelyük, miután az a városnak erkölcsileg erősen kifogásolható része volt s a polgárság az ottlakókat lenézte. Véleményét azonban bizonyítani nem tudja, de nem is valószínű, hogy a családi és erkölcsi életének tisztaságára kényes zsidóság ilyen kifogásolható környezetben lakott volna.

Az eddigi letelepedési törekvésekről megállapíthatjuk, hogy a városi magisztrátus azokat mindenképpen gátolni, de legalábbis nehezíteni igyekezett. A zsidók megértést, védelmet és támogatást az uralkodótól és központi kormányzerveitől remélhettek és valóban kaptak is.

A HITKÖZSÉGI ÉLET ELSŐ NYOMAI

A letelepülés nehézségei miatt hitközség csupán a XIX. század első felében alakulhat ki a városban. A legelső, de még magánjellegű zsidó intézmény itt is — mint a legtöbb zsidó közösségben — a fentebb már említett kóser konyha volt. Amint erről ugyan-

csak megemlékeztünk, az első zsinagóga-alapítási terv 1804-ből származik, de annak megvalósulása csak 1825-ben következett be. Ettől kezdve egészen az 1843-ban felavatott első pécsi zsinagóga létesítéséig, Engel Péter Zrínyi utcai lakásának egyik szobájában gyűltek össze a pécsi zsidók istentisztelet tartására. A temető 1816. és 1827. között létesült. Az bizonyos, hogy az 1816-ban elhunyt Fuchs Salamont még a közeli Baksán helyezik nyugovóra, 1827-ben azonban már azt kéri a pécsi zsidók, hogy a városi tanács engedélyezze temetőjük bekerítését, mivel ott már húsznál több sír van s félő, hogy azokat letapossák a legelésző állatok. Ha meggondoljuk, hogy 1823-ban mindössze tíz család lakott Pécsen s 1816-ban még temetőjük sincsen, de 1827-re már több mint húsz halottat temettek, úgy ez a szám eléggé magasnak tűnik. Magyarázatot az akkoriban nagyarányú gyermekhalandóságban kell keresnünk. Annyi bizonyos, hogy 1827-ben a temető bekerítési jogának megadásával a hatóság hivatalosan is elismeri annak létezését. Tíz évvel később már áll halottasházuk és az eddigi palánk helyett kőfal veszi körül a területet.³⁸

1820. és 1840. között hivatalos funkcionáriusa is van a hitközségnek a magát vicerabbinak nevező Szommer József személyében, aki ekkoriban a hitközségnek egyetlen vallási funkcionáriusa volt és a rituális és liturgikus feladatok mellett ő vezette a születési és halálozási bejegyzéseket is az első Chevra jegyzőkönyv őseinek tekinthető Bruderschaft Protokoll nevű kötetben.³⁹

A HITKÖZSÉG MEGALAPÍTÁSA

Rendezett hitközség megalapítására 1840-ben került sor. Ebből az évből származik az első Chevra Kadisa alapszabály, majd 1842-ből az első, még héber betűkkel, de német nyelven készült jegyzőkönyv. Ugyanebben az évben kezdi meg pécsi működését Lőw Izrael megyés főrabbi, akinek székhelye eddig Dárdán volt.

1845-ben alakult a szegény betegek segélyezésére egy betegápoló egyesület Rófé Chólim néven, Fuchs Mór elnökletével. Ez az egyesület a rászorultaknak gyógyszer, élelem és készpénz segélyt nyújtott, sőt orvost is alkalmazott az első pécsi zsidó értelmiségi, dr. Weismayer személyében, aki 50 forint tiszteletdíj fejében gyógyította a város szegény zsidó betegeit. Az egyesület rendszeres tagdíjak-

ból, templomi gyűjtésekből, illetve Tóra előtti felajánlásokból fedezte kiadásait. Ügyviteléről külön jegyzőkönyvet vezetett, elszámolásait a hitközség rabbija vizsgálta felül és aláírásával ő hagyta jóvá.⁴⁰

A hitközség lélekszáma 1813 és 1850 között így alakul a különféle források szerint:

- 1813 : 8 felnőtt férfi.⁴¹ Életkorukat tekintve legalább hét házas.
- 1816 : „4 lakós”.⁴² Ez az adat valószínűtlen.
- 1823 : 10 család.⁴³
- 1827 : 20 halott a pécsi zsidó temetőben.⁴⁴
- 1830 : „27 zsidó”.⁴⁵
- 1840 : 72 személy, mely eloszlik 12 családban, továbbá négy magányos.⁴⁶
- 1842 : 187 személy. Egykorú katolikus népszámlálás adatai.⁴⁷
- 1842 : 30 „hívó”.⁴⁸
- 1842 : 33 türelmi adót fizető család.⁴⁹
- 1846 : 228 személy.⁵⁰
- 1850 : 385 személy 93 családban.⁵¹

Ha az 1842-ből származó 30 hívő megjelölésű zsidó eredetű adatot összevetjük egyrészt az ugyanazon évből való türelmi adó felosztással, másrészt az ugyancsak 1842-es katolikus egyházi népszámlálással, úgy a családok és a lélekszám adatai egybevágnak. Vagyis 30—33 család biztosan kitehetett 187 lelket.

Születési helyüket tekintve — egy 1847-es hitközségi jegyzőkönyv és az első pécsi Conscriptio tanúsága szerint — az akkor itt élő zsidók túlnyomó többsége bonyhádi eredetű volt. Utánuk sorrendben tolnai és baranyai falvak következnek, ezek után dunántúli helységeket találunk, míg elvétve szerepel Óbuda, Pest, Dél- és Felsőmagyarország. A külföldet a mai Csehszlovákia (akkor Cseh és Morvaország) képviseli. Foglalkozásukat tekintve még 1848-ban is nagyrészt házalók, néhány terménykereskedő és pálinkaégető volt közöttük. Az 1841. és 1846. évi kimutatások szerint mint kalmár, kereskedő, terménykereskedő, őszeres, pecsétnyomókészítő, sapkakészítő, vásároló és piaci árus tevékenykednek.

Értelmiségi a már említett orvoson kívül csupán egy szépírástaniító. Egyházi tisztségek viselői: a rabbi, a metsző, egy templomszolga és egy temetkezési szolga.

A később mind gazdasági, mind hitközségi tekintetben előkelő Engel Adolf és Schapringer Joachim sem kiemelkedő személyiségek, bár Schapringer már ismert volt mint terménykereskedő, de a későbbi milliomos Engel még ócskaruha eladásából tartja fenn magát. A mai Széchenyi téren az akkori piac nyugati részén nyitotta meg érdekes módon a pécsi püspökhöz címzett rőfösüzletét Wiener Mayer. Rajta s a már említett Schapringeren kívül Kaufer Salamon, később a hitközség elnöke és egy Grünwald nevű kereskedő voltak ismertebbek a város közönsége előtt. Utóbb feltűnik még egy orvos dr. Fuchs személyében.⁵²

Pécs a XIX. század közepén mindössze 14 244 lakost számláló kis város, melynek életében a zsidók sem gazdasági helyzetüknél, sem létszámuknál fogva különös problémát nem jelentenek. Inkább érdekes, újszerű, bár a konkurrenciára érzékeny iparos és kereskedő réteg, nemkülönben a konzervatív tisztviselő osztály szemében kevésbé rokonszenves elemek voltak.⁵³

A lappangó ellenérzés azután kirobban majd az 1848. március 15-ét követő antiszemita megmozdulásokban, de szerencsére súlyosabb következmények nélkül.

A HITKÖZSÉG SZERVEZETE, BELSŐ ÉLETE

Hazai hitközségeink szervezete és igazgatása a városi szervezet mintájára alakult ki. Amint a város a polgárok előjogait nem egykönnyen adományozta, ugyanúgy a hitközség a maga „polgárjogát” nem adta meg feltétel nélkül a város valamennyi zsidó lakosának. A „hitközségi polgár” a bekebelezett hitközségi tag volt. Amiképpen a polgárjogot a város büntető szankcióként időlegesen megvonhatta, hasonlóképpen jogában állott ez a hitközségnek is, renitens tagjaival szemben.⁵⁴ A hitközségek beléletében ugyanis gyakoriak voltak ekkoriban az egyenetlenségek, melyeknek legfőbb oka az volt, hogy a különféle helyekről származó tagok a maguk megszokott vallásos gyakorlatát kívánták meghonosítani.⁵⁵ A kereskedelmi élet törvényszerűségei szerint is felmerültek pénzügyi, gazdasági ellentétek s ezeket nem világi hatóság előtt, hanem rendszerint

a hitközség bíróságánál tárgyalták s a rabbinikus jogszabályok szerint hozott ítéletet fogadták el magukra nézve kötelezőnek. Az ilyen egyenetlenkedések Pécsen, ha nem is hiányoztak, de ritkábbak voltak mint másutt, mivel itt olyan közösség alakult, mely zömében azonos környékről származott s így a vallásgyakorlat tekintetében alig merültek fel viták.

A hitközségek anyagi szükségleteik zömét eleinte a közvetett adóbevételekből fedezték. Ilyenek voltak a kóser bormérés, a vágatási díj (húskrajcár), a rituális fürdő használatának díja, a külföldi szolgálatért fizetett illetékek, valamint a templomi adományok. A XIX. század közepén a szigorúan konzervatív vallásos életforma lazulni kezd, csökkennek a rituális szolgáltatásokért (mint hús, bor) fizetett díjak, így a hitközségek áttérnek az egyenkultuszadó kivetésére.⁵⁶ Ez a folyamat érvényesül a pécsi hitközségben is.

Magát a hitközségi életet az 1844-ben elfogadott alapszabályok irányítják,⁵⁷ melyek szerint a közösség élén áll az elnök, akit két alelnök helyettesít, míg a vezetőség tagjai egy pénztáros, a tagok érdekeit képviselő bizalmi, két templomatya és egy öttagú választmány. Az elnököt a bekebelezett hitközségi tagok (Báálé Bátim) választják a magisztrátus által kijelölt három személy közül. A vezetőség minden vasárnapon köteles ülést tartani. A zsidó lakosság két osztályba van osztva:

1. A bekebelezett tagok, akik a templomban külön egyszemélyes padokban ültek, míg a többiek a közös padokban helyezkedtek el. Kiváltságuk volt még, hogy bizonyos templomi funkciókat csak is ők, a bekebelezett tagok végezhettek. Ezért a teljes jogú hitközségi tagságért, melyet csak házasemberek érthettek el, külön felvételi díjat kellett fizetni, mely általában 15—20 forintot tett ki, de méltányos esetekben ezt mindig elengedték.

2. A nem bekebelezett tagok (chucim) kiváltságokra igényt nem tarthattak, de minden rituális szolgáltatásban részesültek.

A pénzkezelést rendszeresen ellenőrizték, főkönyvet vezettek, melyben minden tag külön lapot kapott. Az adminisztrációt a „sámmás, respective Notar” végezte. A hitközség minden tevékenysége, pénzügyek, gazdasági és kultuszfunkciók az előljáróság felügyelete alatt állottak. Hasonlóképpen ellenőrizték a rituális fürdőt és a szegények számára kiadott pénz- és természetbeni segélyeket is, így a Pészach ünnepi pászkaliszt kiadatását. A külföldi bérleti

jogokat (mint amilyen a vágási illeték, a rituális konyha bérleti díja stb.) árverés útján adták el. A templomi székek és ülőhelyek el- és bérbeadási díja, illetve joga kizárólag a vezetőséget illette.

Megszabták az egyes alkalmi szolgáltatások díját is. A zsidó hagyományok szerint a rabbinak jogában állott vallástudományi bizonyítványt adni a nála jelentkező hívek részére. A chóvér cím, illetve az erről szóló bizonyítvány kiadatása esetén a hitközség részére 2 forint, a funkcionáriusok részére 1 forint illetéket kellett fizetni. Ez a titulus annyit jelentett, hogy annak viselője a zsidó tudományokban kb. a mai középiskolai érettségén megkívánt szintet elérte.

Esketési díj, a hitközségnek	1 forint
a rabbinak ha fungál	4 forint
ha nem ő végzi az esketést	2 forint
a többi funkcionáriusnak	20 krajcár
házasságkötési okirat kiállítása	20 krajcár
jegyzőnek hivatalos iratok kiállításáért	10 krajcár.

A rabbi és a hitközségi tisztviselők fizetése elég alacsony volt, ezért kellett részükre külön díjazásokat megállapítani.

Ezeket az alapszabályokat a hitközség teljes vezetősége aláírta. Ez első vezetőség a következőkből állott: Fuchs Mór elnök, Schwarz Eduárd, Trebitscher P., Rothmüller, Schapringer Joachim, Weismayer M., Grün S., Engel Adolf, Fürst L., Fuchs M. S., Menzel A., Berger H., Krausz S. (A tulajdonneveket nem mindenki írta ki, ezért azokat az eredetihez híven a kezdőbetűvel jelöltük).

A hitközség vezetői ekkoriban elég gyakran változtak, ezeket minden esetben feltüntetni nem tartottuk szükségesnek.

A CHEVRA KADISA

1840-ben alapítja meg 36 tag a pécsi Chevra Kadisát. Noha az intézmény — mint láttuk — már előbb is működött, az alapszabályok megalkotására és rendszeres tevékenységre ebben az évben került sor.

A Stern Jakabtól szerkesztett 18 pontból álló alapszabály képet ad az akkori hitközségi élet szokásairól.⁵⁸

Minden esztendőben Hósána Rabba napján tartották a közgyűlést. Ezen választották meg az előljárókat három, e tisztségre kisorsolt tag közül. A választást a rabbi vezette. Minden intézkedés joga az előljárókat illette. Úgy látszik, hogy az intézmény ekkoriban a város környékére is kiterjesztette működését, illetve tagjai közé sorolta a környékbeli zsidókat is. Az alapszabály 4. pontja ugyanis kimondja, hogy egy előljárónak feltétlenül helybelinek kell lenni, „azon ismert oknál fogva, mivel itt a szabadság helye van”, amivel bizonyára arra céloztak, hogy a pécsi illetőségű előljárónak működésében nem kellett külső gátló, zavaró körülményektől tartania. Az első előljáró (Gabbáj rison) intézte a pénzügyeket. Ezekért teljes felelősséget kellett vállalnia. Hasonlóan a hitközséghez a Chevra is két osztályba sorolja tagjait. A teljes jogú tagok mellett vannak ún. segítő tagok, akik fiatalabbak és nőtlenek is lehetnek. Felvételre a közgyűlés színe előtt kellett jelentkezni. A felvételért itt is külön díjat kell fizetni. A teljes jogú tagok fiai, ha az alapítás évéig még nem töltötték be 13. életévüket, atyjuk jogán segítő tagok lehetnek házasságkötésükig. Ezek a segítők különösképpen a halottak körüli kegyeletes eljárásoknál működtek közre. A teljes jogú tag évenként két aranyat fizetett.

A számadásokat az első előljáró évente egy alkalommal bemutatta a második előljárónak, míg a közgyűlés előtt valamennyi tag jelenlétében e bemutatást meg kellett ismételni.

Az alapszabály nyomatékkal hangsúlyozza az egyesületi belső fegyelem fontosságát. A segítő tagok a teljes jogúak iránt, ezek az előljárók iránt tartoznak engedelmességgel és tiszteletadással. A gúnyolódó, méltatlan magaviseletű s fegyelmetlen tagtárs intést, majd büntetést kap.

A betegek körüli szolgálatokat sorsolás útján állapították meg. Aki a betegápolásból alapos ok nélkül kivonta magát, büntetés-pénzt fizetett. Az egyesület tagjait betegség esetén pénzsegélyben részesítették.

A Chevra Kadisa tagjai és azoknak családja sírvásárlásért méltányos összeget fizettek, melynek legmagasabb díja nem tehetett ki többet 1 aranynál. A kívülállók anyagi viszonyaikhoz mérten megállapított váltságdíjat fizettek a sírhelyekért.

PÉNZÜGYEK

A kóser bormérés jogáért évi 110,— forint bért kapott a hitközség, a húsmérési jog évi 360—400 Ft között változott, a kóser konyha évi bére 30—50 forint között mozgott.⁵⁹

A hitközség bevételei 1844. I. 23—1845. I. 24-ig 2494,47 forintot tettek ki, az ugyanerre az időszakra eső kiadás 2403,24 forint volt. Az 1841—46. év közötti együttes kimutatás szerint 6524,25 forint bevétel mellett 6547,27 forint kiadás hárult a hitközségre. A kiadásokat a templom fenntartására és az alkalmazottak elég szerény fizetésére fordították. A metszők általában heti 5,— forintot kaptak, a rabbi hosszú időn át évi 60,—, később 80,— forint fizetésben részesült. De ez illetményének csak a fele összege volt, a megye zsidósága együttvéve ugyanannyit folyósított részére, mint a pécsiek.

A hitközség bizonyos mértékben a zsidó önkormányzat szerve is volt. Hatáskörébe tartozott a türelmi adó kivetése is. A repartitio a régi jegyzőkönyveknek legsűrűbben visszatérő témája. Ezt osztályokba sorolva fizették. Az alábbiakban bemutatjuk az 1842. évi felosztást.

I. osztály. Kirótt összeg: 8,32 forint. Fizetik: Fuchs Móric, Schwartz András, Kaufer Salamon, Schapringer Joachim, Trebitsch Fülöp, Grünfeld S.

II. osztály. Kirótt összeg: 4,16 forint. Fizetik: Schwartz Rafael, Weismayer M., Preisz Adolf, Engel Adolf, Sax S.

III. osztály. Kirótt összeg: 2,80 forint. Fizetik: Stark, Beck Hermann, Reich Meyer, Grabmann, Fuchs Áron, Kraus Sámuel, Fuchs Wolf, Menczel, Rothmüller, Milhoffer, Rosenberg.

IV. osztály. Kirótt összeg: 1,40 forint. Fizetik: Berger Áron, Sommer S., Weisz, Beck Kálmán, Deutsch Jakob, Kellerth Wolf, Hermann Mózes, Fuchs Salamon, Fuchs Lázár, Stern J.

A hitközségi adó mértékére nézve abból a folyamodványból nyerünk képet, amelyet a vezetőség a városi tanácshoz intéz az adófizetést megtagadó tagok ellen.

Az 1848. nov. 1—1849. okt. 31. évre történt felosztás a következő volt:

I. osztály havi 2,— Frt fizetik nyolcan

II. osztály havi 1,20 Frt fizetik nyolcan

III. osztály havi 1,— Frt fizetik nyolcan

IV. osztály havi 0,45 Frt fizetik nyolcan

V. osztály havi 0,32 Frt fizetik tizen

Az első osztályba sorolt Engel Adolf és néhány társa a reájuk kirótt összeget, illetve besorolásukat igazságtalannak tartották. A hitközség vezetősége a várost kéri, utasítsa a kisebbséget, hogy a többség által elfogadott kivetést magára nézve kötelezőnek ismerje el, mivel a kivetés „a 132 személyzetből álló izraeliták közül nyolcnak ellenmondásával elfogadtatott.” (Pécs Városi Levéltár 1848 — 8979 sz.)

Érdekes, hogy a hitközségi ellenzék élén ugyanaz az Engel Adolf áll, aki ezzel az akciójával egyidőben irányítja a vallási újító mozgalmat a pécsi zsidóság körében, amelyről a következőkben fogunk szólni. Hihetőleg ez újítómozgalom népszerűsítése érdekében igyekeztek anyagi tekintetben is elégedetlenséget kelteni a hivatalos hitközségi vezetők iránt.

Az 1843—44. években a létszám emelkedésével és nyilván differenciáltabb gazdasági helyzetükkel magyarázható, hogy már 7 osztályba sorolva fizetik a türelmi adót is. A legmagasabb összeg 22 forint volt, a legalacsonyabb 2 forint. Ekkor 29-en fizették ezt az adót.⁶⁰ 1846-ban — a türelmi adó megszűnésekor — ugyancsak 7 osztályba sorolva fizettek az előbbihez hasonló beosztás szerint.⁶¹ Egyébként a türelmi adó megszüntetése tárgyában az 1846-ban megtartott tanácskozásokon négy személlyel képviselteti magát Baranya zsidósága. A pécsiek részéről Fuchs Mór és Schapringer Joachim, a többiek nevében Löwy Jakab és Heller József megyei küldöttek szorgalmazták a megszegyenítő adónem eltörlését.⁶² A külvilággal való kapcsolatokról jegyzőkönyveink alig számolnak be. A már Pécssett megtelepedett zsidók — ennyit mégis megtudunk a jegyzőkönyvekből — aggályosan vigyáznak arra, hogy engedély nélkül zsidó a városban ne tartózkodjék, mert ez rájuk rossz fényt vetne vagy számukra káros lehetne. A „beszivárgók” ellen elég érelyes rendszabályokat hoznak.⁶³ Állásfoglalásuk ellentmond a zsidóság történetében oly gyakran megnyilvánuló szolidaritásnak és kölcsönös segítség elvének, de a birtokon belüliek magatartása nem egyedülálló ebben a korban. Noha a Chevra alapszabály a szabadság földjének mondja Pécs városát, mégis, az itteni zsidók csak megtűrt személyek voltak, így bizonyos mértékig érthető, hogy ne-

héz helyzetükben kerülni igyekeztek az irántuk táplált ellenséges érzelmek felszítását. Ekkoriban elég sok zsidó koldus járt a országot s az idegenek elleni intézkedések lényegében ezekre vonatkoztak. A nehezen kiharcolt biztonság pl. Szegeden arra vitte a hitközséget, hogy az átutazó és kéregető zsidók felügyeletére külön alkalmazottat tartson, akinek kötelessége volt ellenőrizni, hogy az idegenek 2 napnál tovább ne tartózkodjanak a városban.⁶⁴ Különösen a gazdag zsidók féltették az új jövevényektől kiváltságos helyzetüket. Erre mutat rá Dubnow a bécsi zsidók esetében, ahol a leggazdagabb zsidók maguk lépnek fel a hatóságoknál a megtűrt hittestvérekkel szemben.⁶⁵ A polgárságra jellemző szűkeblű gondolkodás alól a kor zsidósága sem vonhatta ki magát, de a teljes igazsághoz hozzátartozik, hogy az átutazó rászorultakról ugyanakkor méltányosan gondoskodtak.

Bíráskodási hatalmat is gyakorolt még ekkor a hitközség, így pl. Mózes Ábrahám nevű tagját sértő magatartása miatt arra ítélték, hogy egy évig nem foglalhatja el templomi ülőhelyét, a Tórához nem járulhat s ott reá áldást nem mondhatnak. A kóser konyha bérlője ellen felmerült az a panasz, hogy idegenből származó bort mért vendégeinek. Szigorúan megrójják, figyelmeztetik, ismétlődés esetén 12 forint bírságra van kilátása.⁶⁶

A vallási élet ekkor még teljesen konzervatív. Mindenki ragaszkodik a rituálékhoz, a szombat és az ünnepek megtartásához. Egyetlen esetről tudunk, amikor Grünwald Miksa kereskedő hetivásáros szombat napján félig nyitott ajtó mellett árusít s ez óriási felháborodást kelt a hitközségben. A rabbi kívánságára Grünwald látszólag zárva tartja boltját szombaton, de röpcédulákon közli, hogy az udvaron át ekkor is árusít. A hitközség a város tanácsától kér segítséget a szombatszegő ellen. A tanács Ungár Joel paksi rabbitól kér szakvéleményt s ennek alapján Grünwaldot eltiltja a szombati árusítástól. A szombatszegés, ha ritka is, de nem egyedülálló pécsi jelenség volt. Előfordult másutt is, mint pl. Szegeden, ahol már 1828-ban, majd 1835-ben pesti és bécsi példákra hivatkozva a tanács a négy legnagyobb zsidó kereskedőnek megengedi, hogy üzleteiket szombati napon nyitva tartsák.

AZ ELSŐ ZSINAGÓGA FELAVATÁSA

A megalakulás korszakának legkiemelkedőbb eseménye a Citrom utcai zsinagóga megépítése. A tagok buzgóságára aligha lehetne jellemzőbb bizonytságot találni, mint ezt a tényt, hogy a hivatalosan még csak három éve működő hitközségnek máris külön zsinagógája van az eddigi imaház helyett, amely mint tudjuk Engel Péter házának egyik szobájában kapott otthont. 1841 júliusában megvásárolják Vitéz Ferenc Citrom utcai telkét és az azon levő házat alakítják át zsinagóga céljára.

Az új Istenháza felavatása 1843. szeptember 15-én ment végbe, körültekintő gonddal és finom stílusérzékkel kidolgozott szertartás keretében. Az ünnepélyes felavatáson amely — mint az egykorú hatósági jelentés elmondja — a legteltesebb csendben, rendben és áhítatban ment végbe, nagyon sokan jelentek meg, nemcsak zsidók, hanem a város más vallású tekintélyes személyiségei is.

Az avatási ünnepség rendjét külön alkalmi imádságos könyvben tették közzé, melynek szerkesztője Löw rabbi volt. A 15 oldalas, 9 oldalon német, 6 oldalon héber szövegű nagy nyolcadrét alakú, rózsaszínű borítólappal ellátott, puha kötésű könyvecskének tudunkkal egyetlen példánya az Országos Levéltárban található az egykorú helytartótanácsi cenzúra iratok között. Könyvészeti szempontból sem jelentéktelen irat, mert a pécsi Lyceum Nyomdának első és talán egyetlen héber nyelvű kiadványa, amely keletkezési idejét tekintve a korai hebraikák sorába tartozik Magyarországon. (Héber szövegű címlapjának fényképét a Függelékben közöljük.)

Ebből az alkalmi imádságos könyvből kapunk részletes tájékoztatást az első pécsi zsinagóga felavatási ünnepségének sorrendjéről.

Maga az ünnepség a zsinagógai számítás szerint 5603. év Elul havának 20. napján pénteken délután történt, megelőzve a szokásos péntek esti istentiszteletet.

A Zrínyi utcai imaházból baldachin alatt átvitték a Tórákat az új templom kapuja elé, sorrendben a következő zsoltárokat énekelve:

122. *Boldog voltam, midőn azt mondták nekem, menjünk az Örök-
kévalónak hajlékába.*

127. *Ha Isten nem építi a házat, hiába fáradoznak építői.*

132. *Dávid fogadalma: ... nem megyek pihenő nyoszolyámra, nem engedek álmot szememnek ..., míg helyet nem talállok az Örökkévalónak, hajlékot Jákob hatalmas Istenének.*

134. *Aldjátok az Örökkévalót minden szolgái az Úrnak, akik Isten házában állanak est órában.*

Amikor az új templom kapujához értek, a 24. zsoltárt énekelték: Ki szállhat föl az Úr hegyére, ki állhat meg szentsége székhelyén? Nem más mint az, ki tiszta kezű, tiszta lelkű... Amikor ezekhez a mondatokhoz értek: emeljétek föl ti kapuívек boltozataitokat..., hadd vonuljon be a Dicsőség Királya — ki a Dicsőség Királya? — az Örökkévaló..., feltáruhtak a zsinagóga kapui s míg a kántor fennhangon énekelte a zsoltárverseket, a gyülekezet kóruszerűen ismételte azokat utána. Átlépve a küszöböt elsőnek Jákob ósátya fohásza hangzott el az új templomban (Mózes 1.: 28. 17.). Milyen fontoság ez a hely, bizony Isten háza ez, az Égneк kapuja. Ezután pedig a templomi belépő imádság szavai következtek: Mily dúsak üdvben sátraid Jákob, hajlékaid Izrael. Magában a templomcsarnokban az első imádság a zsidó hitvallás volt, amelyet a Tórának a frigyszekrényből történő kivétele szerinti liturgiával énekeltek: „Halljad Izrael, az Örökkévaló a mi Istenünk, az Örökkévaló Egyetlen Egy! Egy a mi Istenünk, nagy a mi Urunk, szent az ő Neve. Hirdesétek az Úr nagyságát velem és magasztaljuk Nevét együttesen.”

Ezután körmenet alakult élén a rabbival, utána a kántor, a hitközség vezetői, kezükben a Tórákkal háromszor körüljárták a tórafelolvasó emelvényt, miközben zsoltárokat énekeltek. Elsőnek a 30., vagyis a Dávidról elnevezett templomavató zsoltár hangzott fel, majd a 90. zsoltárnak ez a mondata: az Úristen nyájas kegye legyen rajtunk, kezünk művét megszilárdítva hogy bár mulandók vagyunk, legyen maradandó, amit alkotunk. Harmadsorra a 91. zsoltár első 11 mondatát imádkozták: megvonulva a fölséges Isten oltalmának biztos rejtekében... szólók az Örökkévalóhoz: Menedékem, váram, bizodalmam Istenem. A gyülekezet a reggeli imádságnak azt a hálaadó részét imádkozta (1. Krón. 16. 8—36), amely eredetileg is hálaének volt, a Szövetség Ládájának a szent sátorban való elhelyezése alkalmával Dávid király idejében. A hálaadás után a szokásos liturgia mellett elhelyezték a Tórákat a frigyszekrényben, majd megtartották a délutáni imádságot s ennek végével Lów Izrael rabbi mondotta el templomavató beszédét.

Az ünnepi esemény a hitközség rabbija által szerkesztett avató imádság elmondásával ért véget.

Maga az imádság biblikus héberséggel van szerkesztve, egy-egy fordulatában feleleveníti a középkori zsinagógai költemények szókincsét is és azzal az akkoriban feltűnően liberálisnak ható, noha a talmudi hagyományokkal nem ellentétes megjegyzéssel teszi közzé a szerző, hogy elmondható akár héber, akár német nyelven. Magyar fordításban így hangzik:

Hálát adunk Neked és dicsőítünk Téged irgalommal teljes Istennünk, jóságodért és kegyelmedért. Hogy méltónak bizonyulhatunk Teelőtted, megépíthettük e kicsiny szentélyt és nagy kegyelmed folytán eljöhettünk házádba, leborulhatunk szent hajlékodban s kiönthetjük Előtted könyörgéseinket. Magasságos Isten! Bizony szemeid látják az ember fiának útjait és cselekedeteit. Ismered szíveinknek tiszta felbuzdulását, hogy egyedül istenfélelmünk és Irántad való ragaszkodásunk tiszta érzetében emeltük e szent hajlékot, hogy itt térdet hajtva s leborulva Előtted egy akarattal keressünk és szolgáljunk Téged. Ó nyisd meg az Ég kárpitjait s figyelmezz a dalra és imádságra, ha Elébed járul e kicsiny szentélyben néped Izrael, miként meghallgattad Salamonnak Izrael királyának imáját a tündöklő és hatalmas szentély felavatásának idején szent városodban, Jeruzsálemben. Sugározd reánk orcádnak fényét reggelente, ha keresünk Téged s jóra készsége szellemet újíts meg bensőnkben. Erősítsd lelkünket. Bátoríts minket csöndes alkonyórán, ha imádságainkkal elébed járulunk. Néped a szegény, ha ellankad s keservét Előtted panaszolja, ha bajában s szorongatásában a megtört lélek Hozzád kiált e házban, jusson Eléd könyörgésük szava és sietve kélj segítségükre. Övezd erővel őket és felelj nekik nyomorúságuk napján, hogy megbizonyosodjanak Felőled s megtudják, Irgalmas Isten vagy Te. Ha bűneinket megvallva töredelemben vallomást teszünk s szíveinket Hozzád emelve kitárjuk, bűnbocsátó Istennünk, szerezz akkor engesztelést népednek Izraelnek, hiszen esendők ők mindannyian, de Te bűnbocsátó, jóságos Istennünk vagy minékünk. Ha egybegyűlünk szent séged hajlékában, hogy hálálkodjunk jóságodért és kegyelmes cselekedeteidért, jusson Elédbe fohászuk, mint egykoron őseinknek égő áldozata, fogadd azt kegyesen tőlünk Atyánk.

Ezután következik a királyi párért, a dinasztiaért, a magyar

főrendekért és rendekért, végül a Pécs város tanácsáért szóló könyörgés, ez utóbbi a következőképpen:

Áldás és teljes békesség legyen városunknak, Pécs szabad városának tanácsurain, akiknek oltalma alatt lakunk. Áldás a jótéteményért, amellyel megengedték nekünk szent hajlékunk felépítését, Nevednek dicsőségére. Illesse őket tiszteletnek, megbecsülésnek, jólétnek s hosszú életnek jutalma.

Az imádság befejező szakasza a magyar zsidóság boldogulásáért szól:

Jákob ivadéka pedig találjon tetszést és jóakaratot az emberek szemében, Királyunknak, hatalmasainak és tanácsosainak szíve legyen irgalmas irántunk, hogy jót cselekedjenek még továbbra is az olyannyira megtiport Izraellel, hadd lássák mind a népek, hogy néped iránti szeretetedből igazságos embereket engedsz felettük uralkodni s tégy jót azokkal, akik velük jót tesznek. Izrael pedig hadd éljen biztonságban és nyugalomban lakozásának földjén, a Messiásnak még napjainkban való eljöveteleig, Ámen.⁶⁷

AZ ELSŐ LÉPÉSEK AZ EGYENJOGÚSÁGÉRT

A polgári szabadságjogok iránti vágy, ha lassan is, de kivirágzik a pécsi zsidók körében. Ennek nyoma fellépésük, amikor templomuk adómentessége ügyében azonos elbánást igényelnek a keresztény felekezetekkel. De ez már 48 küszöbén volt. A pécsi városi tanács 1848. március 2-án tárgyalja a már jellemzően „pécsi héber közösség” aláírású beadványt, melyben arra hivatkoznak, hogy „a szent egyházak” az országgyűlés alsó táblájának határozata szerint országshozza adómentesek és ők, akik amúgy is megfizetik adójukat minden keresetük után, „kiváltságosak mivel sem lennének a többiektől”, tehát a zsinagóga számára adómentességet kérnek.⁶⁸ A tanács a kérelmet elutasítja, mivel a hivatkozott törvény még nem emelkedett jogerőre. Nem vallási buzgalomból, hanem az annyira áhított egyenjogúság mielőbbi elnyerésének meggyorsítására néhány hitközségi tag pesti példákra utalva megalakítja az „izraelita újító egyesület”-et a vallásos élet megreformálására. De ez az újítás vágya nem teológiai megfontolásokból születik, nem is elégszenek meg az istentiszteleteknek

esztétikus átalakításával, mint a szomszédos Nagykanizsán, sőt ilyen alig szerepel célkitűzéseik között. Törekvésük teljességgel politikai indítású s abból a helytelen kiindulásból született, hogy a keresztényekhez jobban simuló vallásgyakorlat meg fogja érlelni a politikai egyenjogúság mielőbbi megvalósítását.

A zsidó emancipáció, amely már az 1839—40-es országgyűléseken szőnyegen volt, élénken foglalkoztatta a zsidóságon kívülálló haladó politikusok, publicisták, írók köreit, valamint a zsidóságnak fiatalabb, műveltebb elemeit is. Ilyen volt Pécsen Engel Adolf, akiben az újító egyesület mozgatóját kell látni. Számos jóindulatú keresztény, de néhányan maguk a zsidók közül is az emancipáció egyik akadályát a zsidóság vallási szeparatizmusában s a kívülálló előtt idegenszerű szokásaiban, életmódjában látták. Ezeknek az akadályoknak a leküzdésére alakulnak vallási reformtársulatok az ország több hitközségében, így 1847-ben Nagyváradon, 1848-ban Pesten, Aradon, Nagybecskerekén és Pécsen. A szabadságharc bukása után működésüket az abszolút kormány politikai okokból betiltotta. A pécsi újító egyesület a pesti „Magyar izraelita középponti reformegyesület” mintájára kíván működni. Ez viszont az 1845-ben Berlinben megalakult reformtársulatot tekinti eszményképének.

A pécsi újítók 1848 novemberében kérik a városi tanácstól az egyesület engedélyezését. Beterjesztett alapszabályait és elgondolásait politikai jószándék, de a zsidó vallás lényegét tekintve, teljes tájékozatlanság jellemzi. Szerintük a vallásos tradíciókhoz „leginkább vallásunk agg férfiai ragaszkodnak”, míg ők „hogy simulni törekedjenek e hon egyéb vallásfelekezetbeliekhez” kívánják megalapítani egyesületüket. Mindössze 12-en vannak a kezdeményezők. El akarják hagyni azokat a szertartásokat, melyek felfogásuk szerint nem egyeznek a kor szellemével, az istentisztelet nyelvét héberről magyarra akarják változtatni, hogy ezzel is meggyőzzék honfitársaikat arról, „miszerint az újító egyesület tagjai méltókká óhajtják tenni magukat e hon hű fiainak nevezetn”. A vallástörvényt a haza törvényei alá kívánják helyeztetni, ami alatt azt értik, „hogy ha szükség úgy kívánná, készek leendünk éltünk, vagyonunkat a haza oltárán felajánlani ünnepnapokon is, mit eddig vallássértés nélkül nem tehattünk azon öntudattól boldogítva, miszerint hazafiúi kötelességünket híven teljesítők”. Ez a beállítást teljesen hamis. A vallástörvény seholsem tiltja a hazafias kötelességeknek akár ünnepnapon való teljesítését is.

Továbbá bejelentik, hogy saját templomot kívánnak építeni s a jelenlegit csak annak elkészültéig használják. A mostani templomon „a legkisebb változtatást” sem kívánják. Sőt arányosan hozzájárulnak a fenntartási költségekhez, de máskülönb en anyagilag függetlenek akarnak maradni a hitközségtől. A tanács arra a bölcs álláspontra helyezkedik, hogy „vallási és szertartási tervüket jóváhagyás végett a minisztériumnak mutassák be, addig pedig maradjanak meg a fennálló hitközségi szervezetben”. A nemsokára bekövetkező viharos idők miatt erre sohasem került sor, de az újítók jóváhagyás nélkül is folytatják kezdeményezéseiket. Annyira, hogy 1848 decemberében a hitközség kénytelen a városi tanácsnál panaszt emelni Engel Adolf és társai ellen „kik az imaházban a megszokottól eltérő szertartású vallásgyakorlatot kívánnak megtartani, noha az általuk kidolgozott hitforma hatósági jóváhagyásáig ettől eltiltatott”. A tanács „ezen botrányos tény” kivizsgálására utasítást ad.⁶⁹

A helyzet annyira kiéleződött, hogy Engelt a hitközség bírósága elé állítják, amely őt el is ítéli s a hitközség az ítélet végrehajtását kéri a tanácstól. Ez elismeri a zsidó hitközség bíraskodási jogát s a kapitányi hivatalt az ítélet végrehajtására utasítja. Hogy ez az ítélet miből állott, az sajnos sem a hitközségi, sem a városi iratokból nem derült ki.⁷⁰

Kik voltak az Engel Adolf vezetése alatt tömörült pécsi reformerek? Engel akkor még fiatal ember, de már tisztséget visel a hitközségben, sőt az újítók közül egyedül ő foglal helyet a vezetőségben. Anyagilag még nem tartozik az élvonalba. Egy 1846-ból való türelmi adó felosztásból megállapítható, hogy Engel követői általában a szerényebb anyagi helyzetűekből kerültek ki. Bizonyára maguk is fiatalok lehettek, különben aligha fogadták volna el a 28 éves Engel Adolfot vezérükül. Nyilván nem tévedünk, ha arra gondolunk, hogy ez a szerényebb anyagi körülmények között élő fiatal réteg az életpályákon való könnyebb boldogulás érdekében állt a reformtörökvések mellé. Célkitűzésük érthető, politikai jóakaratok sem vitathatók, de teológiai járatlanságuk azt a kimondatlanul is súlyos vádat vonta a vallásos tradícióhoz ragaszkodó zsidó tömegek feje fölé, hogy azok hazájuknak nem hű fiai s az igazi és megbízható hazafiságot egyedül az újítók kis körei képviselik. Állításuk lehetetlenségének csattanó bizonyítékát adta a nemsokára bekövetkező szabadságharc.

II. A SZABADSÁGHARCTÓL A KIEGYEZÉS, ILLETVE AZ EMANCIPÁCIÓ KORAIG 1848—1867

Az 1848. március 15-i események a magyar zsidóság számára egy áhítva várt boldogabb kor ígéretét jelentették. A reakció azonban csakhamar zsidóellenes tüntetéseket szervez a fővárosban és számos vidéki városban is. A zsidóellenes hangulat fellángol Pécsen is a feltámadt antiszemitizmus okát elsősorban az iparos és kereskedő osztály kenyérféltésében kell keresnünk. Nagyon jellemzően a pécsi német szabócéh már március 17-én azt követeli, hogy Hönig Dávid zsidó szabó, mesteri címét csakis lakásán függeszthesse ki.¹ Szabó Péter pedig jogászember létére március 21-én a város főterén 5—6 személy előtt kijelenti, hogy „kétezer kebelbeli lakossal a zsidókat kiűzi”.² A tanács maga elé rendeli és leinti őt, de a hangulat olyan baljós, hogy a zsidók boltjaikat március 26-án bezárják, a tanács pedig a következő napon azzal a megokolással inti nyugalomra a lakosságot, hogy „az önkéntesen eltávozó zsidóság irányában legyenek békességgel”.³ Március 29-én a pécsi városi tanács határozatot hoz „a városban engedelem nélkül tartózkodó zsidók eltávolítására, nehogy miattuk a joggal itt-tartózkodók üldözést szenvedjenek”.⁴ Negyven család vált földönfutóvá.⁵ Végül a tanács a határozatot visszavonja, de az antiszemitizmus lángja oly magasra csap, hogy a zsidók megtámadására felingerelt tömeget csak a piacon megjelent katonaság felvonultatásával lehetett lecsillapítani.⁶ A szorongatott helyzetben levő zsidóság kiáltvánnyal fordul a város lakosságához. A pécsi Egyetemi Könyvtár gyűjteményében őrzött kiáltvány arra hivatkozva, hogy „a hon újjászületett alkotmánya e tizenkilencedik században nem rabszolgákat, hanem csak szabad embereket siet teremteni” arra kéri a pécsi polgárokat, ne kívánják, hogy a „hitsorsosink ellen felizgatott ke-

délyek hullámaiba sodortatva tűzhelyeinket illy rögtön elhagyni kénytelenítessünk”, hanem „vegyétek keresztényi szeretet és oltalom alá a pécsi izraelitákat”. (A kiáltvány fényképét a Függelékben közöljük.)

Értékes számunkra az a megjegyzés, amely a kiáltvány általunk látott és közölt példányának alján olvasható s minden bizonnyal egy szemtanúnak a zsidókkal együttérző megjegyzését rögzíti: „nagy mozgás volt a szegény Zsidókat mind ki akarták hajtani”.

Úgy látszik ez a kiáltvány — mely március 28-án kelt — nem érthette el a kívánt hatást, mert a zsidók kénytelenek a kormányhoz fordulni védelemért, amit meg is kapnak. A védelmükben kelt leiratot április 1-én tárgyalja a városi tanács. A kormányzat kimondja, hogy a már eddig kivívott szabadságjogokkal és a kor eszméivel ellentétesek a zsidóellenes cselekedetek. Tartózkodjék ilyenektől a lakosság, annál is inkább, mert a kormány ha kell, fegyveresen is biztosítja a zsidóság bántatlanságát, az esetleges anyagi károkért pedig az okozókat felelősségre vonják. A keményhangú rendeletet a tanács még az ülés alatt nyomdába küldi. Bár nem tartanak zavargásoktól, intézkednek a rend fenntartásáról és a kedélyek lecsillapítására elrendelik a még lappangó zsidók felkutatását. A tanács komolyan veszi a zsidók biztonságát, erről április 6-i ülésében is tárgyal. Erélyének és bölcs magatartásának érdeme, hogy a zsidóellenes hangulat megnyugszik és az április 6-i ülés már megállapíthatja, hogy az előírt zsidóösszeírás megtörtént, „írántuk a legkevesebb ellenszenv sem mutatkozik, itt-tartásukat nem kifogásolják”.⁷

A 48-as antiszemita megmozdulásokkal részletesen, de kevés tárgyalagossággal foglalkozik Meszlényi Antal.⁸

Szerinte a kirobbanó antiszemitizmusnak két oka van. Először az, hogy a zsidók ellepték a kereskedelmi pályákat, „ahol eszközben nem válogatva veszedelmes versenytársai lettek a keresztény kereskedőknek”, másodszor pedig „a magyarság ügye mintha hidegen hagyta volna őket”.

Úgy látja, nem a kispolgári kenyérféltés, hanem a népharag kitörése az antiszemita cselekmények magyarázata. Ungár, aki a helybeli zsidó térfoglalást alaposan vizsgálja, megállapítja — amint azt már ismertettük —, hogy a helybeli zsidók néhány vagyonosabb terménykereskedő és pálinkaégető kivételével ószeresek,

piaci árusok, házalók, iparosok. Igaz, hogy ugyanakkor mintegy önmagával ellentétbe jutva azt is hangoztatja, hogy a Bonyhádról és a megye más részéről érkező zsidók szaporodását és gyarapodását rossz szemmel nézték a kereskedők és iparosok, de a konzervatív tisztviselő réteg is leküzdhetetlen bizalmatlanságot érzett irántuk. Tehát egyrészt csak kisebb kereskedők, másrészt gazdagodásuk mégis szemetszárt. De Meszlényinek az az állítása, hogy a magyar üggyel nem éreztek együtt, sem Pécsen, sem másutt az országban nem igazolható. Ellenkezőleg, pécsi vonatkozásban is látni fogjuk, hogy elutasítás és ellenszenv sem kedvetlenítette el őket, hanem odaadással álltak a szabadságharc szolgálatára. Pécsen egyetlen olyan konkrét esetet sem találunk, amely bizonyíthatná, hogy az itt élő zsidó kereskedők vagy iparosok keresztény társaik kárára folytatták tevékenységüket. Haas Mihálynak már idézett műve megállapítja, hogy a zsidó és keresztény kereskedők egyaránt gyarapodnak, de egyetlen elítélő szava sincs a zsidók kereskedelmi tevékenységéről. Pulszky Ferenc, a 48-as események egyik legnagyobb műveltségű részese és szemtanúja, a gyűlölség okát a városi polgároknak látja, akik „csak az imént nyertek politikai jogokat, felzúdultak az ellen, hogy a zsidók is polgári jogokkal bírjanak.”⁹ Nemes Dezső, a pesti antiszemita tüntetéseket vizsgálva arra a megállapításra jut, hogy a zsidóüldözéseket a céhreakció provokálta. A mesterek uszították legényeiket a zsidók ellen, de a tüntetéseken részt vettek a kispolgári elemek is.¹⁰

A pécsi hitközség egykorú jegyzőkönyvei hallgatnak a szorongató veszedelemről, csupán 1850 decemberében történik róla annyi említés, hogy az 1848. márciusi zsidóüldözések miatt 104 forint kiadás merült fel.¹¹

A HITKÖZSÉG TAGJAI ÉS A SZABADSÁGHARC

A pécsiek képviselésében Schapringer Joachim vett részt azon az országos értekezleten, amely magát a „Magyarországi s hozzákapcsolt tartományokbeli izraelita lakosok képviselőinek” nevezi és a valóban országos jellegű testület működését anyagilag is támogatja. Baranyát két külön küldött képviselte a tanácskozáson.¹² A testület legfőbb célkitűzése az egyenjogúság kivívása volt. A magyar zsidóság ez országos képviselte számára a hitközség

négy ízben folyósít anyagi hozzájárulást összesen 1148,32 forint értékben, de az áldozatkészség nemcsak saját ügyeik előmozdítására nyilvánul meg, hanem akkor is, amikor azt a kormány kéri a haza érdekében.¹³

Az egykorú jegyzőkönyv szerint „jeder israelitischer Patriot und hiesiger Einwohner” tehetsége szerint eleget tesz a kölcsön folyósítására és adakozásra történt felszólításnak. A hitközségnek 25 tagja — élén Lőw Izrael rabbival — összesen 1000 forint kölcsönt jegyez, míg különböző nemesfémekből 33,45 latot ajándékképpen, 23,75 latot pedig kölcsönként ajánl fel a kormánynak. A hitközségi jegyzőkönyvben található külön ív szerint fenti szolgáltatásokon kívül 27 személy két alkalommal — mégpedig 1848 márciusában és júniusában — összesen 198 forintot küld a budapesti országos gyűjtés céljaira. Egy kisebb összegről tud Bernstein is, 60,44 forintról,¹⁴ melyet a hitközség ajándékképpen küldtek országos célokra. Mivel Bernstein a hitközségi jegyzőkönyveket nem használta, ez az általa közölt összeg mintegy kiegészítésül értendő a hitközségi forrásokból ismertetett felajánlásokhoz.

De nem csupán anyagi eszközeivel, hanem saját személyében is kész volt részt venni Pécs zsidósága a magyar nép szabadságharcában. 1848 júniusában „a pécsi izraelita közösség magát az őrseregben teendő fegyveres szolgálatra késznek nyilvánítván, befogadása iránt” kérdést intéz a város tanácsához. Nem kerülheti el figyelmünket, hogy nem egyesek, hanem a hitközség egésze jelentkezik. A válasz elutasító. „A gyalog és polgári őrhadak soraikba zsidó lakosokat felvételni nem kívánnak.” De ez sem kedvetleníti el a pécsi zsidókat, mert ugyanez év novemberében „bár soraik közt katonaköteles nincsen, három újonc kiállítását önként megajánlják”. A tanács „hazaszeretetet tanúsító ajánlataért” köszönetet mond a hitközségnek s megállapítja, hogy felajánlásukkal e téren minden további kötelezettségtől mentesek.¹⁵ A három újoncra, köztük a harctéren megsebesült Heinrich Wellnerről a hitközség jegyzőkönyveiből is értesülünk és megtudjuk, hogy összesen 362 forintot adtak össze „auf die drei abgelieferte Reg-ruten” felszerelésére.¹⁶ A magyar zsidók s köztük a pécsiek is, odaadóan tettek eleget a haza és a szabadság ügye iránti kötele-ségeiknek.

AZ ELSŐ PÉCSI RABBI

A hitközség első rabbijának, Lőw Izraelnek egyéniségével viszonylag keveset foglalkozik mind Weisz Gábor monográfiája, mind Wallenstein Zoltán összefoglaló áttekintése a pécsi hitközség életének fontosabb mozzanatairól.¹⁷ Pedig Lőw — amint őt életének fő művéből megismerhetjük — a maga korának jelentős rabbijai sorába tartozott.

1788-ban született Bonyhádon,¹⁸ ahol atyja dáján volt. Abonyban kötött házasságot s megjelenése az akkor számos talmudtudóst magáénak mondható gyülekezetben nagy feltűnést keltett. Széleskörű ismeretei a rabbinikus irodalomban általános megbecsülést szereztek számára az akkor jelentős és népes abonyi gyülekezetben. Ott minden bizonnyal kereskedőként működött és tiszteletbeli állásként végezte a hitközség pénztárnoki teendőit. Vajda Béla szerint¹⁹ itt éri őt a boldogasszonyi hitközség meghívása rabbiszékébe — amiről Lőw életrajzi vázlatában nem tesz említést. Ő magát mint dárdai és pécsi rabbit, illetve Baranya megye főrabbi-ját említi. 1826-ban kerül Dárdára, ahonnan talmudtudományi levelezést folytat korának legnagyobb magyar rabbitekintélyével, Szófér Mózes pozsonyi főrabbi-val. 1842-ben foglalja el a pécsi rabbiszéket s itt működik egészen 1857-ben bekövetkezett nyugalomba vonulásáig. Az első pécsi zsinagóga felavatási ünnepélyére szerkesztett alkalmi imádságos könyve, az ünnepély rendjének körültekintő kidolgozása, az avató liturgia összeállítása, magának a már fordításban ismertetett avató imádságnak stílusa és szelleme egyaránt mélyérzésű, nemesen gondolkodó és széles látókörű emberre vallanak.

Vallási irányát tekintve teljességgel a szigorúan tradicionális (később ortodoxnak mondott) felfogás híve. Meggyőződéséhez tiszteletet parancsoló következetességgel ragaszkodik. Mikor Pécsre érkezik, egy még teljesen az ő ízlésének, gondolatvilágának megfelelő hitközségbe jön, de itt a világi műveltség gyors fejlődésével együtt mindinkább túlsúlyba jutnak azok a hívek, akik a liberálisabb vallásos szemlélet és gyakorlat elismerését várják a rabbitól. Előbb csak kisebb nézeteltérései támadnak, így ellenzi — s nyilván Szófér Mózes szellemi hatására — az énekkar bevezetését az istentiszteleteken,²⁰ miután ezt a hagyományokkal ellentétesnek ítéli. Egyik kántorával éppen ezen a területen kerül éles ellentétbe, az

a modern irányú istentisztelet kiépítésén fáradozik, ő mindenben a tradicionális formákhoz ragaszkodik.^{20a}

Életének utolsó éveiben úgy látszik már nyílt szakadás állhatott be közte és a gyülekezet nagy része között, ezért elveinek fenntartása mellett, de a közösség benső békéjét megőrzendő, 1857-ben önként nyugalomba vonul. Búcsúbeszédében elmondja okait, amelyek e lépésre készítették. Vácsolja hitközsége vallási nézeteit, amelyekkel ő nem érthet egyet s nem is kíván ama híveinek kedvében járni, akik az akkori divatos szólammal élve „az idők szellemének megfelelő” rabbit kívántak. „Nem vagyok — mondotta — sem filozófus, sem doktor, sem hitszónok, hanem a régi értelemben vett rabbi vagyok s nem is akarok más lenni.”²¹ Míg számos hazai hitközségben a vallási felfogások és praktikum kérdésében elkeseredett testvérviszály alakul ki ezekben az években, Löw békeszerető természete ezeknek a kezdeményezéseknek gátat vet s ez feltétlen érdemének tudható be.

50 évi szakadatlan irodalmi munkásság után két évvel halála előtt adja ki élete főművét, egy zömében talmudtudományi értekezéseket tartalmazó kötetet, melyben helyet kap néhány prédikáció, így a Citrom utcai zsinagóga felavatásán elmondott beszéde és a már említett pécsi búcsúbeszéd.

E művében — noha keserű szájjal jött el Pécsről — mégis nagy-lelkűen emlékezik meg egykori hitközségéről, amely biztosította számára a tanulmányaihoz és irodalmi munkásságához szükséges anyagi feltételeket. Mint mondja, könyvének sokszorosa hever kéziratban, de az öregkorral járó törődöttség miatt csupán ezt a válogatást bocsáthatja a nyilvánosság elé.

Talmudtudományi értekezései ún. pilpulisztikus módszerrel készült kommentárok a Talmud egyes jogi alaptételeihez, hitszónoklatai a hagyományos szentírásmagyarázat módszereivel, de a kor vallási és erkölcsi problémáit nagy bölcsességgel tárgyaló, magas etikai színvonalon mozgó fejtegetések.

A helyi hagyományokat még jól ismerő Weisz Gábor kéziratos könyvében²² úgy emlékezik meg Löw Izraelről, mint aki „egész Baranya megyére terjedő dominiumában járta a filiákat, tanítva, békítve, jogot szolgáltatva Sámuel próféta szellemében.” Nyugalomba vonulása után Nagyváradon élő fiához költözött s ott halt meg 1869-ben.^{22a}

A hitközség története számára értékes forrás az általa 1850-ben készített Conscriptio, amely tanulságos adatokat szolgáltat az akkori népesedési viszonyokhoz.

A megalakulás évtizede minden nehézség ellenére is, a számbeli gyarapodás és előrehaladás korszaka volt a hitközség történetében. A Haas-féle 1842-ből származó statisztika 187 zsidót jelez Pécsen, az 1851 júniusában lezárt Lőw-féle Conscriptio már 385 lelket számlál. A lélekszám tehát 9 év alatt megkétszereződött, sőt ennél valamivel magasabb is lett. A pécsi zsidóság születési helyét tekintve, a Lőw-féle összeállítás a következő megoszlást mutatja:

Baranya megye területén született	165 személy,
Tolna megye területén született	119 személy,
egyéb magyarországi helységeken született	90 személy,
külföldön született	11 személy.

Ezek szerint a hitközség túlnyomó többsége ekkor baranyai és tolnai születésű volt, magában Pécs városában születtek már 126-an. A gyülekezetnek kisebb része származott ide más hazai területekről s csupán egy elenyésző töredék vándorolt be külföldről, leginkább házasságkötés kapcsán.

A SZABADSÁGHARC LEVERETÉSÉTŐL AZ EMANCIPÁCIÓIG

Weisz Gábor némileg idillikus képet fest az 1849-et követő évek pécsi zsidó történetéről.²³ Ebben az időben lehullottak a régi válaszfalak, eltűntek az előítéletek sötét árnyai s a polgárság felekezetre való tekintet nélkül békében és barátságban egy közös cél megvalósításán fáradozott, az összetartozás érzetét ápolva és fenntartva. „Mindenünnen özönlöttek a hitsorsosok Pécsre, ahol csakhamar virágzott az ipar és a kereskedelem”. Weisznek e poétikus hangulatú, bár sok tekintetben helytálló megállapítása mintegy az ideális végeredményt vetíti elénk, de nem mutat rá arra az útra, amelyet valójában meg kellett tennie a pécsi zsidóságnak, hogy a válaszfalak legalábbis többé-kevésbé leomoljanak s a zsidó lelkekben régóta szunnyadó vágy, mely a Világost követő súlyos időkben s a nemzet közös gyászában elhallgatott, az idők jobbra fordultával mégiscsak valósággá legyen. Ez pedig nem volt más,

mint a társadalmi emancipáció elnyerése, hogy az végül a törvényalkotásban is kifejezést kapjon.

Három fő célkitűzés jellemzi a hitközségi tevékenységet ebben az időszakban.

1. A vallásos gyakorlat és az istentiszteletek esztétikus formáinak kialakítása, melyeknek majd méltó keretet fog adni a monumentális nagy zsinagóga.

2. A polgári műveltség alapjainak lefektetése az iskola útján.

3. A politikai viszonyok jobbra fordultával a templomi szószerk és az iskolai oktatás magyarrá tétele, egybeolvadás a magyar nyelvvel és műveltséggel s ennek útján a magyar társadalommal.

Mint tudjuk, a Bach-korszak első éveiben az osztrák győzők dühe kétszeres erővel sújtott le a szabadságharcban részt vett magyar zsidóságra. Az ismeretes hadisarcon kívül erős ellenőrzés alá fogja az iskolai és a hitéletet is attól tartva, hogy azok leple alatt forradalmi, politikai tevékenységre kerülhet sor, másrészt azonban elősegíti a zsidók iskolaügyeinek rendezését abban a reményben, hogy a jiddis révén a német nyelvhez közelálló zsidóság iskolái a germanizációs törekvések előmozdítói lesznek.

A pécsi zsidóság a szellemi és anyagi szorongattatás állapotában kezdi meg életének ez új szakaszát az elvesztett szabadságharc után.

A HITKÖZSÉG BELSŐ ÉLETE

1849. január 10-én kerül Pécs osztrák uralom alá és három hétre rá már ismét életbelép a városban a magyar zsidóság számára oly megalázó adónemnek, a türelmi adónak, illetve az ennek elengedésével járó, de még be nem fizetett végleges váltság-összegnek beszolgáltatási kötelezettsége. A türelmi adó megszűntekor ugyanis még egy váltságösszeg befizetését vállalták magukra a magyar zsidók, de a közben kibontakozott szabadságharc alatt a kormányzat ezt a szabadság szellemével ellentétes, megkülönböztetésen alapuló adónemet nem vette igénybe, és az általában zsidóadónak mondott váltságösszeget nem szedette be. Most a császári kormányzat követeli az esedékes megváltási részt.²⁴

Magának a hitközségnek anyagi szükségleteit az ún. egyenes adó bevezetésével kívánják biztosítani, de a kimutatásokból úgy tűnik, hogy azt egyelőre csupán a módosabbaktól kérték, míg má-

soknál megelégedtek a különféle rituális szolgáltatások fejében befizetett díjakkal. Az 1849-i adókimutatás csupán 47 rendszeres adófizetőt tüntet fel, akik együttesen és összesen havi 181,40 forint adót fizettek.²⁵ De a Haynautól kivetett országos hadisarnak a pécsi zsidókra eső összege 5000 forint a hitközség egészét terhelte.

Dr. Vörös Mártonnak, a Pécsi levéltár ny. vezetőjének szívessé-
géből, amelyért ehelyütt is köszönetet mondunk, az erre vonatkozó
rendelkezést lehetőségünk van szó szerinti fordításban ismertetni.

„Soproni cs. k. hadkerületi parancsnokság

885. sz.

Mélt. Augusz Antal úrnak, a tolnai kerület cs. k. főispánjának,
Szekszárdon.

Sopron, 1850. márc. 6.

Öexcellenciája br. Haynau tábornok és hadtestparancsnok úr
m. hó 22-én 933/5561. sz. a kelt rendelete szerint nagy nyomatékkal
oda kell hatni, hogy a magyar zsidókra kirótt fenyegető adónak
(Strafkontribution) immár megtörtént repartitíója (részleges ki-
vetése) után az alkalmas intézkedések minden további ellennyilat-
kozat (Gegenvorstellung) nélkül megtétessenek, hogy a f. é. márc.
hó végén esedékes első részlet befolyjék.

A Méltóságodnak alárendelt polgári kerületre ezen büntetésből
esik:

Baranya megyében

21 800 Frt

Tolna megyében

44 500 Frt

Pécs városában 5000 Frt, Somogy vármegyében 27 700 Frt.

Ezen adó beszédésére és beszállítására személyes felelősség terhe
alatt a komité tagjai, úgy mint Grünwald Ignác Szombathelyen,
Léderer Zsigmond Győrben, Pappenheim Ármán Pozsonyban, Sin-
ger Salamon Tatán és Adler S. D. Bonyhádon innét már egyenes
utasítást kaptak, és most még csak az van hátra, hogy ezen komité
tagokat, kik a pesti hadparancsnokság által láttamoztatott megha-
talmazással egyenként el vannak látva, feladatuk keresztülvitelé-
nél a hatóságok támogassák és szükség esetén nekik segédkezzenek.

Méltóságod szívesedjék ennél fogva az alárendelt hatóságokat
ilyen értelmű közreműködésre utasítani, a katonai asszisztencia
dolgában pedig Adler S. D. részére egy nyílt parancs van mel-
lékelve.

A nyílt parancs Adlernek azon felszólítással kézbesítendő, hogy azt a rábízott teendők elvégzése után haladék nélkül és megbízható úton a soproni kerületi parancsnoksághoz visszaszármaztassa.

Alerman s. k."

A hitközség anyagi helyzete nem lehetett teljesen kielégítő ekkoriban, mert az istentisztelet szépségének emelésére alkalmazandó hitszónok, kántor és kórus költségeire 1852-ben tizenhatan három évre önkéntes pótradót ajánlanak fel. Így sikerül az újonnan szervezendő állásokra az anyagi fedezetet biztosítani. A hitszónok évi fizetését 5—600 forintban, a kántorét évi 3—400 forintban állapították meg.

Az abszolút kormányzat figyelme kiterjed a hitközség vezetőinek személyére is. Rudolf von Eckstein pécsi cs. és k. városi komisszárius 1851. január 17-én a hitközség elnökévé Schapringer Joachimot, tanácsosaivá Kaufer Salamont és Reich Gábort nevezi ki. Schapringer és Kaufer ugyan élénken részt vettek a hitközségi életben a szabadságharc alatt, sőt azt anyagilag is támogatták, de ez úgy látszik nem jutott az osztrák városparancsnok tudomására. A hatóságilag kinevezett új vezetőség első intézkedése, hogy az eddig héber betűkkel írt jegyzőkönyveket ezentúl német betűkkel vezessék, sőt a régi jegyzőkönyveket is átírták gótikus betűkkel. Ezekből az új példányokból azonban a szabadságharcra vonatkozó anyagi természetű feljegyzések, a hitközség és a tagok felajánlásai — nyilván nem véletlenségből — kimaradtak.

A VALLÁSI ÉLET

A hitközség vallási élete a szabadságharc leveretéséig tartó korokban teljességgel konzervatív volt. A két nagy tolnai zsidó centrumból, Bonyhádról és Paksról azonos vallásos hagyományokat hoznak magukkal a Pécssett megtelepedő zsidók és mint említettük, az ugyancsak bonyhádi származású első pécsi rabbi maga is a hagyományos rabbiiskolák neveltje és irányzatuk követője.

A rövid életű újító-mozgalom semmi nyomot sem hagyott a hitközség életében. Igaz, hogy az istentisztelet esztétikus formáinak kialakításán az 50-es években részben azok fáradoznak, akik annak idején a reform szószólói voltak. De ezek a mostani igények lénye-

gesen szerényebbek, mint az akkoriak. Valójában csak külsőségekre szorítkoznak, kivéve a német nyelvű hitszónoklat követelését, amely elvileg és gyakorlatilag is szükségszerű volt és a vallásos tanításhoz jobb megértését szolgálta. Az istentisztelet külső formáinak rendezését a szomszédos Nagykanizsán már 1845-ben megkezdték. Itt már ekkor forradalmi újításként orgona kíséri a kántor énekét, Az 1846-ban felavatott pápai zsinagógában is megépítik az orgona helyét, bár annak elhelyezésére ott sohasem került sor. Budapesten 1830 óta működik az Orczy házban a Chorschul, más néven Cultustempel, ahol német nyelvű hitszónoklatokat tartanak.²⁶ Az 1826-ban felavatott bécsi zsinagóga liturgiája és ünnepélyessége hatott a pestiekre s ez a hatás érződött azután a vidéken. Így Veszprémben 1841-ben a bécsi, illetve a pesti kórustemplom mintájára alakítják át a zsinagógát és olyan rendtartást vezetnek be, amely biztosítja az ünnepélyes csendet és az esztétikai igények kielégítését az istentiszteleteken.²⁷

Ez az esztétikai reform tehát úgyszólván a levegőben volt, érthető, hogy Pécsen is fellépett. A megvalósításon lépésről lépésre előre jutva fáradoznak. A hagyományos berendezésű zsinagógákban a tóraolvasó asztal a templom közepére épített emelvényen áll. A modern berendezésű templomokban pedig a frigyszekrény előtt helyezik el. Így 1851-ben ezt az átalakítást elvégzik Pécsen is, majd megállapítják a templomi magaviselet követelményeit, kimondják, hogy aki az áhitatot beszélgetéssel megzavarná vagy a tóraolvasás alatt nem tanúsít kellő csendet és figyelmet, első esetben pénzbüntetést kap, de legszigorúbb intézkedésként el is tiltható a templom látogatásától. 1852-ben 23 hitközségi tag „a kor kívánalmainak megfelelő” istentisztelet rendszerezését óhajtja. Kísérje kórus a kántor énekét s a prédikáció tiszta német nyelven hangozzék. Így kerül 1852-ben Csáktornyáról Pécsre mint hitszónok és iskolaigazgató a rabbidiplomával rendelkező Mannheimer Frigyes, de a rabbi tisztséggel járó összes funkciók — kivéve a német nyelvű hitszónoklatokat — továbbra is Lőw rabbié.²⁸

A modern istentiszteleti formák kialakításán Kornitzer főkántor buzgólkodott.²⁹ A kórust a hitközségi iskola növendékei szolgáltatták, akik „Chor-Garderobe” néven említett egyenruhában jelentek meg.³⁰ Itt jegyezzük meg, hogy a pécsi zsinagóga kórusáról nagy elismeréssel szóló Horváth Mihály tárgynk tekintetében is sok értékes adatot tartalmazó könyvében³¹ téved, amikor 1895-re teszi

a pécsi zsinagóga kórusának keletkezését. A kórus már az 50-es években működött.^{31a}

Az istentisztelet ünnepélyességének biztosítása többször is foglalkoztatja az előljáróságot. Míg 1850-ben a Tóra elé járulás és egyéb hitéleti funkció még mindig a régi alapszabályok szellemében csupán a bekebelezett tagokat illették, addig 6 év múltán ezeket a jogokat valamennyi hitközségi tagra, még a nőtlenekre is kiterjesztették. 1853. óta az esketéseket kizárólag a templomban tartják s nem, mint az régebben volt szokásban, a szabad ég alatt.

Az ifjúság vallásos nevelése sem kerüli el az előljáróság figyelmét. A hitközségi iskola növendékei együttesen vesznek részt az istentiszteleteken. Ezeket a tanulókat osztályonként részesítik hitoktatásban, a gimnáziumi tanulók két csoportban, az egyéb iskolák növendékei ugyancsak két csoportban kapnak alapos kiképzést a vallásos ismeretekből. A hitoktatás legfőbb irányítója a rabbi volt.³²

Lőw rabbiról szólva már megemlítettük, hogy működésének utolsó éveiben egyre erőteljesebb volt az a kívánság, amely szerint a hitközség rabbija megértő legyen a modern kor kívánalmai iránt s a haladó vallásos formák és életgyakorlat jogosultságát elismerje.

Ezek az elgondolások nemcsak a megválasztandó rabbi személyére, de a már szűknek bizonyuló Citrom utcai zsinagóga helyett építendő zsinagóga berendezésére nézve is irányadóak voltak.

AZ ÚJ ZSINAGÓGA ÉPÍTÉSE

A korszak legnagyobb eseménye a város centrumában álló hatalmas zsinagóga felépítése. A templomépítés és avatás történetét Weisz Gábor részletesen tárgyalja. Ezért mi itt csupán a leglényegesebbekre szorítkozunk s néhány olyan momentumot említünk meg, amelyek Weisz munkájában nem olvashatók.

Már 1857-ben felmerül egy új zsinagóga emelésének gondolata,³³ de a terv csak 1865-re érik meg. A politikai nyomás enyhülése, a gazdasági körülmények javulása, a kedvező anyagi lehetőségekből eredően a lélekszám szaporodása most már lehetővé tették egy reprezentatív nagy zsinagóga megépítését.

A pécsi kapitalista kereskedelem kialakulásának idején vagyunk, érthető, hogy a jórészt kereskedelemmel foglalkozó zsidóság meg-

találja lehetőségeit, létszámában és anyagiakban gyarapodik. 1865-ben kb. 160 zsidó család él Pécsen. A szaporodás felette gyors ütemű, ha arra gondolunk, hogy még 14 évvel ezelőtt a Lőw rabbi által összeállított Conscriptio mindössze 93 családot mutat ki. A hitközség életében már előbb is vezető tisztséget betöltő Schapring-er Joachim és Engel Adolf most már a zsidóság keretein túlhalad-
dóan a város gazdasági életében is jelentős tényezők. Schapring-er a maga személyében érdekesen járja meg a kezdő kapitalizmusra jellemző utat. Gabonakereskedő, szállítmányozó, majd Grün Béné-
vel együtt az első pécsi magánbank megalapítója.³⁴ Engel fakeres-
kedő és bányatulajdonos, aki a legszerényebb kezdetből lesz hatal-
mas vagyon urává. Mellettük a templomépítés hitközségi jegyző-
könyveiben a helyi gazdasági életnek részben már akkor, részben
később számos ismert neve kerül elő, mint pl. Reinfeld Ábrahám,
a Justusok, Krausz Ábrahám és mások. Az 1869-ben elkészült zsi-
nagógát az év július havának 22. napján fényes ünnepség kereté-
ben adták át rendeltetésének. Lőw Lipót szegedi, dr. Hirschfeld I.
H. augsburgi (előbb pécsi) és Ehrlich Ede pécsi főrabbi végezték
az avató szertartást, amelynek liturgiája némileg követte a Citrom
utcai zsinagóga felavatási rendjét.

Maga a templom a mai Kossuth tér keleti oldalán épült. Terveit
Gerster, Kauser és Frey pesti építészek készítették. A munkálato-
kat Ivánkovich István pécsi építész vezette, a tervek felülvizsgá-
latát szintén pécsi építészre, Piacsek Antalra bízta. Az építkezés
összköltsége 120 000 forintot tett ki.

A zsinagóga homlokzata három részre tagozódik, amellyel mint-
egy kifejezésre jut belső elrendezése. A földszinten 448 férfi, a kar-
zaton 476 női ülőhely van, a templom befogadóképessége azonban
ennél nagyobb. Az oltár jobb oldalán az I. emeleti karzat magassá-
gában helyezték el az orgonát, ezzel szemben a bal oldalon a kórust.
A zsinagógának a legnagyobb művészettörténeti értéke orgonája,
a híres pécsi mesternek, Angster Józsefnek első műve. Angster
külföldi tanulmányút után 1867-ben telepedett le Pécsen s első
megrendelése templomunk orgonája volt, amelyen két éven át dol-
gozott. Munkája közben alkalmazza — Magyarországon első ízben
— az akkor legmodernebb francia orgonaeépítési technikát. A meg-
rendelők így biztatták: „Készítsen nekünk egy jó orgonát és mi
önnek jó reklámaivá válunk.” A nagy mű valóban rendkívül ked-
vezményes áron készült, de mint Angster maga írja kéziratos fel-

jegyzéseiben, ezt nem volt oka megbánni. A zsidó templom orgonájával megalapozta jó hírnevét, a megrendelések özönlenni kezdtek hozzá. A kész munka átadásánál jelen volt a pécsi székesegyház karnagya s Angster művéről nagy elismeréssel nyilatkozott.³⁵

RABBIK

Dr. Hirschfeld I. H. megyei és pécsi főrabbi (1858—63)

Ehrlich Ede pécsi főrabbi (1863—74)

Lőw Izrael nyugalomba vonulása után olyan rabbit keres a hitközség, aki harmonikusan egyesíti magában a zsidó teológiai tudományokat az akadémiai színvonalon álló világi ismeretekkel.

Ezt a férfiút találják meg dr. Hirschfeld személyében, aki műveltsége tartalmában szinte már jelképezi a hitközségnek szellemi irányát és útkeresését ebben a korban. Hirschfeld ugyanis a hagyományos zsidó tudományosságot korának német műveltségével egyesíti, de a magyar irodalom felé is vonzódik, amennyiben az számára német fordításban hozzáférhető volt.

Rendkívül gondos előkészületek után került sor az ő megválasztására. 25 pályázat érkezett a pécsi rabbiszékre. Egyelőre négy pályázót hallgattak meg, első helyen az akkor Szencen működő Hirschfeld dr-t jelölték, majd sorrendben Popper hohenemsi, dr. Dreyfuss waldorfi és Singer neuerni rabbikat. Arra az esetre, ha e négy jelölt egyikére nézve sem tudnának megállapodni, még további két rabbi meghívását határozták el. Egy ideig dr. Duschák gayai rabbi, a jeles talmudtudós felé fordult a bizalom, végül mégis az elsőnek jelölt szenci rabbit választják Pécs és Baranya főrabbijává. Amint a jelöltek névsorából és működési helyéről kitűnik, ekkoriban még nemigen akadt magyar rabbi, aki az egyetemes művelődési igényeknek is megfeleltethetett volna. Mivel a pécsi rabbi hatásköre kiterjedt az egész megyére, a választáson járasonként küldöttéi útján képviseltette magát Baranya zsidósága.

A sikeres választás után a hitközség vezetősége nem minden büszkeség nélkül jelenti a városi hatóságnak, hogy új rabbija egyrészt kiválóan képzett a zsidó teológiai tudományokban, másrészt „ismert filozófus” is. A választás megtörténtét annak hangsúlyozásával közlik az új rabbival, hogy választói előtt különösen súlyosan

esett a latba az a kivételesen nagy rabbinikus tudás, amelyről a pécsiek nála megbizonyosodhattak.³⁶

A hitközség tehát egyszerre tartotta fontosnak, hogy szellemi vezetője minden tekintetben, a zsidó és a világi tudományokban egyaránt kimagasló képzettségű ember legyen.

Az új rabbi számára évi 1000 forint tiszteletdíjat állapítanak meg, melynek felét a megye zsidósága folyósítja. Lakását is bebútorozzák kb. 600 forint értékben.

Díjlevelének néhány tétele:

esketés: 1 arany dukát,

morénu cím adományozása: 10 forint (oklevél arról, hogy a cím birtokosa a zsidó tudományokban akadémiai fokozatot ért el),

temetés: 4 forint,

válási szertartás: 10 forint,

középiskolai oktatás: 2 forint.

Bár már 1858-ban vagyunk, még mindig szükséges a hatósági engedély az állás elfoglalásához. Ennek birtokában azután megkezdik az előkészületeket az új főrabbi pécsi bevonulására.

Hitközségeink múlt századi belső életének megismerése végett talán nem lesz érdektelen erről is megemlékeznünk. A gőzhajón Mohácsra érkező főrabbit a helybeli és a dárдай hitközség küldöttsége fogadta. Egy napi pihenő után ezek kíséretében kocsin indult Pécs felé. Az útvonal egyes szakaszain a megye zsidóságának különféle küldöttségei csatlakoztak a kocsisorhoz, majd a város határában a pécsiek deputációja köszöntötte az érkező rabbit, akinek első útja a zsinagógához vezetett. Ott már egybegyűlt az egész hitközség s ünnepélyes ima után dr. Hirschfeld elmondotta székfoglaló beszédét.³⁷ Hívei a legteljesebb megalégedéssel tekintenek működésére. Úgy érzik, teljesen megfelel a várakozásnak. Áldásos hatással van az iskolára, szeretetre méltóan irányítja a tanítókat. Ragyogó szónok, nagy jártassággal bír a talmudi irodalomban.³⁸ Később a jó viszony közte és a tanítók közt némileg megromlik. A pécsi szájhagyományok hűséges megörökítője Weisz Gábor szikrázó szellemű, de nyugtalan természetű embernek mutatja be őt. Mindössze fél évtizedig működött Pécsen, utána Augsburg főrabbija lesz. Rövid működése is mély nyomokat hagy a lelkekben. Nemcsak az új zsinagóga avatására hívják vissza Pécsre, de távo-

zása után 17 esztendővel négyegyszer meghívják a Chevra Kadisa fennállásának félszázados jubileumi ünnepségére. Az akkor már Bécsben lakó rabbi nem tud lejönni Pécsre, de elküldi beszédét, melyet volt hitközsége nyomtatásban is közzétesz. Ez az egyetlen prédikációja, melyet ismerünk. A gondosan felépített és három részre tagolt beszéd szerzőjének széles olvasottságát bizonyítja. Platontól Schilleren át Eötvös Józsefig ívelnek idézetei, a Szentírás és a Midras irodalom homiletikai alkalmazásában pedig meseteri készségről tesz tanúságot.

Teológiai hitvallása liberális. A Mózes születési és halálzási évfordulóján elhangzott beszéd középponti gondolata: a lélek halhatatlanságának eszméje. A halhatatlan lélek bizonyosságát az isteni mesternek, Mózesnek életművén át hozza közel hallgatóihoz. A nagy egyéniség nemcsak kortársaira és utódaira, de a történelem menetére is hatással van. Mert a lélek halhatatlansága valójában az a magatartásbeli, morális és intellektuális erő, amely a nagy egyéniségből sugárzik, és példájának követésére indít. Mózes szeleme és lelke élteti a most jubiláló pécsi szentegyletet is.³⁹

A rövid működés után távozó főrabbi utolsó ténykedése egy Talmud Tóra Egylet alapítása volt, hármas célkitűzéssel. Szolgáljon előkészítő tanfolyamul az iskolába kerülő gyermekek számára, nyújtson módot az iskolai héber oktatás anyagának bővítésére, végül pedig a középiskolások és különösen a rabbipályára készülő ifjúság bibliai és talmudi képzsét mozdítsa elő.⁴⁰

Utódként az ugyancsak nagy tudományú, s emellett békeszere-tetéről és szelíd természetéről ismert Ehrlich Ede kerül a pesti rabbinátság ajánlatára a pécsi rabbiszékekbe. 1863. Sovvauusz ünne-pén mondja el bemutatkozó beszédét s nemsokára rá, még az év júliusának 23. napján el is foglalja hivatalát. Ekkor már két évti-zedes rabbiműködés van mögötte, melynek állomásai Lengyeltóti, Somogyszil s egy teljes évtized Debrecenben. Elődei az egész megye főrabbijaként működtek, ő kizárólag Pécs rabbija, a megye terü-letén időközben felszaporodott zsidóság lelki gondozását és taní-tását egy ember akkor már nem vállalhatta. Ehrlich Ede nemcsak érzésében, de nyelvében is magyar, aki minden alkalmat felhasznál arra, hogy a haza nyelvén prédikáljon. Nevéhez fűződik a pécsi szószerk megmagyarítása. Korának dagályos stílusában, de őszinte lelkesedéssel buzdít a magyar nyelv ápolására, mivel „a nyelv azon magasztos szalag, amely a honpolgárokat összeköti”. E meg-

győződésének kifejezéseként installációja alkalmával, a mohácsi zsinagóga felavatásakor s a király születésnapján tartott istentiszteleten is magyarul prédikált. Az egykorú krónikás szerint az ő megválasztása legjobb bizonyítéka annak, hogy Pécsen az ortodoxiának nincs talaja. Ez a megállapítás azonban nem teljességgel fedi a valóságot. Igaz, hogy a hitközség túlnyomó többsége a szigorú tradicionalizmustól már eltávolodott, de annak vannak még hívei Pécsen, akik Ehrlich egyik-másik prédikációjába beleszólnak, véle vitákat kezdeményeznek, kiváltva ezzel a hitközség megbotránkozását.⁴¹

Mint nevelőről egykori tanítványa, Schön József, mint rabbiról és tudósról utóda, Kohut Sándor emlékezik meg.⁴² Kitűnő pedagógiai tehetségével párosuló erős magyar érzése a kis somogyzsilli iskolát a környék legjobb hírű iskolájává fejlesztette, ahol a Bach-korszak legsúlyosabb éveiben is magyarul tanított. A XIX. század egyik legnagyobb zsidó tudósa Kohut, őt nemcsak barátjának és kortársának, de sokban tanítójának is mondja, aki a modern európai nyelvek ismeretét a legalaposabb zsidó teológiai tudással egyesítette s különösképpen „a szövevényes döntvényirodalomnak élő szótára volt”.

A zsidó tudomány mérhetetlen kárának érzi Kohut, hogy a magabavonuló Ehrlich a konzervatív oldalról várható támadások elkerülésére tudományos kutatásainak eredményeit nem tette közzé, noha Pécs és Nagyvárad (itt működött pécsi évei után) a legjobb talajként kínálkozott tudományos kincseinek kiaknázására és feldologzására.^{42a}

Ehrlich főrabbi szükségét érzi, hogy az iskolai héber oktatást bővítse, ugyanis az elődje által alapított Talmud Tóra különféle nézeteltérések miatt eredeti rendeltetését nem töltötte be, s helyette a hitközség egy egyébként célszerű intézményt, héber óvodát létesített. Ő az előjárósággal karöltve „Chinuch Neorim” néven alapít Talmud Tórát, amely évi 800 forint hitközségi támogatással hét esztendőn át működött.

Értékes könyvtárát végrendeletében az Országos Rabbiképző Intézetnek hagyományozta.

Az egykori pécsi öregek emlékezetében „Áron példája szerinti békeszerető pap és kedves, közvetlen férfiúként” élt nemes egyénisége.

ISKOLAÜGY

A szabadságharc utáni években alakul meg a hitközség iskolája, miután az első s még sikertelen iskolaalapítási kísérletek, amelyek 1845-be nyúlnak vissza, a szabadságharc idején nem valósulhattak meg. 1851-ig magániskolákban, a régi típusú „chéder” néven ismert elemiben tanultak a gyermekek. Ekkor az egyik ilyen iskolát a hitközség saját kezelésébe veszi, de az csak a következő évben nyer biztosabb alapot, mikor is a király pécsi látogatása emlékére gyűjtést indítanak az iskola céljaira, amely kiegészíti az országos iskolaalap Pécsre jutó összegét. Így nyílik meg 1852-ben Francz József Lehranstalt néven a hitközség első hivatalos tanintézménye.

Az abszolút kormányzat elnémetesítő törekvései érdekében kedvezményekben részesíti a zsidó iskolákat, melyeknek irányítására jól képzett iskolafelügyelőket rendel. A jó irányítás és a buzgó zsidó tanítók révén a zsidó iskolák általában magas színvonalon oktattak, de az osztrák célkitűzéseknek nem váltak eszközeivé, mert a politikai helyzet enyhülésével éppen maguk a hitközségi iskolák lettek a zsidóság megmagyarosodásának legjobb előmozdítói. Ez a megállapítás érvényes a pécsi iskolára is.

Az intézet 1852-ben négy tanítóval működött s Mannheimer igazgató távozása után — aki maga is jeles pedagógus volt — egy egészen kiemelkedő tanítói egyéniség került Pécsre Götzl Salamon személyében, aki „az iskolának olyan lendületet adott, amelyhez hasonló nem volt több annak történetében”.⁴³ Elméleti pedagógiai munkásságának emléke a Ben Chananjában közzétett tanulmánya a zsidó iskolák héber oktatásáról.

A pécsi zsidó tanítóság első nemzedékéhez tartozik a cecei születésű Goldberger József (1818—1882), Fejér Lipótnak, a pécsi származású világhírű matematikusnak nagyatyja, az első magyar nyelvű héber társalgási nyelvkönyv szerzője. 1851—1854-ig működött a pécsi tantestületben, azontúl magántanítóként élt a városban, ahol nagy tisztelettel övezve 64 éves korában hunyt el. Könyvészeti ritkaságnak számító művének egyetlen teljes példánya a pécsi Egyetemi Könyvtárban található: Lásón m' dabereth, gyakorlati héber nyelvtan. Áhn F. új tanmódja szerint a magyar nyelvhez alkalmaztatva, tanodai és magán használatra. I. Pozsony, 1869. 111 lap.⁴⁴

A J. F. Áhn-ról elnevezett módszer példákából indul ki s úgy tér rá a nyelvtani szabályokra. Goldberger könyve 110 leckére osztja

anyagát, függelékül Juda Halévi és Al-Charizi verseket olvasunk, valamint egy szójegyzéket a hasonhangzású héber és magyar szavakról. Kiegészítésként a Talmud és a Midrások magyar eredetűnek tulajdonított szavait adja.

A beszélgetések tárgya megindítóan példázza a kor művelt zsidóinak szeretetét és tiszteletét a magyar nemzeti irodalom iránt. Az egyik fordítási gyakorlatban pl. ezt kellett a tanulóknak héberül elmondaniok: „Tanultatok már költésztant? Vörösmarty s Kölcsey tisztos s magasztos költészek voltak . . . Ügyvédem a magyar tudós-társaságnak tagja”.

Goldberger 1869-ben adta ki munkáját Pozsonyban s úgy látszik sikerrel, mert rövidre rá német változatban is közzéteszi a magyarul még nem értő tanulók számára. A tudós pécsi tanítót tekinthetjük a magyar nyelvű héber tankönyvirodalom úttörőjének.

Jelentős változás az iskola életében, amikor 1859-ben nyilvános főtanoda jelleget kap s ettől fogva államilag érvényes bizonyítványt adhatott. A hitközség komoly anyagi áldozatokat hoz az új intézet érdekében. A mai Mátyás király utcában 14 tanteremből álló emeletes házát építtet, tanári könyvtárat rendez be s akkori fogalmak szerint minden tekintetben korszerű felszereléssel látja el iskoláját, amely hét tanerővel kezdi meg működését.

1861-ben enyhül a politikai nyomás s ettől kezdve mindjobban tért hódít magának a magyar nyelvnek s általában a magyar műveltségnek megszerettetése és alapos oktatása. Előljár ebben Seligmann Eleázár tanító, az akkor alakult „magyarító egyesület”-nek vezetője. Az iskola értesítőjét is magyarul teszik közzé s 1863-ban a hatósági látogatók már elismeréssel szólnak az iskola megmagyarosodásáról.

A jó előmenetelű tanulók jutalomban, a nehéz anyagi körülmények között élők ruha- és másfajta segélyekben részesülnek. 1872-ig működik a főtanoda s ekkor átadja a helyét a hitközségi elemi iskolának. Rövid fennállása alatt kultúrmissziót töltött be ez az intézet, mert tanulóit bevezette az egyetemes és a magyar művelődés alapismereteibe.

TÁRSADALMI HELYZET

A zsidóság művelődési törekvései nem maradnak kedvező visszhang nélkül. 1860-ban a főtanoda ünnepélyes megnyitását megjelennék a város és a katolikus egyház képviselői, sőt a megyefőnök ünnepi beszédet is mond, ami rendkívüli esemény volt ekkoriban.

1861-ben a siklósi zsidóság Pécssett köszönti Baranya új főispánját, aki válaszában hangsúlyozza, hogy nem ismer felekezeti különbséget csak magyarokat és a zsidóságot a nemzethez való őszinte csatlakozásra szólítja fel.

1863-ban „rendkívüli kitüntetés” éri Schapringer Joachimot, aki már előbb is tagja a város tanácsának s most bevásárltják abba a küldöttségbe, amely a király előtt a pécsi jogakadémia újjáalakítását és egy új főreáliskola létesítését fogja kérni. 1865-ben 50 éves papi jubileumára tanítóképzőt alapít a pécsi püspök, Girk György, s oda zsidó tanulókat is felvesznek. A hitközség hálából 100 forintot adományoz az új iskolának, küldöttségileg köszönti a jubiláns főpapot, aki őket nagy szívélyességgel fogadja. A zsinagóga építéséhez a város 200 000 téglát adományoz. Az adományozást Virág kanonok pártolja a legmelegebben. 1867-ben a gimnázium zenekarának a karnagya zsidó diák, akit egy arany dukáttal jutalmaz a pécsi püspök.

A gazdagabb zsidók kaszinótagsággal szeretnék teljes társadalmi befogadtatásukat igazolva látni. Ez a törekvésük — úgy látszik — a Nemzeti Kaszinó urainak ellenállásába ütközik. Így 1864-ben a hitközség egy zsidó szellemben működő Kereskedelmi Kaszinó létesítését határozza el. A híradást azonban rövidesen követi a cáfolat: a Nemzeti Kaszinó részéről nem tapasztalt türelmetlenséget a pécsi zsidóság, amely különben sem akar államot alapítani az államban. Különben is kár ezt az ügyet bolygatni — írja egy hozzászóló a Ben Chananjában — mert ennél fontosabb, hogy a főrabbi a király születésnapján „általános lelkesedést keltő magyar beszédet tartott”. Ezt a megnyilatkozást őszintének kell éreznünk, de egyben az egész ügyet is jellemzőnek tarthatjuk az akkori zsidó vezető rétegek gondolkodására. Maga a kaszinó-ügy jelentéktelen epizód, de mint jelenség nem érdektelen. Az egyik oldalon a zsidó törekvéseket jelképezi, másrésztől következtetni enged a még mindig fellelhető zsidóellenes érzelmekre, hiszen az erre utaló híradást aligha röppentették volna fel alaptalanul. Az az állásfoglalás pedig, amely kerülni akarja az ellentétek élezését és a közép-

pontba a magyarosodás ügyét állítja, nyilván az akkori hitközségi vezetés alapvető elgondolását tükrözi.

Ugyanekkor értesülünk olyan antiszemita kísérletről is, amely „egy az ifjúság számára írt zsidóellenes vígjátékot terjeszt”, de hogy ennek hátterében kik húzódnak meg, nem megállapítható.

Ezekben az években országos jelentőségű zsidó egyesület alapjait rakják le Pécsen, a zsidó tanítók egyesületének 1865-ben történt megalapításával. „Pest-Buda tanítóinak lenne a feladata mindent megtenni, hogy ez a lehetőség az egész magyar zsidó tanítóságnak kincsévé váljék” — állapítja meg Guttmann Joachim pécsi tanító erről a kezdeményezésről.⁴⁵ A zsidó tanítóság egyesülését súlyos gazdasági helyzetük tette szükségessé. A hitközségek ugyanis funkcionáriusaikkal, kivéve a rabbikat, elég despotikusan rendelkeztek, míg a tanítók a kormányzat részéről bizonyos védelemben részesültek. Ezért a hitközségi vezetők a tanítóság függő helyzetének anyagi téren akartak kifejezést adni. Az ilyen túlkapásoknak kevés nyomát találjuk Pécsen. De éppen egy különben kiváló tanítónak, a már említett Götzl Salamonnak házasságkötési terve rávilágít a zsidók között is fennálló társadalmi és gazdasági előítéletektől irányított értékelésekre, amelyek ellentmondanak a társadalmi befogadtatásra irányuló szívós törekvéseknek.

Akik annyira törekedtek az elismertetés és az egyenjogúság felé, saját köreikben fájdalmasan éles kasztszellemet tartottak fenn. Götzl mert „csak” tanító volt, nem vehette nőül egy dúsgazdag hitközségi tag leányát.⁴⁶

Ugyanekkor a szociális problémák iránt nagy a megértés. A gyermekek felruházásával maga a hitközség elnökjelöltje foglalkozik s az egyetemes zsidóság ügyei is visszhangra találnak Pécsen. Az akkoriban nagytekintélyű zsidó világszervezet, az Alliance Israelite állandó anyagi hozzájárulást kap a pécsi hitközségtől. Működik már a nőegylet is, amely a szegények segélyezésén kívül az épülő templom berendezésének, terítőinek, frigszekrény kárpitjainak, kegszereinek előteremtésével foglalkozik. Végül 1867-ben a Tal-mud Tóra javára lezajlik az első hitközségi bál is.⁴⁷

Alig több mint negyedszázad múlt el s a szerény házalók, ószere-sek alapította gyülekezet tagjai már polgári életformák között élnek, felmutatva annak erényeit és hibáit, de mégis zömükben műveltté, érzéseikben sőt nyelvükben is magyarrá válva, valóban modern hitközséget alkotnak.

III. A KIEGYEZÉS, ILLETVE AZ EMANCIPÁCIÓ KORÁTÓL A VILÁGHÁBORÚ VÉGÉIG 1867 — 1918

A HITKÖZSÉG BELSŐ ÉS KÜLSŐ ÉLETE

Az 1867. évi XVII. t. c. végre meghozza a magyar zsidóság egyenjogúsítását, 1868-ban pedig összeül az országos zsidó kongresszus a zsidók belügyeinek rendezésére. A hitközséget itt Schapringer Joachim elnök képviseli, míg a történelmi jelentőségű tanácskozás jegyzője dr. Kohut Sándor pécsi főrabbi. A hitközség gyakorlatilag a neológ álláspontot teszi magáévá, ennek formái szerint tartja istentiszteleteit, de elvileg egyik árnyalathoz sem tartozik, hanem egészen 1923-ig status quo ante alapon áll. Ekkor azután a neológ szervezethez csatlakozik.

A kongresszus határozatának értelmében feloszlik az addig mintafőiskola, vagy más néven főtanoda elnevezéssel működő iskola s megkezdődik a hitközség új elemi iskolájának szervezése. Ekkor Pécs már az ország jelentős hitközségei közé tartozik. A kiegyezés évében 1623 zsidó lélek él a városban, az összlakosságnak 7%-a.¹

1874-ig Schapringer Joachim áll a gyülekezet élén, akit Engel Adolf követ az elnöki tisztségben. Irányítása alatt a hitközség megőrzi belső egységét, az intézmények, különösen az újonnan alapított elemi iskola virágzóan fejlődnek. Kiemelkedő közösségi emberek Justus Lipót és dr. Grünhut Ignác. Korszerűsítik a hitközség adminisztrációját s annak tekintélyét magasra emelik a városi hatóságok és a lakosság előtt.

A szellemi életben kivételesen tisztelet övezi jánosi Engel Józsefet, akit a millenium korában Baranya legtekintélyesebb zsidó személyiségeként emlegetnek. A kor zsidó nagypolgárságának érdekes képviselője. Az öröklött vagyont megtartja, sőt növeli is, de a gazdasági sikerek nem jelentenek számára lelki kielégülést. Igazi szerelme az irodalom és a zene. Hajlamainál, tehetségénél és anyagi

függetlenségénél fogva hódolhat ezeknek. Rajongója Wagnernek, de ennek antiszemitizmusát önérzettel utasítja vissza „Das Judenthum in der Musik” című művében, kimutatva Wagner elfogultságát a zsidóság iránt. Több szépirodalmi művet is ír, állandó munkatársa a felekezeti lapoknak, kiváló zongorista. Nagy hódolója Eötvös Józsefnek s arcképét megfesteti a hitközség tanácssterme számára. Egy ideig a hitközségnek, később a községkerületnek elnöke. Társadalmi helyzeténél és műveltségénél fogva a pécsi zsidóságnak ha nem is legnépszerűbb, de legnagyobb tisztelettel övezett tagja volt. Benne a közvélemény a feltörekvő zsidó polgár megtestesítőjét látta. Élete alkonyán a szélesebb rétegektől való elzárkózottsága és pátriárkális életkora miatt a zsidóság súlyos életkérdéseit az egyre növekvő fasiszta nyomás alatt már nem értette át. Mint a régmúlnak egy még itt maradt emléke élt akkoriban a város zsidósága szemében. Neve egy alkalommal bejárta a világ-sajtót.

A pécsi püspök Dulánszky Nándor, 1889 júliusában a nála vendégeskedő Luigi Galiamberti pápai nuncius tiszteletére fogadást adott, ahol jánosi Engel Józsefet, mint Pécs zsidósága legszámottevőbb tagját mutatta be a vatikáni diplomatának, aki erre rendkívül megleghangú nyilatkozatot tett a zsidóság mellett, hangoztatva, hogy a római egyház nem táplál ellenséges érzületet, hanem ellenkezőleg, megbecsüléssel és szeretettel tekint Isten választott népére. Akkoriban ez a nyilatkozat világszerte élénk visszhangot keltett.²

A ferencjózsefi kort sokáig a magyar zsidóság fénykorának mondták. Nem vitatható, hogy a gazdasági körülmények kedveztek a zsidóság kereskedelemmel foglalkozó rétegeinek és az e réteggel szorosabb kapcsolatban állóknak, ugyanakkor figyelemreméltó helyi példa bizonyítja, hogy a látszatvirágzásnak ez éveiben sem szűnt meg hatni az antiszemitizmus mérge a közéletben. Jellemző bizonyítéka ennek az I. Ferenc József 1891. június 21-i pécsi látogatását megelőző események.³

Híre járván, hogy a király Pécsre készül, a hitközség a polgármester tudtára adja, hogy küldöttségileg kíván megjelenni az uralkodó előtt, természetesen az egyházak sorában. A polgármester szerint a kérelem ilyen formában nem teljesíthető, mert míg a többi vallásfelekezetek főpapjaik vezetésével mennek a király elé, a zsidó hitközségi szervezetben az egyházas jelleg nincs kidomborítva, az

inkább szövetkezeti vagy társulati jelleggel bír, ezért a hitközség delegációját méltó helyen ugyan, de az egyletek sorában fogja előjegyezni.

A pécsiek jogorvoslatért az Országos Irodához fordulnak s hogy az ügynek nagyobb súlyt adjanak, a küldöttséget kiegészítik a Dunántúl jelentősebb hitközségeinek vezetőivel s mint a dunántúli zsidóság képviselőjét jelentik be magukat.

A fogadás programját közben a püspök, a polgármester és a főispán összeállítása szerint megküldik az udvarnak, ahonnan a miniszteri jóváhagyás úgy érkezik vissza, hogy a zsidó deputáció az utolsó előtti helyen járulhat a király elé, közéjük s a többi felekezet közé még másik hét küldöttséget iktatva. A döntést megbántva veszi tudomásul a hitközség vezetősége s Perls főrabbi az elnökkel együtt azonnal Budapestre utazik, hogy tiltakozzék a belügyminiszter előtt. A zsidó vallású Chorin Ferenc országgyűlési képviselő megalkuvásra akarja rábírni őket. Nyugodjanak bele az utolsó előtti helybe s várjanak türelemmel, míg az idők kedvezőbbre fordulnak. Az Országos Iroda vezetői is hasztalanul érvelnek a belügyminiszter előtt, aki — úgymond — nem változtathat a királyi kabinetiroda döntésén. Ezek után megy a hitközségi elnök és Perls főrabbi a belügyminiszterhez, ahol Perls a legteljesebb határozottsággal kijelelti, ha az évtizedekkel ezelőtt már emancipált zsidóság mint hitfelekezet nem kaphatja meg az őt megillető helyet, ezt olyan súlyos sérelemnek és megszegyenítésnek tekintik, amelynek következményeként a bejelentett küldöttség nem fog megjelenni a király előtt. A gerinces fellépés nem tévesztette el hatását s a programon sürgősen úgy változtattak, hogy a keresztény felekezetek után, egy küldöttség beiktatásával, a zsidó delegáció jelent meg a király előtt. A közbeiktatást azzal indokolták, hogy az izraelita hitfelekezetnek még nincs meg a recepciója.

A bécsi Burg hatalmasságai előtt minden loyálisuk ellenére sem voltak a magyar zsidók túlságosan kedvesek, amint ezt a pécsi királyfogadás mutatta s egyedül Perls főrabbi határozott kiállása mentette meg a hódolni akarókat a nyílt megszegyenítéstől. A zsidóság vezetői felmérték a végeredményében kínos ügy tanulságait s a pécsi eset erőteljes lökést adott a zsidó vallás recipiálásért folytatott küzdelemnek.

Az emancipációt követő fél évszázad Magyarország történetében a rohamos irányú fejlődésnek és iparosodásnak, zsidó vonatkozásban

az új társadalmi keretekbe való gyors beilleszkedésnek a kora. Széles zsidó tömegek kapcsolódnak be az ország kulturális és gazdasági életébe. A zsidó lakosság gondolkodásában, érzéseiben és szempontjaiban azonosul a liberális új Magyarországgal. Különösen a kongresszusi (neológ) szervezetű hitközségek zsidósága — s mint tudjuk ilyen volt Pécs még akkor is, ha gyakorlatilag nem is csatlakozott még ekkor a kongresszusi szervezethez — él fenntartás és gátlás nélkül az új jogokkal, melyek őket legbensőbb meggyőződésük szerint mint zsidóvallású magyarokat illetik meg. Zsoldos Jenő szép és teljes igazságot átfogó megállapításával élve, a szabadelvű Magyarország zsidósága beolvadt a társadalomba őszintén, hiánytalan magyarság érzéssel.

Ez a folyamat megállapítható a pécsi zsidóság történetében is.

Mint említettük, az emancipációval megnyíló új kor küszöbén a pécsi hitközség már számottevő közösséggé nő, de Pécs vonzóereje már előbb is rendkívül jelentős volt a környék zsidósága számára. Az 1851-ben mindössze 385 személyből álló gyülekezet 16 év alatt több mint négyszeresére nőtt, elérve 1867-re a már említett 1623-as lélekszámot. A nagyváros kereskedelmi lehetőségei ígéretesek voltak az e területen megélhetésüket keresők számára, különösképpen mióta 1858—59-ben megépült a Pécs—Villány—Mohács vasútvonal, amely természetszerűen fellendítette a város kereskedelmét. A további növekedés most még tekintélyesebb, bár arányában az előzőnél csekélyebb mértékű. Az I. világháború előtti utolsó népszámlálás (1910-ben) 4026 izraelita vallású lakost tart számon Pécsen.

Az ország gazdasági fejlesztéséből a pécsi hitközség tagjai is kivették részüket, noha országos, vagy legalábbis több megyére kiterjedő hatású maradandó kereskedelmi, illetőleg ipari vállalkozás az Engel és Schapringer családok kivételével alig fűződik nevükhöz, nem számítva az egy ideig élvonalban állott pécsi borkereskedelmet.

A pécsi zsidók nagy többsége kiskereskedő. Csekélyebb mértékben kapcsolódnak nagykereskedés útján a gazdasági vérkeringésbe.

A város szellemi életében is tiszteletreméltó helyet töltenek be. A zsidó mintafőtanoda egykori tanítója, Guttmann Joachim 1870-ben megalapítja a mai értelemben vett első pécsi újságot, az akkor még német nyelven megjelenő Fünfkirchner Zeitungot,⁴ amely a századforduló után röviddel beolvad a magyar nyelvű Pécsi Naplóba az alapító fiának, Lenkei Lajosnak főszerkesztésével. A pécsi

újságírás úttörőjének tekinthető zsidó tanító másik fia, Lenkei Henrik budapesti főreáliskolai tanár, író és költő. A volt mintafőtanoda igazgatója, Porgesz Ede alapítja meg a város kereskedelmi iskoláját, Stein Lajos dr. Petőfi verseit ülteti át németre, Justus Jakab mint mezőgazdasági szakíró kelt feltűnést, Preus Adolf megyei tisztviselő mint jeles zongoraművész áll megbecsülésben, dr. Mende Lajos megyei főorvossá lesz, dr. Lóránt Lipót a város iskolaorvosi tisztségét tölti be. Velük együtt már egész sora a tekintélyes zsidó orvosoknak: dr. Kaufer Mór, a közkórház főorvosa, dr. Fodor Ignác, dr. Pick Ignác és még többen. Tekintélyes ügyvédek: dr. Grünhut Ignác, dr. Stern Károly, dr. Krausz Jenő, dr. Fürst Győző, dr. Kaufer Jenő, dr. Wessel Manó. Megjelennek a zsidó tanárok a középiskolák katedráin: Szirtes Ignác, Hirn Lajos a főreáliskolában, Markovics Dávid a kereskedelmiben. A felsorolás egyik pályán sem teljes, inkább példaként szolgál.

Maga a hitközség is jeles tantestülettel büszkélkedhet. Klingenberg Jakab, az elemi iskola igazgatója, tankönyvíró, számos pedagógiai előadást tart a pécsi tanítók egyesületében. Sasvári Béla megírja Baranya földrajzát, Wessel Ábrahám, Grünwald Izsák, Strauszer Henrik a Mendelssohn szellemében nevelkedett zsidó tanítók közbecsült típusai.

1888-ban a hitközségi iskolaszék tagjainak túlnyomó többsége főiskolai végzettségű.

A belső életet az évi jelentések tükrében szemlélhetjük, amelyek még egyrészt egy sokfelé ágazó hitközségi életnek emlékei, másrészt bizonyítják, hogy a liberalizmus nyújtotta gazdasági lehetőségek nem terjedtek ki a zsidóság egészére, hanem már akkor is elég széles zsidó réteg élt az ún. konszolidált polgári életforma alatt. Így 1898-ban magán a hitközségen kívül, a különféle jótékony egyletek nem kevesebb mint 9860,— forintot áldoztak a nyomorral küzdő hittestvérek felségélyezésére. 1896-ban az iskola 347 tanulójából 157-en fél-, míg 56-an teljes díjmentességet élveznek.⁵ Az áldozatkészség azonban tiszteletreméltó. Előbb egy Aggok Háza, ezt követően árvaház létesítését határozzák el megfelelő alapítványokkal és nagy összegű adományokkal. 1911-ben 597 fenntartó tag 31 000 korona adót fizet, ami 56 koronánál nagyobb átlagot jelent.⁶ A hitközségi vezetés nemcsak lokális jellegű, figyelme az össz-zsidóság egyetemes érdekeire is kiterjed. Az elhagyott zsidó gyermekek gondozására alakult Patronázs Egyletnek 200 tagból álló fiókköre

van s a hitközség a fővárosi zsidó jótékony intézmények egész sorát támogatja, de rendszeres adományait elküldik a zsidó múzeumnak, csakúgy, mint a váci, bonyhádi jesiváknak vagy a jeruzsálemi Becallél iparművészeti főiskolának. Jó példát szolgáltatva ezzel az utódoknak, akik a zsidó nemzeti mozgalmaktól magukat elhatárolva, az angol mandatárius hatalom alatt súlyos helyzetben levő jeruzsálemi egyetem könyvtárának több ízben siettek támogatására.

Intézménye ekkor még csak egyetlen egy van a hitközségnek, elemi iskolája, de azt annál jobban dédelgeti. Az 1872-ben megszűnt mintafőtanoda után alakult elemi iskola a zsinagóga szomszédságában levő ún. Hertelendy féle házban talál otthont. Engel Adolf, Schapringer, Justus Lipót és társai 14 500 forint értékben megveszik ezt az épületet és a hitközségnek ajándékozzák. A tanulólétszám rohamos emelkedésével ez csakhamar szűknek bizonyult s 12 év múltán készen van a ma is álló új iskolaépület, melynek felépítése korának minden pedagógiai és egészségügyi kívánalmát kielégíthette, de mire elkészült, máris újabb átalakítások váltak szükségessé az egyre növekvő tanuló-sereg befogadására. 1889-ben az iskolával szomszédos telken gazdasági kertet létesít a hitközség, hogy az intenzív növénygondozásba egy külön e célra alkalmazott kertész irányításával bevezesse az ifjúságot. 1888-ban négy párhuzamos osztályban folyik az oktatás, az óraadókkal együtt összesen 11 tanító működik az intézetben. A középiskolásokat önálló hittanár oktatja.

A tanulóifjúság létszámára jellemző adatként említjük meg, hogy 1896-ban a millenium alkalmából tartott istentiszteleten 800 közép-és elemi iskolai tanuló jelenik meg a zsinagógában.⁷ Az iskola mellett másik számottevő kulturális létesítménye a hitközségnek a zsinagóga énekkara.

A város magasszínvonalú zenei életében már megbecsült helye van a zsidó templom kórusának.

Az istentiszteletek ének és zenei részét kiváló főkántorok vezetik. Kőnig főkántor mellett Goldstein Izidor karmester nevét kell megjegyeznünk ebből az időből, aki mint zenepedagógus is működött a városban. A hitközség előljárósága régtől fogva kiválóbbnál kiválóbb erővel tölti be a főkántori stallumot, amelynek díjazására igen jelentős összeget biztosít. A főkántor fizetése elérte a 3000 forintot is. Így kitűnő énekesek pályáztak erre az állásra, viszont ha-

marosan híre megy képességeiknek s Lemberg, New York és más nagyvárosok hívják meg a pécsi főkántorokat. 1896-ban Ernster Géza losonci főkántort hívják meg, aki két év híján kerek fél évszázadon át töltötte be szent szolgálatát mélységes áhítattal, nemes művészettel, a hitközség közbecsülésétől övezetten. Mint liturgiai zeneszerző is emlékezetes nevet szerzett magának. Családja kiváló művészeket adott a világnak. Dezső fia, a New York-i Metropolitan tagja, korunk legnagyobb énekesei közé számít.⁸ Filantropikus tevékenysége és hűsége szülővárosához és annak hitközségéhez példaadó.

NÉPMOZGALMI ADATOK

Különös figyelmet érdemelnek a korszak népesedési és foglalkozási adatai. Az 1867-től 1910-ig terjedő időszakban mintegy 250 százalékkal gyarapodik a hitközség lélekszáma. 1867-ben 1623, 1910-ben 4026 zsidó vallású személyt tart nyilván a statisztika Pécsen.

A természetes szaporodás azonban, vagyis a születések száma ezzel a gyarapodással — a városi lakosság általános gyarapodási törvényszerűségeit követve — nem tart lépést.

Vizsgálódásaink szemléltetését szolgálja az alábbi kimutatás (a hitk. anyakönyvének alapján):

<i>Év</i>	<i>Születés</i>	<i>Halálozás</i>
1877	69	48
1896	90	41
1898	96	71
1900	83	57
1906	50	51
1910	58	75
1911	54	81
1912	54	72
1913	57	34
1914	47	42
1915	40	49
1916	34	52

Év	Születés	Halálozás
1917	33	44
1918	29	62
1919	40	45
1920	76	52
1921	76	33
1922	50	59
1923	43	40
1924	45	63
1925	58	37
1926	42	61
1927	26	71
1928	43	59
1929	23	54
1930	34	78
1931	30	66
1932	27	59
1933	34	73
1934	28	60
1935	34	78
1936	27	65
1937	23	67
1938	21	70
1939	18	66
1940	15	56
1941	11	44
1942	16	54
1943	16	52
1944 (július 4-ig)	7	51

Megjegyezzük, hogy az 1913 évtől kezdve a hitközségi halálozási anyakönyvek hiányzanak, ezért pótlásukra a meglevő temetői helyrajzi könyvből vettük az adatokat, ahol azonban a halálozási évek megjelölése az összes adatok mintegy 10%-ánál hiányzik.

Látjuk tehát, hogy 1906-tól kezdve 1920, 21, 23 és 1925 kivételével a halálozások száma magasabb mint a születéseké.

A születések számának csökkenése még szembetűnőbb, ha azokat az adófizetők számával hasonlítjuk össze.

<i>Év</i>	<i>adófizetők száma</i>	<i>tanulók száma</i>
1887	276	353
1906	488	326
1911	597	299

(több adatunk erre nem volt).

Ha tekintetbe vesszük az 1867. és az 1910. évi állapotokat a lélekszám és a hitközségi iskolába járó tanulók viszonylatában, vagyis ha figyelembe vesszük, hogy 1867-ben 1623 hitközségi tagból 222 gyermek, míg 1910-ben 4026 hitközségi tagból 264 gyermek jár a hitközség iskolájába, akkor a következő megállapításra jutunk. Viszonyszámban kifejezve 1867-ben egy pécsi zsidó hitközségi tagra esett 0,23 iskolába járó gyermek, míg 1910-ben egy pécsi zsidó hitközségi tagra esett 0,06 iskolába járó gyermek. Tehát a szaporodás növekedése mellett a természetes szaporodás 1867-hez viszonyítva a felére esett vissza.

Ha számításainkat nem az adott években iskolaköteles, hanem az újszülött gyermekek számához viszonyítjuk (a születések száma 1867-ben 47 volt, 1910-ben pedig 58), akkor megállapíthatjuk, hogy 1867-ben minden egyes hitközségi tagra 0,02, 1910-ben 0,01 gyermek jutott.

Bár további következtetéseink elméleti jelentőségűek, a szemléltetés kedvéért hadd szögezzük le azokat. Ha a szaporodás üteme nem változik, hanem az 1867-i szinten marad, 1910-ben a hitközségi iskolába járó tanulók száma 667 lett volna.

A természetes szaporodás csökkenése a most vizsgált korszakban az általános városi természetes szaporodási törvényszerűségekhez igazodik. Ugyanakkor a csökkenést előidéző társadalmi okok vizsgálatánál nem szabad megfeledkeznünk arról sem, hogy a szülők vallásos szemlélete az évek során átalakult és a gyermekáldást nem az orthodox zsidóság vallásos szemszögéből tekintették.

Ha az 1910. évi népszámlálás adatai szerint vizsgáljuk az izraelita kereső népesség elhelyezkedését az egyes foglalkozási ágakban,

általában a következő megállapításokat tehetjük. A pécsi zsidóság zöme az ipari és kereskedelmi pályákon helyezkedett el. Jelentős számban önállóként, de elég nagymértékben voltak képviselve az ipari segédszemélyzet körében is. Ipari és kereskedelmi tisztviselők aránylag kevesen voltak. E most említett kategóriákban az 1910. évben összesen 1090 személy kereste meg kenyerét, ami a hitközség teljes lélekszámának kb. a negyedrészt teszi ki. Az értelmiségi pályák közül az ügyvédt és az orvost választják a legtöbben. Zsidó vallású tanárt keveset találunk ugyanekkor Pécsen, aminek oka nyilván az, hogy a legtöbb iskola egyházi kézben volt. Csekély számban, de találunk zsidókat az állami és egyéb közhivatalokban is, s viszonylag magas a számuk azoknak, akik a véderő kötelékében helyezkedtek el.

A pécsi zsidóság elhelyezkedését az egyes foglalkozási ágakban az 1851-es conscriptioban feltüntetett foglalkozási ágakkal összehasonlítva, az alábbi táblázat szemlélteti:

	1851-ben	1910-ben
őstermelés	—	17
önálló iparos	17	224
ipari tisztviselő	—	89
ipari segédszemélyzet	—	234
önálló a keresk. és hitel körében	57	356
tisztviselő a keresk. és hitel körében	1	187
segédzem. a keresk. és hitel körében	8	?
orvos	2	18
ügyvéd	—	25
állami tisztviselő	—	8
véderő	—	51

Nemcsak itthon, de az ország határain túl is rangot és tekintélyt biztosítanak a hitközségnek a korszak rabbijai, Kohut Sándor és Perls Ármin.

DR. KOHUT SÁNDOR (1874—1882)

Szellemi képességek és külső habitus tekintetében egyaránt kimagasló és kivételes adottságokkal megáldott papi személyiség. Ehrlich Ede utódként Székesfehérvárról hívják meg őt Pécsre. Még

csak 32 éves ekkor, de már országos tekintély. Még pedig nemcsak a vallásos és polgári haladás eszméit követő zsidó rétegek szemében, hanem a keresztény közvéleménynek a zsidóság iránt elfogulatlan kiválóságai előtt is. Így pl. nagyra értékeli őt Eötvös József báró kultuszminiszter. Tudományos munkássága folytán 1869-ben akadémiai tagságra ajánlják, de a megválasztáshoz szükséges többséget nem kapta meg. Tudományos tevékenységében nem kisebb ember támogatja őt, mint Arany János,⁹ aki akadémiai főtitkári minőségében a bécsi, leydeni, párizsi, oxfordi és boroszlói könyvtárakból kölcsönöz számára héber kódexeket —, készülő nagy művéhez, az Aruch-hoz, melynek kiadását azután Pécssett fogja megkezdeni. Mint Szegedet a Löwök, Pécsset Kohut tette világszerte ismertté a zsidó tudomány és a keleti nyelvészet művelőinek táborában e hatalmas műve által.

Kiss Arnold, kinek édesatyjához, dr. Klein Mór nagybecskereki főrabbihoz Kohutot baráti szálak fűzték, ifjúkori személyes élményeit felelevenítve tudja ábrázolni az egykori pécsi főrabbi egyéniségét.¹⁰

Profétai megjelenés, az akkori idők papi viseletének megfelelő, lobogóan hullámozó hajfűrtök, széles gesztusok, öblös, prédikátori hang a maganéletben is. Szónoknak is elsőrangú volt. Prédikációi alig elképzelhető hosszúságúak... nyelvezetük patetikus... alliterációkban szépелgő és keresett — de a kor ízlésének megfelel. Az előadás is ilyen volt... hosszú körmondatok, extázissal előadva.

Kiss Arnold úgy emlékezik Kohutra, mint aki a szószéken mindig elvont, eszmei problémákról beszélt s a gyakorlati élet kérdései iránt kevésbé fogékony szellem lett volna. A színes és hangulatos portrénak ezt a megállapítását ki kell igazítanunk. Kohut, a gyakorló rabbi távorról sem volt érzéketlen hívei aktuális életkérdései iránt, sőt sokoldalúságának egyik csodálatraméltó jellemvonása, hogy valóban elvont elméleti kutatásai mellett mennyire meg tudta ragadni a mindennapi élet problémáit, hogy azokról nézeteit a legváltozatosabb módon, a szószéken, a sajtóban vagy — ha úgy találta helyesnek — hitközségéhez intézett felhívás alakjában vigye a nyilvánosság elé.

Pécsi székfoglalója,¹¹ ha magán hordja is kora keresett irányának stílusjegyeit, tartalmi tekintetben ma is mintaképpül szolgálhat az elvi magaszlatokon tartott aktuális témájú zsinagógai prédikáció számára.

Pécsi rabbiszéke elfoglalásakor a legvitatottabb kérdés a vallásos tradicionalizmus és a vallásos modernség egymáshoz való viszonya volt. A magyar zsidóság életében az emancipáció után — különösen a műveltek köreiben — a vallási hagyományok ereje felette meggyengült. Amint ezt Hoffer megállapítja: alig hogy emancipálták őket jog nélküli állapotukból, tekintélyes részük emancipálta magát a hagyományok alól. Egyik oldalon a túlzó vallási reformkövetelések, a másikon a minden haladást ellenzők és a legapróbb szokásokban is színáji szentséget látók tábora tömörül. Nem egy hitközségben testvérviszályra fajult a vita. Pécsen Kohutnak irányt kellett mutatnia. Székfoglalójában megvallja, ő a harmonikus kiegyenlítődés híve. Saját szavaival ez így hangzott: „A jelennek vívmánya csak az ókor öröksége mellett üdvös és áldásos”, tudni kell, hogy „nem minden mi régi, egyszersmind égi”. Éppen ezért akkor járunk el helyesen, ha „dicső múltunk régi, ó, de el nem avult tápanyagából” merítünk.

Az istentiszteletről: legyen az formájában „az uralkodó század nézpont magaslatáról” tekintve esztétikus, de tartalmában „atyáink szertartása szerinti”. Tehát a tradíció sérelmet nem szenvedhet. Programja, hogy tradicionalizmust és haladást „az ó és újkort... mindkét irányt összhangzatos egységgé alakítva” egybeötvözzön.

Eszméi számára Pécs jó talaj volt, hiszen a zsidóságról vallott nézetei egybehangzottak a hívek zömének vallási és világnézeti felfogásával. De Kohut modernizmusa nem jelentett lazaságot, vallási tunyaságot, vagy a vallási tudatlanság terjedésének tűrését. A tanulói ifjúság vallásos ismereteit nem találja kielégítőnek s ezért már 1875-ben felhívást intéz a hitközség nagygyűléséhez egy Talmud Tóra intézet felállítására. A mai olvasó számára meglepő az a tapasztalata, hogy a középiskolák felső osztályaiban olyan növényeket talált, akik a héber olvasás alapelemeivel sem voltak tisztában. Elvi megállapításai minden időkre útmutatóak. Többek közt ezeket írta: „Egy közösség, amely elfelejti történelmi múltját, már eleve lemondott jövőjéről is”. „Múltunk és jövőnk összekötő hídja a Tóra, szellemi értékeink ápolása.”¹² A létesítendő intézményben Bibliát, Misnát, Talmudot és héber nyelvtant kívánt tanítani s hivatása legkedvesebb feladatkörének fogja tekinteni, ha az ifjúságot ez elképzelése szerinti Talmud Tórában oktathatja majd. Tervei megvalósulásáról nem tudunk. Az azonban biztos, hogy az oktatást a középiskolákban részint ő végezte, de általánosságban

irányította is és mélyen megindító, hogy a nagy tudósnak még a legapróbb gyermekek nevelésére is kiterjedt a figyelme. Részükre előkészítő osztályt szervez, ahol az ötéves gyermekek megszerezhetik a magyar és a héber nyelv alapismereteit. Kohut ezzel a magyarosodás ügyét is szolgálta, hisz a családi körben sok helyütt a német szó járta még ekkor.

Pécsi működésének utolsó napjaira esik a rossz emlékű tiszaezlári vérváddal foglalkozó cikke, melyet a „Szombati Újságban” tett közzé. Testvéreit tanítja és vigasztalja, a kívülállók előtt pedig fel-emeli tiltakozó szavát a gyalázatos vád ellen, melynek tarthatatlanságát a zsidó forrásokból mutatja ki, tiltakozik a gyanúsítás ellen és rávilágít a vád antiszemita társadalmi hátterére. Együttérző tapintattal szólítja fel a tiszaezlári zsidókat arra, hogy minden erejükkel járuljanak közre az igazság kiderítéséhez. Ha netán — persze nem a vád által hangoztatott okokból — de mégis zsidó ember részese lenne a bűnténynek, úgy fedje fel magát s cselekedete következményeit vállalva hárítsa el az irtózatot a vádat az egész zsidóság fejéről. Van zsidó szolidaritás, de ez — hangsúlyozza Kohut — soha semmi szín alatt sem jelent bűnpártolást, vagy törekvést az igazság elpalástolására. Számos kisebb tudományos cikke jelenik meg még pécsi korában a „Szombati Újság” hasábjain, amelyek eddig elkerülték bibliográfusaink figyelmét. Felhívja a figyelmet azokra a visszasságokra, melyek a zsidó iskola tanításai és a zsidó otthonok életgyakorlata között mutatkoztak. Meddő a tanítók fáradozása, míg a gyermekek nélkülözik a szülői példaadást a vallásos életre való nevelésben.¹³

Humanitárius tevékenységének szép példája a pécsi hitközség magatartása az orosz cári reakció pogromjai elől Magyarországra menekült zsidók irányában. A mindenükből kifosztott szerencsétlenek a tengerentúlra tartanak, hogy ott keressenek maguknak új otthont. A pesti hitközség félreértett hazafiságból nem tanúsít irántuk kellő megértést. Nem így Pécs, ahol a főrabbi és az elnök ösztönzésére több mint 2000 forint gyűlt össze a földönfutók megsegítésére. Kohut érdemének kell betudnunk azt is, hogy a kulturálisan és szociálisan elmaradt zsidó közösségek támogatását hordozó párizsi székhelyű Alliance Israelitene — melyel a hitközségnek már előbb is volt kapcsolata — most már fiókegyesülete működik Pécsen.¹⁴

Nyolc zavartalan esztendő után enged a nagyváradiak hívó sza-

vának s megválnak Pécestől, ahol „tisztelték, magasztalták . . . istenítették”. Hitközsége aggodalommal latolgatja, találnak-e „magyarhoni férfiút, ki méltó utódja legyen”, „megsértve és megalázva” veszik tudomásul a főrabbi megmásíthatatlan elhatározását, de mégis „könnyek zápora között” búcsúzik tőle híveinek apraja-nagyja s a templomból a pályaudvarra hajtató főrabbit olyan kíséret követi, mely máskor a székfoglalásra érkező rabbi elé sem szokott kivonulni.¹⁵

Életét, irodalmi munkásságát, különösen pedig életművének az Áruch-nak jelentőségét számos cikk, tanulmány és monográfia ismerteti.¹⁶ Ezeknek elemzése túlhaladja feladatunkat. Mégis, mivel Áruchját Pécsen kezdi publikálni, e korszakos jelentőségű munkáról röviden meg kell emlékezni.

Kohut Áruch-ja szótár és enciklopédia a talmudi és midrási irodalomhoz. E roppant irodalmi anyagnak szó és fogalmi anyagát dolgozza fel benne oly módon, hogy annak szókincsét szótárszerűen összegyűjti, az egyes szavak eredetét a lehetőség szerint megfejti, tehát kimutatja, hogy a vizsgált szó héber, arám, szír, arab, perzsa, latin vagy görög származású, azután megállapítja annak jelentését, jelentésváltozatait és felsorolja előfordulási helyeit a vizsgált irodalomban. Ezután megmagyarázza a most már nyelvészetileg ismert szó által jelölt tárgy vagy fogalom értelmét, jelentését, szükség szerint a teológia, a jogtudomány, az archeológia, a természettudomány, a mitológia vagy a történelem területén.

Rendkívül nagy, sokágú és kiterjedt tudást követel ez a munka. Megalkotása számos nehézséggel jár. Példaként csak egyre mutatunk rá. A Kohut által vizsgált szövegek sok esetben megromlottak vagy eltorzultak a kéziratmásolók kezein, ezért egy-egy probléma tisztázásához gyakran számos kézirat összehasonlítására és átvizsgálására van szükség.

Maga a mű egy XI. században élt római tudós, Náthán ben Jechiel szótárán alapul, de ennek folytonos vizsgálata mellett még számos más lexikográfiai művet kellett rendszeresen tekintetbe vennie, nem beszélve arról, hogy egyes szakkérdésekben a helyes szövegtés végett a szaktudósokkal kellett levelezést folytatnia. Így pl. a talmudi állat- és növénytan kérdéseiben, vagy egy-egy vitás eredetű szó megállapítása céljából az arab, vagy a görög nyelvészet egy-egy kiváló tekintélyéhez fordult. Levelezői között számos magyar tudós és rabbi nevére bukkanunk.¹⁷

Munkájának kidolgozása nemcsak bámulatosan sok tudást, hanem határtalanul nagy akaraterőt és energiát is követelt. Egymaga végezte el azt, amit napjainkban tudományos munkaközösségek szoktak magukra vállalni.

Gondoljuk meg, az Áruch első kiadása nyolc kötetben mintegy 8000 nyomtatott oldalon látott napvilágot. Negyedszázadon át naponta 12—14 órát dolgozott, éveken át éjszakáit áldozva a nagy műre, miközben nappal hivatali kötelességeinek élt. Utolsó állomáshelyén, New Yorkban nemcsak mint rabbi működik, hanem egyik alapítója és talmudtanára a ma is fennálló Jewish Theological Seminary-nek. A magnum opus mellett kisebb terjedelmű munkálatokat és prédikációkat is közzétett s élénken részt vett az amerikai zsidó közéletben, ahol ekkoriban a magyarországiéhoz hasonló problémákon vívódtak a tradicionalizmus, a modernség, sőt a túlzó reform hívei, a sokfelől egybesereglett hatalmas zsidó tömeg vallási útjának és felfogásának kiépítésében. Megnyilatkozásai ezekben a kérdésekben iránymutatóak voltak és máig is emlékeztetése az Egyesült Államok zsidóságának történetében.¹⁸

Hazájával lelki kapcsolatait mindvégig megtartotta. Betegágán éri őt Kossuth halálának híre. De elmegy a templomba, hogy a magyar szabadságharc e nagy vezető szellemének emlékeztére prédikációt mondjon. Beszéde közben a szöszéken roskadt össze. A pécsi hitközség kegyelettel ápolja egykori világhírű főabbija emlékét. Mellszobrát (Perls Árminéval együtt) dísztermében őrzi.

Rabbiszékét 1882—1889-ig nem töltik be. Helyettesként Bach Jakab, dr. Güns Áron és Weisz Gábor működnek. Végre pályázat mellőzésével az akkor már országos hírnevű dr. Perls Ármint hívják meg Kecskemétről a főrabbi tisztségbe, aki negyedszázados pécsi munkássága során csodálatos alkotóképességével élénk lendületet adott a hitéletnek és a hitközség minden intézményének.

DR. PERLS ÁRMIN (1889—1914)

A TUDÓS ÉS A SZÓNOK

Koporsója felett kartársai, dr. Ungár Simon eszéki, dr. Flesch Ármin mohácsi, dr. Junger Mózes siklósi, dr. Rosenthal Tóbiás bonyhádi, dr. Rubinstein Mátyás szekszárdi főabbik, az emlékére szentelt gyásztisztviszteleten dr. Löw Immánuel szegedi

főrabbi, tudományos publikációi zömének színhelyén, a Magyar Zsidó Szemlében, dr. Blau Lajos a Rabbiképző rektora, a rabbikar folyóiratában dr. Neumann Ede nagykanizsai főrabbi, a legelterjedtebb felekezeti lapban, az Egyenlőségben dr. Kiss Arnold budai főrabbi méltatják nemes veretű mondatokba szőtt, hódolatteljesen értékelő s mégsem túlzásokra ragadtatott kifejezésekkel az öröklétbe tért pályatársnak jelentőségét. A rabbikar, a zsidó tudomány, a magyar zsidóság gyászát, hitközségének rendkívüli veszteségét. A leghűségesebb barát és munkatárs, Weisz Gábor¹⁹ a szemtanú hitelességével értékeli a pécsi zsidóság szellemi vezetőjének, iskolájá, ifjúsága, kulturális és jótékony egyesületei ihletőjének, a város közéletében oly kivételesen előkelő helyet elfoglaló rabbinak, az uralkodó rendszerrel szemben is gerincesen helytálló felekezet-politikusnak működését. Utóda, Wallenstein Zoltán több alkalommal elragadtatással emlékezik meg Perlsnek évtizedek után is mély nyomokat hagyó papi egyéniségéről.

Mégis, a perlsi életmű teljességének alapos és szakszerű vizsgálata, helyének a zsidó irodalomban való kijelölése az utókorra maradt. A vonzóan szép feladatra Scheiber Sándor²⁰ és Benoschofsky Imre²¹ vállalkozott: előbbi Perls, a tudós, utóbbi Perls az orátor című tanulmányában, melyek születése 100. évfordulója alkalmából hangzottak el a pécsi hitközség ünnepi közgyűlésén.²²

Scheiber — felölelve Perls egész tudományos munkásságát — mindenekelőtt azokra a tárgyi nehézségekre mutat rá, amelyek a nagy hitközség sok és súlyos elfoglaltságú rabbija elé tornyosulnak, amikor tudományos kutatásokat akar végezni. Ideje s ereje javát lekötik a hivatali kötelességek. Hiányzik a korszerű tudományos munkához nélkülözhetetlen könyvtári apparátus és a vidéki rabbi a maga tudományágában sok ezer híve körében valójában magányosan él. De tudós, megértő és hozzáértő barátok inspiráló társaságát is nélkülözi. Mégis ekkoriban, elszigeteltségük ellenére is a vidéki rabbik egész sora végez rendszeres kutatómunkát, sokszor szinte hősiesen küzdve a kicsinyes vidéki akadályokkal és nehézségekkel. Ezek közé tartozik Perls. Nála az előbb említeteken túl még rendkívül szenzibilis lelki alkata is gyakorta útját állja az alkotó kedvnek. A kedvezőtlen külső hatások, a hitközségi és felekezeti élet kisebb-nagyobb hullámverései érzékenyen érintik, nemegyszer már-már letörik őt. S emellett nem is dolgozik gyorsan, mert — mint egyik bizalmas barátjának megvallja — a

tudományos értekezésben is „formára, nyelvezetre nagy súlyt helyez”. A szószék ragyogó stílusművésze — érzi — nem tagadhatja meg magát.

A külső és belső nehézségek ellenére sem adja fel tudományos törekvéseit. Scheiber oly találó megállapításával szólva „csak a kiváltságosak nem hátrálnak meg az akadályok előtt” s ő mindenképpen az volt.

Kutatásainak igazi területe a talmudi régészet. Noha az előbb vázolt akadályok miatt csak részlettanulmányokat tehetett közzé, ezek bizonyítják, hogy nagy olvasottsága, kritikai érzéke, fényes dialektikája, éles logikája, filológiai biztossága, világos és színes előadása őt tette volna alkalmassá és hivatottá a talmudi régiség-tan megírására. E tárgykörben megállapítja Simon ben Lákis tibériási tanulóhelyét, értékes adatokat szolgáltat a régi héber könyvtekercsek alakjához, nyomon követi az ókori zsidó anyakönyvezés történetét, vizsgálja a talmudi írástudók öltözkékét, a házasságtörő nő büntetését, az átlagos zsidó termetről reánk hagyományozott megállapításokat a Talmud korából.

Rendszeres talmudtanulmányaiból nőnek ki a liturgia és a halácha körébe tartozó értekezései, melyeknek három legjelentősebbje német nyelven jelenik meg külföldön. Az elsőben a minhágnak (elfogadott szokásnak) jelentését és szerepét vizsgálja a vallástörvény alkalmazásában, a másodikban az öngyilkosság kérdését kutatja a zsidó vallás szempontjából, végül a harmadikban a plágium fogalmának útját követi nyomon a zsidó irodalomban. Tudományos tekintélyét mutatja, hogy az I. világháború kitörésekor a breslaui Monatsschrift — egyik legtekintélyesebb orgánuma a zsidó tudományoknak — őt kéri fel a háborúnak a zsidó jog szempontjából való vizsgálatára.

Úttörő érdemei vannak Magyarországon a krisztológiának zsidó forrásokból történő tanulmányozásában. Olyan szempontokra mutat rá, amelyek évtizedek múltán Klausner Jézus könyvében és a Strack—Billerbeck-féle ötkötetes kommentárban valósulnak meg a külföldi teológiai irodalomban. Ez utóbbi ugyanis az Újszövetséget a talmud- és a midrásirodalom anyagából magyarázza. Perls azt vallotta, hogy a kereszténység keletkezése és kialakulása a kortárs zsidó irodalom ismerete nélkül tudományosan nem vizsgálható. Módszerét a Jézusnak egyik nevééről és a Máté evangéliumának eredeti nyelvéről szóló tanulmányaiban gyümölcsöztette.

A magyar zsidóság köréből származó rabbinikus irodalmat gazdagítja nagyatyja, Perls Mózes bonyhádi rabbi vallástörvényi döntvényeinek gondos kiadásával. A kötet előszavában megírja nagyatyja életrajzát és számos érdekes kortörténeti adatot közöl a szabadságharc körüli évek bonyhádi hitközségének belső életéről. E munkából ismerjük meg Perls Ármint, a ragyogó héber stilisztát.

Segítséget nyújt a pécsi székesegyház egyik bibliai tárgyú dom-borművének megértéséhez, a Szentírásnak több könyvét magyar-ra fordítja és érdekes módon ugyanakkor Goldziher Ignáccal és Bialikkal egybehangzóan, de tőlük függetlenül azt hangoztatja, hogy a fordítás semmiképpen sem pótolhatja az eredetit. A Biblia lelkét csak az érti meg igazán, aki azt héber szövegben képes olvasni.

Gyakorlati pedagógiai érzékét mutatja, hogy Magyarországon ő hirdeti meg elsőnek egy zsidó gimnázium felállításának „égető szükségét”.

Kutatásainak túlnyomó részét magyarul tette közzé. Ez büszkesége és nyeresége hazai teológiai irodalmunknak, egyszersmind vesztesége az egyetemes zsidó tudománynak és orientalisztikának, melyeknek munkásai nyelvi nehézségek miatt ezekhez az értekezésekhez alig férhetnek hozzá.

Napjaink ama törekvésében, amely a zsidó tudomány maradandó értékű, de nem héber nyelven közzétett kiadványait éppen a nyelvi nehézségek áthidalása végett héberre kívánja átültetni, feltétlenül számításba kell venni Perlsnek számos dolgozatát.

Hasonlóan vagy talán még fokozottabban érezzük vesztesnek a zsidó hitszónoklat világirodalmát, amiért nyelvi elszigeteltségünk folytán Perls prédikációi nem lehettek közkinccsé.

Már beszédeinek legelső bírálója megállapítja, hogy nyelvezetében, stílusában „a szépség valósággal orgiákat ül” s a szerző „korlátlan virtuozitással játszik azon a csodaszzerű hangszeren, melynek magyar nyelv a neve”.²³ Éppen ezért szónoklatainak idegen nyelvre való — mondhatnók — átköltése rendkívül nehéz feladat, de a vállalkozás nehézségei arányban állának az eredményel. A zsidó hitszónoklat története egy második Jellinekét vallhatna magáénak.

A történelmi körülmények alakulása folytán a magyar zsidóság előbb lett érzelmében magyar, sem mint nyelvében is azzá válha-

tott volna. Ezért a magyar nyelvű zsidó templomi szónoklatnak nem hosszú a története. De már rövid históriájának legelején — amint erre Benoschofsky rámutat — „1882 augusztusában egy teljes fegyverzetű szónoki hang szólal meg” a kecskeméti zsinagóga szószékén. Az ekkor 29 éves Perls Ármin szava volt az. „S mindjárt itt a fejlődés elején a leggazdagabb hangú orátor, a született szónok beszédei szerkezetében, mondatai lendületében, szavai bőséges áradásában, képei plaszticitásában, minden hangjában a szónok.”

Beszédeiben áttekinti a zsidóság tanításainak egészét, de sohasem válik elvont teológussá, moralistává vagy történésszé. A maga korából indul ki, annak lelki, vallási, családi, társadalmi problémáit helyezi a zsidóság eszméinek karátmérlegére s világítja meg azokat az örök igazságok színáji fényeivel. Így vizsgálja a vallás és az élet egymáshoz való viszonyát, tárgyalja többször is a szellemi és a fizikai munka funkcióját az egyén és a társadalom életében.

Társadalomkritikáját és az emberi haladásról való felfogását olvasva szinte azt mernők mondani, hogy Perls volt a kritikai realizmus szószéki képviselője. Egy helyen így szól: „Gazdagjaink, ha hiúság, fényűzés, gyönyörvágy és hízelkedő ragyogtatás aranybörjűját kell készíteni, akkor nincsen áldozat oly nagy... melyet készséggel oda ne adnának. De ha felhangzik a haza, vallás, közművelődés hívó szózata, akkor hidegen és szenvtelenül félreállanak.” Vagy egy más alkalommal: „ha ki kell nyújtjanotok, ki kell nyitnotok kezeteket — mindegyiktek alázatosan visszavonul... ki legtöbbet bírná s tehetné... egészen félreáll... De ha markolni kell, elfogadni... akkor a legfukarabb is mindjárt ott terem.” Súlyos ítéletet mond a felelőtlen életéről: „játszunk mindenütt, mindenkor, mindennel... szóval... becsülettel... a szívekkel.” Kevésli olykor a szociális felelősségtudatot a másik ember iránt: „A könyörület útjai elpusztulnak... nincs szeretet... nincs részvét... nincs irgalom... nincs emberi érzés többé.” De felragyog előtte a jövő nagy ígérete és feladata: „Szabadságot, művelődést, jólétet, diadalt ülni a szegénység, önkény, sötétség és nyomor fölött. A tudomány nem egyesek kiváltsága többé, hanem az egyetem (t. i. mindenki) köztulajdona...”

Isten-fogalmában a zsidóság teológiai humanizmusa szólal meg. Vallásos élményei, az imádságban való feloldódása Martin Buber-

nek magyar párjává teszik. S mennyi melegség, milyen aggódó pásztori szeretet az évközben elmaradók iránt is, akik csak Kol Nidré estéjén látogatnak el a zsinagógába: „Ím én elétek megyek, kezemet nyújtom, köszöntelek... áldalak a legdrágábbal, amit adhatok... béke veletek... kérlek, esdekelve kérlek, fogadjátok el jobbjomat.”

A dús tartalom egynéhány régies szöfűzéstől eltekintve a mai olvasó számára is élettelen, friss és a legjobb értelemben vett emelkedett irodalmi formában tárulkozik ki előttünk. Prédikációnak legsajátosabb jellegzetességét Benoschovsky finom analízissel a zenei komponálókészségben jelöli meg. Perls „kontrapunktikusan visszatérő refrénnel, vezérmotívumokkal egy lendületbe, egy dinamikus egységbe foglalja a hatalmas orációkat”.

Meg kell emlékeznünk róla mint gyakorlati teológusról is.

1895-ben országos feltűnést keltett dr. Rosenberg Sándor aradi főrabbi állásfoglalása, amelyben lehetségesnek mondja olyan polgárilag megkötött házasságoknak nem házasságkötési szertartás keretében történő, de zsinagógai megáldását, ahol csak az egyik házastárs zsidó. Az aradi kezdeményezés széles körű vitát és sajtópolémiát váltott ki. Voltak jóhiszemű pártolói az aradi kezdeményezésnek, de a szakemberek, mint a zsidó házasságjoggal teljes séggel ellentétes felfogást és gyakorlatot egyöntetűen elvetették. A vitában megszólal Perls is és egy mindössze 15 oldalas s ma már alig feltalálható kis füzetben foglalja össze véleményét.²⁴

Történeti és filológiai analízissel feldolgozott összefoglalását adja a zsidó házasságjog idevágó elveinek és gyakorlatának, a javaslatot világos okfejtéssel szemléletes példákkal, meggyőző érveléssel utasítja el.

Kimutatja, hogy az aradi főrabbi egész elmélete hibás. Dr. Rosenberg Sándor ugyanis abból indul ki, hogy a házasságkötés a zsidó jog szempontjából polgári aktus és nem szakrális jellegű cselekmény. Miután ez nincs így, javaslata a vallástörvénnyel szembe kerül és elfogadhatatlan.

A rabbi mint az állam loyális polgára, eltérő vallású személyek házasságkötését államjogilag érvényesnek ismerheti el, de egyházi tekintetben azt el nem fogadhatja, miután a zsidó házasságjog eltérő vallású személyek házasságkötésére lehetőséget nem ad, következésképpen ilyen esetben a zsinagógai áldás sem lehet helyénvaló.

E kis iratában egyszerre lép elénk a fölényes biztonságú tudós, a megcáfolhatatlanul logikusan gondolkodó fő, a csattanóan szellemes debatter s a felelősségtudattól áthatott rabbi, aki a politikai és társadalmi problémákban gyakran nyilvánított haladó felfogását összhangzatos egységbe foglalja a tradíció és a sarkalatos vallási örvény érinthetetlenségének maradéktalan fenntartásával.

Halálával, az I. világháború kitörésének első hónapjában lezárul egy korszak a magyar zsidóság történetében. E korszaknak kétségtelen előnyös adottságai mellett ő meglátta az árnyoldalakat, elmentmondásokat és visszasságokat és volt bátorsága azokat szószéken nyíltan kimondani. Kritikai szeme élesebb volt, semhogy ne látott volna a ferencjózsefi Magyarország felszínes és talmi csillogása mögé.

Az emancipáció 30. évfordulóján 1897-ben keserűen állapítja meg: „Izrael szabadsága, teljes egyenlősége, méltósága nem vált még a zárkózó társadalom köztudatává, vérévé.” Rámutat az antiszemitizmus hol burkolt, hol egészen nyílt erőinek mesterkedéseire. „A fáraók sötét szelleme nemcsak a líbiai óriás köemlékeiben él, hanem lappanghat a jelen társadalom szívében, intézményeiben, irodalmában és közfelfogásában. A vallási gyűlölet is ádáz... de ki birkózik meg Fáraó fajgyűlöletével, amely a vérnek, a szilaj ösztönnek, az emberben lakó bestia prédaordítása?”

Az ő éleateszményeihez mértén a kispolgári életforma könnyűnek tetszik. „Belső életünk üres, sivatag, hiú... a szalon, a hírlap, a zaj, a póz, a taps a mi éltető elemünk...” Jótékonyágunk „nagyreszt külsőleges, gépies, iparszerű szeretet, szájalom és főképpen emberismeret híján egy engesztelő áldozat a társadalom oltárán”.²⁵ (Kiemelés tőlem. S. J.) Ebben a kiemelt kifejezésben szinte már a szocialista hangvételű kritikus szólal meg a kapitalista jótékonykodás szociális olajcseppjeiről. Együttérzése az elnyomottakkal, a szenvedőkkel és a nélkülözőkkel egészen félreérthetetlen. Ítéletes szava most már nemcsak a zsidóság, hanem az egész korszak uralkodó társadalmi rendje felett hangzik el: „A pörölyök csattogását, a kerekek zakatolását túlharsogja a műhelyekből, gyárakból, tárnákból feltörő moraja az elégedetlenségnek, a nyomorúságnak, a keserűségnek. Mert a ragyogó fényűzéssel, a puha pazar kényelemmel nem a szerény megélhetés, a mindennapi kenyér áll szemben, hanem a csenevész, elcsigágot, sápadt-

arcú ínség... a gazdagság kimerülhet, de a szegénység, az éhség minél tovább vár, minél többet áldoz, annál nagyobb és erősebb”.

A sokoldalú és ragyogó képességű főrabbinak korai halála 1914 szeptemberében s az ezzel majdnem egyidőben kitört I. világháború a hitközség megalakulásának, fejlődésének, kibontakozásának háromnegyed évszázadot felölelő korszakát zárja le.

A háborús években dr. Lóránt Lipót orvos a hitközség elnöke. A lelkeszi teendőket Weisz Gábor, majd Pfeiffer Izsák látja el. Szorosan vett vallási és oktatási feladatok mellett, amelyeket az iskola igénybe vétele miatt csak nehézségekkel lehetett megoldani, a hitközség legfőbb tevékenysége a katonai szolgálatot teljesítők nélkülöző családtagjainak megsegítése.²⁶ Kibővített népkonyha, gyermekfelruházási akciók, különféle pénz- és természetbeni segélyek útján próbálkoznak a mind nagyobb méreteket öltő ínség némi enyhítésén. A háború vérzivatarában a hitközségnek 92 tagja lelte korai halálát. Emléküket a zsinagóga északi külső falán elhelyezett tábla őrzi, amelyet ünnepélyes keretek között avattak fel 1926-ban.

IV. AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ BEFEJEZÉSÉTŐL A DEPORTÁLÁSIG 1918—1944.

1918. november 14-én a szerb királyi hadsereg katonái szállják meg Pécsét. Uralmuk a város hazafias érzésű lakosságára és testületeire így a hitközségre, annak tagjaira és intézményeire is újabb súlyos időszakot jelentett. Különösen az oktatás terén mutatkoztak nehézségek, amelyeket tetézett a tanulók nagy részénél tapasztalt hiányos táplálkozás, nemkülönben a tantestület súlyos anyagi gondjai, hiszen a fizetések az egyre erőteljesebb infláció következtében már-már a létfenntartás alapvető szükségleteinek fedezésére sem voltak elegendők. Hasonló helyzetbe kerültek a hitközség többi tisztségviselői, egyházi és világi funkcionáriusai is, de a rendkívüli nehézségek ellenére is teljes odaadással fáradoztak kötelességük teljesítésében, amire elsősorban a főbb helyettesként meghívott dr. Pfeiffer Izsák adott ösztönző példát.

A hitközségi iskola a szerb megszállás megszűntével 298 tanulót oktatott, férőhely és pedagógushiány miatt négy koedukációs osztályban. A tantestület tagjai Hoch József igazgató, Kohn Mór, Kárpáti Sámuel és Lawitz Hermin voltak.

A PÉCSI ZSIDÓSÁG A FEHÉR TERROR IDEJÉN

A világháború súlyos évei, a szerb megszállás izgalmai és válságai után újabb megrázkódtatások és megpróbáltatások várnak a pécsi zsidóságra, amely várva-várja azt a pillanatot, hogy szeretett városa visszatérjen a magyar haza határai közé.

Hiába üdvözli őszinte lelkesedéssel a pécsi zsidóság a visszatérés tényét,¹ az új rendszer bizalmatlansággal viseltetik iránta s legfel-

jobb hűvös udvariassággal veszi tudomásul hazafias érzelmeinek megnyilatkozásait.

A jobboldali sajtó megkezdi a zsidóellenes uszításokat, szervezkednek az antiszemiták, atrocitások, személyes bántalmazások és támadások érik a város zsidó lakosait. A hatalom új birtokosainak ellenséges magatartása már az első gesztusokban is megnyilvánul. Nem tudják megbocsátani a zsidóknak, hogy jelentős részük haladó politikai nézeteket képvisel.

A nemzeti hadsereg bevonulásakor rendezett díszvacsorán jelen vannak a keresztény felekezetek papjai, de a rabbi ottlétéről nem adnak hírt a tudósítások.² 1921. október 5-én került sor Horthy pécsi látogatására. A felekezetek sorában dr. Pfeiffer Izsák helyettes főrabbi vezetésével jelenik meg a hitközség küldöttsége a kormányzó előtt. A politikai körülmények bölcs mérlegelésével Pfeiffer azzal a kéréssel köszönti az új kormányzót, hogy a zsidóság számára is adjanak módot az ország újjáépítésében való részvételre. A válasz jóval rövidebb és tartózkodóbb, mint amelyet a többi felekezet kap. Az önzetlen és áldozatkész hazaszeretet erényének ápolására, a magyar nemzeti gondolathoz való további ragaszkodásra hívja fel a zsidóságot.³

A hitközség vezetői igyekeznek a jogegyenlőség és társadalmi egyenlőség mindinkább fikciónak bizonyuló tényét fenntartani. Ez nem is került nagy nehézségbe, hiszen a kormányzat különösen külpolitikai szükségességből maga is bizonyítani igyekszik a zsidók egyenjogúságát és bántatlanságát. Az új főispán üdvözlőinek sorában is ott látjuk a hitközség küldöttségét,⁴ ami egyébként reálpolitikai szempontokból sem volt helyteleníthető. Nem lehet elhallgatni azonban azt sem, hogy a hitközség vezetősége ténykedéseiben olykor, az antiszemita hatóságok iránt a helyzet követelte szükséges mértéken túlmenő módon és már-már a jogos zsidó önérzet sérelmére is kész loyálisát bizonyítani. A szükségtelen és elvtelen megalkuvásra mutat az alábbi epizód. Híre járt, hogy egy bizonyos Mariházi nevezetű „dühös antiszemita” jön Pécsre színgazgatónak, aki úgy hírlett, Kaposváron a színházi előadásokat zsidóellenes heccdalokkal vezette be és kijelentette, hogy kutya-knak és zsidóknak az ő színházába tilos a bemenet. Minderről szó esett egy kávéházi beszélgetésben, ahol a hitközség elnöke kijelentette, ha ez így van, akkor zsidó ember ne menjen színházba. A hitközségnek egy egyébként tekintélyes tagja az elnöknek ezt a

véleményét mint hivatalos hitközségi álláspontot adta tudtára illetékes városi személyiségeknek. Az előljáróság erről tudomást szerzett és indítatva érezte magát, hogy képviselői útján hivatalos látogatást tegyen a város polgármesterénél és ott kijelentse: a színház ügyében nem foglalt állást s az elhangzott nyilatkozatot az elnök nem hivatalos minőségében tette.⁵ Nyilván gerincesebb lett volna az elnök magánvéleményét magáévá téve mint hivatalos állásfoglalást közölni a polgármesterrel, annál is inkább, mert nem sokkal ezután a jobboldali erők olyan hangulatot teremtettek a városban, hogy a zsidók önmaguktól is elálltak a színház látogatásától.

A jobboldali sajtó féktelen antiszemita uszítást folytat. Vádolja a város zsidóságát, hogy tüntet a nemzeti gondolat ellen. A zsidóknak a nemzeti hadsereg bevonulása óta tapasztalt viselkedése — írja a Pécsi Est — minden izgatásnál jobban növeli az antiszemitizmust, „ellenbojkottra, talán még egyébre is ingerli a közvéleményt”. Ennek a nem is burkolt, hanem már egyenesen atrocitásokra ingerlő és buzdító kifakadásnak oka, hogy a nemzeti hadsereg legénységének művelésére létesített magyar nemzeti katonakönyvtár elnevezésű vállalkozás matinéjén a zsidók nem vettek részt.⁶ Micsoda szemforgatás egy nyilvánvalóan antiszemita jellegű akcióhoz a megtámadottól kérni hozzájárulást s kárhozatni távolmaradását!

Egy másik vád szerint a szerb uralom alatt nagy részük volt a pécsi zsidóknak Horthy gyalázásában.⁷ Ebben van is igazság, amennyiben a szerb megszállás alatt a haladó politikai mozgalmakban részt vevő zsidók és nemzsidók egyaránt beszámoltak értesüléseikről, amelyek a hírhedt különítményesek és egyéb alakulatok rémtetteiről jutottak el hozzájuk, s természetesen nem rejtették véka alá véleményüket.

A zsidó kereskedőket tisztességtelen üzletvitellel vádolják. „A keresztény kereskedőknek óriási küzdelmet kell folytatniok a nem-keresztény kereskedők élelmességével, néha egyesek piszkos konkurenciájával szemben.”⁸ A zsidóságnak a gazdasági életből való kiszorítása céljából erőteljes propaganda folyik a Nemzeti Hitelintézet Rt. érdekében, „amely minden idegen befolyástól mentesen a keresztény erkölcsök érvényesítése mellett nemzeti irányú közgazdasági tevékenységet végez”.⁹ A baloldali sajtón és a zsidóságon egyszerre ütnek. „A destruktív Pécsi Naplót zsidók és sza-

badkőművesek rángatják.” Ezek aknamunkájaként üldözik a keresztény és nemzeti gondolat hirdetőit — állítják a Horthy Magyarországon magukat „üldözöttnek” érzett jobboldaliak. Megjelenik Pécssett az antiszemita érzelmeiről közismert Bangha Béla is, aki művelt ember létére azt a képtelenséget sem restelli kimondani, hogy „az üzleti zsidó sajtó robbantotta ki s ugyanannak machinációja vesztítette el a háborút”. Ezért — követeli a páter — a zsidók tűnjenek el a közéletből.¹⁰

A propaganda a nehéz gazdasági helyzetet és a nagy tömegek nyomorát is az antiszemitizmus szítására használja fel. A keresztényszocialista demagógia szerint a „szociáldemokrata vezetők a zsidó tőke megvédése érdekében keresztény intézményekre akarja ráterelni a kizsákmányoló kapitalizmus elleni forradalmi hangulatot”.¹¹

Az egyházas irányzatú és vallásos meggyőződését büszkén hirdető Pécsi Est nem állja magát a zsidó vallást is nevetség tárgyává tenni. Kigúnyolja a zsinagóga nagyünnepi istentiszteletét, a főrabbi prédikációját, az imádkozó híveket pedig sibereknek mondja. A durva sajtótámadást a hitközség felpanaszolja a főispánnál, aki elégtételt és bírósági eljárást ígér, de hónapok múlnak s az ígéretekéből semmi sem lesz. A huzavona láttára az előljáróság arra határozza magát, hogy ha nem történik vádemelés hivatalból, úgy ő maga fogja azt megtenni, felekezet elleni izgatás miatt.¹²

Rendre megalakulnak az ellenforradalom társadalmi szervezetei, melyeknek közös programja minden haladó gondolat és megmozdulás elnyomása mellett, a durva antiszemitizmus. Az ébredők egyszer a keresztény Magyarország hatalmának felemeléséért való küzdelmet, más alkalommal és egészen nyíltan a „zsidók világuralmi törekvéseinek megsemmisítését” vallják legfőbb céljuknak. Nem szorul bizonyításra, hogy zsidó világuralmi törekvések soha, sehol sem voltak.¹³

Megalakul a Baross Szövetség helyi csoportja. Nem titkolt céljuk a zsidók kereskedői tevékenységének akadályozása.¹⁴

A társadalmi antiszemitizmusra jellemző a volt 19-es gyalogezred katonái bajtársi szövetségének bajtársiatlan magatartása. Zsidó ezredtársaikat nem fogadják szövetségükbe. Az érdekeltek erről az elhatározásról már az egyesület megalakulása előtt halottak, felmerült, hogy éppen ezért az alakuló ülésre el sem mennek, de így azt a látszatot kelthették volna, mintha ők nem akar-

nák a bajtársi közösséget fenntartani. Elmentek, annál is inkább, mivel egy megtévesztő válasz reményt sugalmazott a felvételre. S akkor, ott a nyilvánosság előtt érte őket a megszegyenyítés. Felolvasták az egyesület hivatalos névsorát, de abban egyetlen zsidó sem szerepelt. A szövetség megtagadta volt katonatársait. Nem így az 52. és 69. ezredek bajtársi szövetsége, amelyek nem tettek ilyen sértő megkülönböztetést.¹⁵

A szervezett társadalmi antiszemitizmus a tettelegességtől sem riad vissza. A későbbi nyilas mozgalmakban hírhedtté vált Nesz Károlyt és Varga Andor nevű társát számos panasz után a rendőrség kénytelen letartóztatni, zsidó járókelők utcai inzultálása miatt.¹⁶

A nemzeti hadsereggel együtt bevonult Pécsre a különítményesek és britanniások szelleme és módszere, mely eddig ismeretlen volt a város életében. Utcán, kávéházban, sétatéren „igazoltatják a zsidókülsejű embereket.”¹⁷ Kellő hatósági védelem híján zsidó és nemzsidó iparos és munkásfiatalokból illegális önvédelmi szervezet alakult ekkor, amely magát az ébredők ellenpólusául szellemesen altatóknak nevezi. E szervezet tagjai sokszor siettek a szorongatott megtámadottak védelmére s nem egyszer keletkezett heves verekedés a két csoport között.¹⁸

Az egyetemi hallgatók bajtársi egyesületei nemcsak az egyetem falai között, hanem az utcákon is zsidóellenes zavargásokat provokáltak.¹⁹

Különösen az új kormányzat első időszakában volt éles az antiszemita hangulat, melynek hatására a zsidóság érthetően visszahúzódott a nyilvános helyekről, került a színházat is, holott azelőtt sok pécsi zsidó látogatta rendszeresen. Úgy látszik, a pécsi színház erősen megsínylette az áldatlan helyzetet, mert a Dunántúl című napilap a város színházának látogatására szeretné rábírní az onnan keserű okok miatt elmaradó zsidó közönséget.²⁰ A cikk kulturális tekintetben felette elmarasztaló ítéletet mond a vagyonosabb keresztény rétegekről, akiket a színház egyszerűen nem érdekli, míg a keresztény középosztálynak nincsen rá pénze. Igaz, tényleg voltak incidensek — ismeri be a lap — amelyek a zsidó nézőket elriasztották. De most már a város polgármestere és a rendőrség biztosítja a zsidóság védelmét. A hazafias zsidóság szívesen látott vendége a pécsi színháznak — hangoztatja a Dunántúl —

abban a látszólag naív hitben, hogy rendőri védelem mellett kedvük lehet az embereknek színházba járni.

Szemforgató módon beszélnek összefogásról, ha szükség van a zsidók anyagi áldozathozatalára is, akiket különben becsületükben naponta támadnak.

A Pécsi Est, mely egyébként rendszeresen izgat a zsidóság ellen, nem áttallja a hitközség vallási fejének, dr. Pfeiffer Izsáknak véleményét kikérni a zsidóságnak szerintük indokolatlan visszahúzó-dása felől minden „magyar és nemzeti megnyilatkozás terén”.²¹ Dr. Pfeiffer válasza hangsúlyozza, a visszahúzó-dás noha nem megbeszélés eredménye, hanem spontán egyéni magatartás, de nem alaptalan, hiszen maga a Dunántúl például, egészen félreérthetetlen módon fejezte ki örömét, amiért a színházban már nem látni zsidókat (a Dunántúlnak előbb idézett cikke nyilván ez örömnnek káros anyagi következményeit szeretne volna jóvátenni). Nem hallgatja el a főrabbi helyettes azt sem, hogy Engesztelő-nap estéjén a templomból kijövő hívőket az utcán gúnydalokkal fogadták. Befejezésül Pfeiffer dr. az újság szerint még azt is mondotta, hogy a nemzeti hadsereg bevonulása nem okozott atrocitásokat a zsidóság ellen. Etekintetben a nyilatkozat nem volt, a körülmények folytán nem is lehetett a tényeknek megfelelő. A város lakossága előtt köztudomású pl. Engel villanyszerelőnek elhurcoltatása.²² De erről érthetően nem beszélhetett a főrabbi.

A képviselőválasztásokat megelőző propaganda időszakában azonban szünetel az antiszemita izgatás, mert nemcsak a kormánypárt, hanem a keresztényszocialisták is pályáznak a zsidó szavazatokra. A kormánypárti programmal induló Ráday gróf ellátogat a Kereskedők Testületébe, ahol Fürst Gyula elnök többek között arról szól előtte, hogy a kereskedők 80%-a azért kerül ki a zsidóság köréből, mert a keresztények nem mennek erre a pályára. A képviselőjelölt szerint, kevesen vagyunk, mindenkire szükség van és az illetékesek tudják, a zsidó kereskedők teljesítették honfiúi kötelességüket. Szolgalelkű üdvözlésre vállveregető felelet. A szavazatok érdekében a zsidó Nőegylet gyűlését is felkeresi a gróf, mivel ő nem ismer különbséget „nőegylet és nőegylet között”, különben is „ne keressük ami elválaszt bennünket”. Alig hihető, hogy ez a valójában leereszkedő és alkalmi filozemitizmus ne sértette volna az érzékenyebb füleket.²³

A közismerten antiszemita Komócsy István keresztény-szocia-

lista programjának akarja megnyerni a zsidóságot. Ezért „keresztény erkölcsi alapon való felekezeti békét” hirdet, amelyre „még a zsidóval is készen áll”. A megfogalmazás a legcsekélyebb lélek-tani ismerettel bíró ember előtt sem teheti kétséggé, valójában mit gondol „a zsidóról” az egyébként nagy műveltségű hittanár s későbbi kanonok.²⁴

Az antiszemita ideológia állandóan felszínen tartja a zsidókérdést, amely a belvárosi katolikus kör egyik kultúrelőadásán témául is szolgál. Az előadó jogász professzor később már nem vall szélsőséges nézeteket a zsidóság iránt, de ez alkalommal tudományos tekintélyére sajnálatos árnyat vonva, a zsidókérdést tartja az ország legnagyobb problémájának, miután Trianon következtében az előbbi 4,5%-ról most 6,2%-ra emelkedett a zsidó lakosság száma Magyarországon.²⁵

A munkanélküliség, az agrárproletariátus súlyos helyzete, a jobboldali sajtóban is gyakran hangoztatott általános szegénység, a keresztény középosztály gazdasági nehézségei, a falvak és tanyák elmaradt iskola viszonyai, a rossz élelmezés és az egészségtelen lakások miatt óriási arányokra növekedett tüdővész, mindez súlyosabb gondot kellett volna hogy jelentsen a közvélemény számára, mint a zsidóságnak nem egészen 2%-kal való gyarapodása. Mégis, az előadó szerint a zsidó gyarapodás ellensúlyozására kellett összefogni és megteremteni az egységes keresztény frontot. Az antiszemita sajtó tükrében az aggasztó szociális állapotok egyedül a zsidó tőkések bűne. Bizonyítéka ennek a Deutsch-féle téglagyár munkásainak égbekiáltó nyomora, amely egyébként minden bizsonnyal így is volt.²⁶ Nehéz helyzetbe kerül a Pécsi Est, amikor bizonyos egyházi és állami birtokok zsidókkal való bérleti viszonyát kell megmagyaráznia. A visszásságot szerinte „a keresztények közömbössége és élnélhetlensége” okozza, másrészt, az egyház „kultúrfeladatai teljesítése miatt kénytelen a jövedelmet tekinteni, más szempontok mellőzésével”.²⁷ Nyílt beismerés ez. Anyagi érdekeik fontosabbak elveiknél. Olykor mégis megszólal a józan mérseklet szava. A kurzushangulat rossz irányba tereli a keresztény ifjúságot — figyelmeztet a Pécsi Est egyik olvasója — ezért felhívja őket, hagyjanak fel nyegle viselkedésükkel és tanuljanak szorgalmat és kulturáltságot a zsidóságtól.²⁸ Egy Amerikába szakadt magyar levele megállapítja, míg a külföldön a keresztény eltagadja, a zsidó nyíltan magyarnak vallja magát.²⁹

Felmerül a zsidóság iránti méltányosság és igazságosság igénye is, de annyi fenntartással és oly szemforgató, sőt kevés jóhiszeműséget eláruló megfogalmazásban, hogy a végén többet árt, mint használ. Ny. P. (így szignálja cikkét) arra a végkövetkeztetésre jut, hogy a zsidóság zöme bűnös a magyarság szempontjából s csak egy kis része tekinthető érdemesnek a méltányos elbánásra. „A bűnösök egyénenként bűnhődjenek... de ha még oly sokan voltak is az egy táborba tartozók közül, nem szabad általánosítani és igazságtalannak lenni azzal szemben, akiben megvan a készség az együttműködésre. Ha ezek mégoly kevesen lennének is, ez a kisebbség méltányos elbírálást érdemel”.³⁰

A hivatalos hatósági antiszemitizmus következményeként pedig több zsidó családot — számukat sajnos nem sikerült megállapítanunk — mint nemkívánatos elemeket kiutasítanak a városból s a hitközség elnökének a belügyminiszternél történt közbenjárására függesztik fel az alaptalan és jogtalan intézkedést.³¹

Mint fejezetünk elején írtuk, a Nemzeti Hadseregnek 1921 augusztusában történt bevonulása súlyos korszaknak nyitott kaput a pécsi zsidóság életében. Négy esztendőnek kellett elteltie, míg végre legalább ennyit megállapíthat a hitközség közgyűlése: „városunkban a nyugalom flagráns megsértésével alig találkozunk s az egyetemi helyzet is javult.”³² A viszonylagos nyugalom is megelégedéssel töltötte el a zsidóságot. De valójában még a következő év sem hozott megnyugvást a közállapotokban. Az 1925. évi hitközségi jelentés keserűen panaszolja: „Jogainkban megtámadva, szellemi és anyagi boldogulásunkra irányuló munkánkban és törekvéseinkben korlátozva, szándékainkban félreismerve szenvedjük elleneink bántalmait.”³³

A KORSZAK RABBIJAI DR. PFEIFFER IZSÁK (1920—1922)

Dr. Pfeiffer Izsák rabbi pályájának 32 esztendejéből mindössze 3 év juthatott a pécsi hitközségnek. Egyéniségéről mégis részletesebben kell szólanunk. Nemcsak azért, mert ez a három év személy szerint is súlyos áldozathozatal volt számára, hiszen a zaklatott közviszonyok miatt családját sem tudta magával hozni, a szerb hatóságoktól pedig átlépést nem kapott a demarkációs vonalon, hanem azért is, mert pécsi évei — a szerb megszállás és a Horthy-

korszak első időszaka — sok és az egész pécsi zsidóságra nézve súlyos kihatású kérdésben követelt tőle helytállást, aminek a törékeny természetű, de örökkön izzó lelkületű rabbi hol önmagát nem kímélő elszántsággal, hol bölcs mértéktartással, mindenkor embe-
rül megfelelt. De mindenekfelett azért kell dr. Pfeiffer Izsákról bővebben szólnunk, mert erkölcsi és szellemi kiválósága által méltó örököse volt Kohut és Perls szószékének.

Egyéniségét és életművét a „Pfeiffer Izsák emlékezete” c. kö-
tetben méltatták barátai és kartársai, igaz és szép emléket állítva
a 61 éves korában mártírhalált halt rabbinak.³⁴

Pfeiffer Izsák a rabbitisztséget küldetésnek érezte. Ideálja nem
a „kultuszshivatalnok”, aminek sok hitközség szívesen látta volna
papját egy időben, hanem az a rabbi, aki lelkülete és tanulmányai
folytán hivatott szellemi vezetője a zsidóságnak. Szónoklataiban
választékos stílusa közhelyektől ment eredeti gondolatokkal egye-
sül. Szókimondó, bátor pap volt, súlyos időben. Mint pedagógus a
legkisebb gyermekekhez is megtalálta az utat, mint költő Pap
Izsák néven „Ady jótékony nyelvoldó és hangalakító hatása alatt”
szóltattatja meg csalódásainak fájdalmait, társtalanságának fájó
érzéseit, aggodalmait a két világháború közötti zsidó sors bizony-
talanságai felett, de ugyanakkor a magyar zsidóság e legelesettebb
korszakában bűnöket és sebeket feltárva fellobbantja a zsidó ön-
ismeret és öneszmélés Chanukalángjait a kis monori paplak csend-
jében szíve vérével írott verseiben. (Zsoldos Jenő)

A zaklatott pécsi évek kivételével apró gyülekezetek (Sümeg,
majd Monor) papja s folytonosan úton van kerülete szórványai-
ban, ahol különösen Endre László alispánsága alatt rendkívül ne-
héz dolga van a vigasztalást, lelki erősítést és tanácsadást nyújtó
rabbinak. Gyakorlati lelkipásztori tevékenysége közben műveli a
zsidó tudományt s a kor zsidóságának sorskérdéseiben sokszor
szembeszállva a nagykapitalista országos vezetők opportunizmu-
sával. a felekezeti sajtó hasábjain ad hangot véleményének. Pé-
csett a szellemétől ihletett rövid életű folyóiratban, a Zsidó-ban
mondja el nézeteit a zsidóság megújhodásáról.

Egész itteni munkásságát ez a célkitűzés hatja át. A szorosan
vett hitéleti feladatok mellett bibliai társulatot létesít elsősorban
a Szentírás, általában a zsidó irodalom megismerésének elmélyí-
tésére. Tágabb kereteket ad a Talmud Tórának, fellendíti az ifjúság

vallási oktatását az elemitől kezdve, egészen a középiskolák legfelső osztályaiig.

Dr. Bernáth Miklós emlékezéseiben azt írja, hogy voltak Pfeiffernek Pécssett rajongói, csak kevesen. Ez tévedés. Nagyszámú tábor állott mögötte, amely őt kívánta volna mint eddigi főrabbi-helyettest és középiskolai hittanárt a pécsi főrabbiszékből látni. 600 hitközségi tag írja alá azt a memorandumot, amely megválasztását sürgeti. A hitközség 1922. évi július hó 2-án megtartott közgyűlésén Róth Sándor méltatja addigi rövid pécsi működésének maradandó érdemeit, tisztelettel adózva a szeretett rabbinak puritán egyénisége s a szakkörök, így a többi között dr. Hevesi Simon pesti főrabbi által is magasra értékelt tudományos érdemei előtt.

Bár a hitközség előjárósága főrabbi-helyettesi tisztségében s mint a hitoktatás igazgatóját végleg szerette volna őt Pécs számára megnyerni, de főrabbi-választása tekintetében nem bizonyult egyhangúság a választók között, dr. Pfeiffer Izsák állását a monori főrabbi székkal cserélte fel.

Egykori tanítványai és hívei szeretettel és tiszteletadással emlékeznek reá.

Tudományos, hitszónoki, közírói és szépirodalmi publikációinak teljességét felölelő bibliográfiája 289 számot tartalmaz. Életét csendes mártírságban hordozta s az I. világháború után a magyar zsidóság mind tragikusabbra forduló helyzete érzékeny lelkét fellelte mélyen sújtotta.

Már felszabadulva éri utol a halál őt 1945. május 3-án a dachau koncentrációs tábor kórházában. Némuló ajkain a hazatérés reményének szavaival tért az öröklétbe.

DR. WALLENSTEIN ZOLTÁN (1923—1944)

Még rabbivá avatása előtt választják a komáromi hitközség papi székébe.³⁵ Rövid ottani működése után hívja meg őt a pécsi hitközség a főrabbi tisztségre. Dr. Blau Lajos, a Rabbiképző rektora így nyilatkozik felőle: „Mind jellem dolgában, mind szellemi képzettség tekintetében a legkiválóbbak közé tartozik s bármely nagy hitközség főrabbijává választhatja.”

A hívek osztatlan tisztelete közepette 1923. március 11-én iktatja

öt hivatalába fényes ünnepség során dr. Fischer Gyula pesti főrabbi. Mindössze 25 éves ekkor. Már Komáromban olyan tisztelet övezte, hogy mikor onnan felutazik Budapestre az ünnepélyes rabbiavatásra, 60 tagú küldöttség kíséri, élén a város polgármesterével. Most súlyos és elkötelező örökségként az ország egyik legtekintélyesebb szószékére kerül.

A budapesti Rabbiképzőn és Tudományegyetemen végezte tanulmányait, közben vendéghallgatóként a két berlini Rabbiképző Intézetben s az ottani egyetemen is tanult. Doktori értekezése Péchy Simon Psalteriumának forrásai. A pesti Rabbiképző fiatalon elhunyt professzoráról, dr. Klein Miksáról írott jellemzése teljességgel illik reá, a hűséges tanítványra is. Csiszolt külső habitus, finom belső gondolkodás, példás pedantéria, páratlan szorgalom, színjeles tanulás ékesítik Wallenstein Zoltánt, s nemcsak tanulmányi évei alatt, hanem közel negyedszázados rabbipályájának sikerekben gazdag, de személyes megpróbáltatásoktól és közösségi gondoktól árnyékolt útján is.

Pécsi székfoglalójában³⁶ hitet tesz vallásos szemléletéről. A tradíciókat össze kell kapcsolni a modern gondolatokkal. A zsidóság renaissanceját akarja munkálni, egybefogva az egész közösséget. Legfőbb gondja a felnövekvő nemzedék lesz, „az ifjak és hajadonok seregei, melyekben a múlt tradíciója homlokon csókolja a jövőndő reménységét”.

Ebben a szellemben kezdi meg működését. Eljár a város valamennyi iskolájában a tanulóifjúság szombati írás alól való felmentéséért. Am tervének végleges keresztülvitelét az előljárásság kérésére az antiszemita közhangulat miatt későbbre halasztja. Sajnos a remélt nyugodtabb idők nem következtek be. Mint a hitközség főabbija működése elején irányító szerepet kíván magának a gyülekezet vezetésének minden kérdésében, nézetei ellentétben állottak mind az érvényben levő hitközségi statutumokkal, mind az uralkodó közfelfogással, ezért törekvései e tekintetben nem hozták meg a remélt sikert.³⁷ Így teljes munkaerejét tudományos továbbképzésére, pásztori és oktatói tevékenységére fordítja. Tudományszeretetének ékes bizonyysága gondosan összeválogatott hatalmas könyvtára. A háborús évek alatt megszűnt ifjúsági Talmud Tórát nemcsak újjászervezi, hanem kiegészíti felnőtt tagozattal is, sőt az intézmény keretében külön tanfolyamokat szervez a nők számára. A középiskolás tanulóifjúság részére a téli hónapokban

külön hitmélyítő és vallásos ismereteket nyújtó előadásokat tart. Tanítói munkájában Schwarz Sámuel hittanár és Hoch József igazgató segíti.

Dinamikus egyéniségének legsajátabb vonásai a szószéken bon-takoztak ki. Prédikációit klasszikus — latin és görög — műveltsé-gének elemeivel gazdagítja, stílusának egyéni hangvétele, tartal-mának izzó zsidó meggyőződése teszik emlékezetessé szónoklatait. Az egyre erősödő antiszemitizmus éveiben, majd a zsidótörvények aggasztó és veszedelmes korszakában, templomban és előadóterem-ben páratlan bátorsággal és szókimondással védi a megtámadott és megrágalmazott zsidóság igazát, bátorítást és vigasztalást öntve a megriadt és sokszor tanácstalan hívek szívébe.

Mint irodalmi műfajt kartársai közül ő kedvelte egyedül az afo-risztikát. Szellemes, fordulatos, igazsága erejével meghökkentő aforizmáinak néhány sorában egész prédikációkra való anyagot sűrít. Egy chanukai elmefuttatásban így ír: „Lobognak a Chanuka mécsesek. Belenézek fénykoszorújukba. És látom, hogy Fáraó ko-noksága, Nebukadnecár zsarnoksága, Hámán gonoszsága, Antio-chusz Epifánész csábító bálványvilága, Menelaosz hűtlensége, Já-son árulása, Hadrián vasilincse, a gyűlölet minden amaléki lobo-gása — gyöngé a mégiscsak feltámadó jog lángpallosával szemben. Az igazság hitének Chanuka tüze nyolcszor erősebb és nyolcszor diadalmasabb”. Purim, a sorsvetés ünnepe erre a gondolatra éb-reszti: „Csak egy elkorcsosodott, megalázkodó és bukácsoló sunyi zsidóság hagy az élete fölött az ostoba véletlen vak sorsjátékával dönten.”³⁸

Munkássága elismerésül az Országos Rabbiegyesület alelnö-kévé, az Országos Rabbiképző Intézet Vezérő Bizottsága pedig tag-jai sorába választotta.

Mindössze 46 életév adatott meg neki. 1944 első hónapjaiban sú-lyos betegség támadja meg. Előbb a pécsi sebészeti klinikán kezelik, majd nemsokkal a német megszállás előtt Budapestre szállítják, ahol a rádiumkórházban, utóbb a Rókus kórház sebészeti osztá-lyán ápolják. Mindvégig mellette van felesége, de két gyermeke, Iván és Éva, az őket gondozó nagymamával együtt Auschwitzban szenvednek mártírhálált.

Hitközségének összeomlását, a deportációt alig néhány hónappal éli túl. 1944. szeptember 26-án temetik őt Budapesten, Erev Jaum Kippur napján. Elhunytáról és temetéséről a Magyar Zsidók Lapja

1944. szept. 28-i s egyben utolsó számából értesül az akkor már csak a fővárosban élő magyar zsidóság. Alig néhányan állják körül korporsóját. A pesti zsidóság a temetőbe sem mert már akkor menni, mivel a külterületen gyanútlanul járó zsidók nem egyszer estek a csendőrök fogságába. Özvegye, testvére s annak családja, rabbitársai és néhány Budapesten munkaszolgálatot teljesítő híve kíséri nyugvóhelyére a Rákoskeresztúri temetőbe. A nyitott sírnál a német megszállás napján Budapesten rekedt dr. Scheiber Sándor, dunaföldvári főrabbi mond felette nemesveretű búcsúztatót. Ebből idézzük az alábbiakat: „dr. Wallenstein Zoltán az ősidők főpapjához volt hasonlatos, amint szoborszerű alakja talpig fehérben megjelent Kol Nidré estéjén a fényárban úszó pécsi zsinagóga színpadán”, ahol „orgonabúgású hangon, gyönyörű magyarsággal, a meggyőződés tüzevel, átütő erővel hirdette a zsidóság eszméit és tanait...”

Halálának egyéni tragédiája 1944. őszén egybeesett a magyar zsidóság tömegkatasztrófájával. „Elárvult a templom... elpusztult az otthon... messze kerültek a testvérek és gyermekek... ronccsá omlott a főpap gyönyörű termete... elnémultak a varázsos ajkak...”³⁹

Dr. Wallenstein Zoltán neve és emléke tovább él a pécsi zsidóság történetében.

DR. KRÉMER MÓRIC (1935—1944)

A hitoktatás és az ifjúság vallásművelődési irányának elmélyítésére a főrabbi mellé rabbi-vallástanárként választják meg, mint a Rabbiképzőnek akkor végzett növendékét. Teológiai tanulmányai mellett Budapesten szerzett bölcsészdoktori oklevelet is, ahol 1932-ben A bibliai álmok aggádája c. disszertációja alapján avatták doktorrá. Mint főiskolai hallgató kitűnt a modern héber nyelv és irodalom terén szerzett jártasságával, de méginkább a talmudi tudományokban való széles körű ismereteivel. A Rabbiképző hallgatói Blau Lajos Talmudtudományi Társulatának elnöke volt.

Vallástanári és lelkeszi működése mellett részt vett a hitközség adminisztratív munkájában s a nyugalomba vonult Weisz Gábor után ő töltötte be a főtitkári tisztséget is.

Életének és működésének különösen válságos időszaka volt a német megszállás, amikor a hitközségre rótt követelmények teljesítéséért életével kellett felelnie a helyi zsidóság felett korlátlan terrorral uralkodó pécsi Gestapo előtt. Rendkívüli személyes bátorsággal és odaadással állt helyt az őt naponta érő halálos fenyegetések közepette.

Sokágú gyakorlati elfoglaltsága nem tette lehetővé, hogy széles tudásának megfelelően nagyobb arányú irodalmi munkásságot végezzen, de fennmaradt prédikációs kötete egyik jelentős alkotása a magyar zsidó homiletikai irodalomnak. „Testvéreimet keresem” c. ünnepi beszédgyűjteménye⁴⁰ azért is fontos számunkra, mert tükrökképét adja azoknak a problémáknak, amelyek a zsidótörvények éveiben a magyar zsidóságot oly mélyen érintették. Kötete fájdalmasan szép, nem egy helyén drámaian megrendítő olvasmány. Témái az akkori hétköznapiak szorongató aktualitásai: a gyermek, az ifjúság, a szenvedés, a történelem, a vigasztalás stb. Valójában a rabbi válaszai az útmutatást váró zsidó közösség számára.

Krémer — mint maga hangsúlyozza — azt várja a hitszónoklattól, hogy az „Isten szavának érthető és meggyőző hirdetése legyen”. Követelményét szónoklataiban következetesen érvényesíti. Beszédeit a rendszerint hármas tagolású felépítés arányossága, a kidolgozás tömörsége és szemléletes stílus jellemzik. Rövid, finoman cizellált mondataiban inkább tényeket rögzít, semmint magával vinné hallgatóit gomolygó, forrongó, alakuló érzelmeinek útjaira. Legendát, aggádát, példázatot vagy szépirodalmi illusztrációt ritkán alkalmaz, de stílusán érezzük irodalmi ihletettségét. Jelzői találóak, hasonlatai képszerűek, kifejezőek. Kifejezőkészsége változatosan alkalmazkodik tárgyhához. Csípős, szatirikus éllel állítja pellengérre a kor viszonyaihoz méltatlan, hiú hivatkozást. Elomlóan lágy lírai hangon szól Izrael megpróbáltatásokkal teljes sorsáról. Drámai hevületű, izzó szenvedéllyel lobog, ha igazságtalanságot, méltánytalanságot ostoroz, vagy éppen a fasiszmus embertelen antiszemitizmusát támadja. Együttérzésének meggyőző ereje hitelesíti szavát, mikor megszólaltatja a zsidó szülő aggodalmát gyermekeinek sorsa, a zsidó ifjúság komor, sőt kilátástalannak tűnő jövődjére felől.

Nemcsak a sebeket, de a mulasztásokat is a szószékre viszi. Gerinces és tárgyilagos. Nem hajbókol hitközsége gazdagjai s vezetői

előtt, inkább erőteljes szavakkal köti lelkükre erkölcsi és anyagi felelősségüket az elesettek iránt. A válságos évek aggasztó politikai helyzetét szépités és hamis illúziók keltése nélkül mondja ki a szószeréken. „Amikor az apák kezéből kihullik a szerszám, a toll, elvész fejük felől a hajlék, megsemmisül munkájuk minden sikere, ez a szenvedés megsebzí, de ha gyermekének nem jut kenyér, nem csillog fel remény, nem tárul ki jövő, ez gyógyíthatatlan kórként halálba kergeti.”

„Dübörög alattunk a föld ... cibálja, rombolja ... mint láncról szabadult falkasereg a vihar gyermekeink feje felett a tetőt. A sok zsidó tragédia már tömegtragédiává magasodott.” Felfogása bátor és haladó a szociális kérdésekben. „Az emberiség legnagyobb szégyene és orcapirító gyalázata az emberi éhség.” „Az éhség nem lehet emberi állapot.” ... „Kenyeret adni nem jótékonyosság, hanem kötelesség ... Az éhezés az egész emberiség bűne és lelkiismeretének adóssága.”

Merő külsőségek nem tévesztik meg őt. „Elszomorító látni, hogy a templom is némelykor a hiúság vására. Gyönyörű az orgonazengetés, megragadó a kántor éneke, szép a virágsokros karzat és a választékos öltözetek sora, de mindez hiábavalóság a hívek átértzett áhitata híján.”

Intő szózata hitközsége vezetőihez túlnő a helyi kereteken. „Nem csak a díszét keressük a tisztségeknek, hanem a terhét is. Nem csak a megbízóinak felelős a vezető, hanem a zsidó múltnak is, még inkább az utókornak.”

Végezetül álljon itt hitvallása a kultúráról. „A szellem madara a fogságot nem bírja, ott elnémul. A szellem énekét őrzik a könyvek. A zsidóságnak a könyv a vígasza, szórakozása, tanítója ... Bevéstük ott sziklába, aztán karcoltuk téglába, rajzoltuk pergamenre, róttuk papirosra, írtuk sokszor tintával, sokszor vérrel, legtöbbször könnyel.” „Minden elpusztulhat, minden elhagyhat bennünket, ha a könyv megmarad ... mi is megmaradunk.”

A könyveket máglyára hurcoló, a szellemet elpusztító fasizmus sok ezer hívével együtt vitte halálba végül őt is, feleségével és kisleánykájával együtt. Tanításai, kedves egyénisége könyvének lapjain és reá szeretettel emlékező hívei szívében élnek tovább.

Nyolcvanhatodik életévében hunyt el a pécsi hitközség életének évtizedeken át nemcsak tanúja, hanem erkölcsi, szellemi, vallási arculatának egyik formálója, Weisz Gábor. Különféle feladatkö-rökben, mint titkár és tanító, majd az ifjúsági istentiszteletek hit-szónoka s rabbihelyettes egyazon odaadással töltötte be tisztségeit a közösség szolgálatában.

Ceglédről került Pécsre. Rabbinikus tanulmányait a hőgyészi jesiván végezte, Pécssett eszményképe, Perls főrabbi hatására továbbképezi magát a zsidó tudományoknak azon területein is, amelyek nem tartoznak a jesiva tanulmányi anyagának rendjébe.

A hitközség irattárában megmaradt kéziratok kötete, prédiká-ciók, előadások, német, jiddis és héber versfordítások, valamint saját költeményeinek gyűjteménye írásmagyarázó készségét, széles körű érdeklődését és alapos műveltségét bizonyítják. Lelke egybe-forrott hitközségével; melynek belső történetét elmélyülő tárgy-szeretettel írta meg „A pécsi izr. hitközség monográfiája” címmel (Pécs 1929.). Ezt a munkáját később egy kisebb dolgozattal egészíti ki, amelyben a pécsi zsidóság jeles személyiségeit méltatja. („Lá-togatás a pécsi zsidó sírkertben.”). Lefordította a péntek esti és szombati imádságokat, a nők részére „Ráchel” címen szerkesztett magyar nyelvű imádságos könyvet. Összeállította Perls főrabbi irodalmi munkásságának jegyzékét s az elhunyt rabbi feletti meg-emlékezésekkel és gyászbeszédekkel együtt megjelentette azt a „Perls Ármin Emlékezete” című kiadványában.

Pécsi működése 40. évfordulója alkalmából az általa írt mo-nográfia bevezetéseként — tudtán kívül — nyomtatott köszöntést intéz hozzá hitközsége előljárósága (hihetőleg dr. Wallenstein fő-rabbi tollából), amely megállapítja, hogy Weisz Gábor személyében a zsidó egyházi élet funkcionáriusának példaképét üdvözli a gyüle-kezet. Egyenes, puritán, békeszerető, higgadt egyénisége osztatlan tiszteletét biztosítja annak a közösségnek, melynek utolsó négy évtizedében mély nyomokat hagyott az ő odaadó működése.

Kegyes volt hozzá a Gondviselés, mert mintegy fél évvel előbb szólította el az öröklétbe, semhogy meg kellett volna érnie hit-községe pusztulását, egykori tanítványainak, híveinek s néki magá-nak Auschwitzba való hurcolását.

A HITKÖZSÉG BELSŐ ÉLETE

Az ellenforradalmi rendszer első éveinek aggasztóan rossz gazdasági helyzete erősen érezteti hatását, a hitközségi kereteken belül is. Az 1922. évi működési jelentés hangsúlyozza, „nagy a nyomor, sok a szegény”, komoly gondot okoz, hogy „az utolsó évek sorsüldözöttein, szomorú helyzetükön” segíteni lehessen.⁴¹ A szociális munkából a Chevra, a Rófé Chólim és a Nőegylet is kiveszi részét. A tápintézet naponta 84 adag ebédet szolgáltat ki az 1922. január 4—1923. március 23-ig terjedő időszakban. Az adófizetők száma elég magas, 1153 személy, de a népmozgalmi viszonyok már kedvezőtlenül alakulnak, mert 59 halálózásra csak 50 születés és 32 házasságkötés esik.

A gondterhes napokban fokozott az igény a vallás vigaszára. Az 1922. évi őszi főünnepeken zsúfolásig megtelik a zsinagóga, az ünnepek előtt egy-egy templomi ülőhelyért „valóságos harcok folytak” a hitközségi hivatalban.⁴² A templomban az eddigi gázvilágításról áttérnek a villanyvilágításra s így most a gyönyörű Istenháza „pazarnak mondható fényárban úszik”. Ezekben az években nagyon is érthető a sóvárgás a vigasztalás és lelki erő iránt, hiszen Justus elnök az 1923. év eseményeire visszapillantva joggal állapítja meg, hogy a felekezetre és tagjaira mélyen sértő állapotok között él a magyar zsidóság. Különösen mély fájdalmat okoz a numerus clausus törvénybe iktatása. Ennek kapcsán a pécsi hitközség tiszteletadással és hálával állapítja meg, hogy a pécsi egyetemen liberálisan kezelik ezt az embertelen rendelkezést.⁴³ Ezt a tényt más források is megerősítik.⁴⁴ Hoor Károly budapesti szemészprofesszor pécsi kollégái szemére veti, hogy elnézőek a zsidó hallgatók felvétele tekintetében, s ennek következtében Pécsen rendkívül magas a zsidó hallgatók létszáma. Ez így is volt. A numerus clausus első évében 358 zsidó hallgatója volt az egyetemnek (58%), a törvény harmadik évében pedig 896 (70,16%). A dolog magyarázata az, hogy a pécsi kar valóban rendkívül méltányos volt, messzemenően respektálta a szerzett jogokat, de e tiszteletre méltó tények mellett a létszám illetően való alakulását elősegítette az is, hogy a budapesti egyetemről kivert zsidó hallgatók egy részét szívesen fogadta be az egyébként üresen álló szegedi és pécsi Alma Mater (Vámbéry Rusztem megállapítása). Mindenesetre hálásan kell gondolnunk arra, hogy a pécsi egyetem

tanárai a megalázott és jogfosztott zsidósággal való együttérzésről és a numerus clausus elleni tiltakozásukról tesznek tanúságot, noha azt a törvény révén végre kellett hajtaniuk. Felfogásuk bizonysgául dr. Halasy-Nagy József rektor, a jogi és az orvosi kar dékánja társaságában megjelenik egy hazafias istentiszteleten a pécsi zsinagógában és kijelentik a hitközség vezetői előtt: „Eljöttünk az Önök templomába, hogy ezzel is megmutassuk, a pécsi egyetem nem ismer felekezeti különbséget, ámbár a numerus clausus törvényét itt is szigorúan végrehajtjuk.” Az 1922—23. tanévben 65 orvost avattak a pécsi egyetemen. Ezek közül 5-en keresztény vallásúak, 7-en a zsidó vallásból tértek át valamelyik keresztény vallásra, 53-an pedig az izraelita hitfelekezet tagjai.

Az 1924—25. tanévben az egyetem zsidó vallású hallgatóinak száma így alakult:

jogi karon	53 (összes hallgatók száma 319)
orvosi karon	299 (összes hallgatók száma 680)
bölcsészkaron	10 (összes hallgatók száma 50)

Szükségessé vált egy egyetemi menza felállítása, amely 1922 nyarán meg is történt. Az akkor megnyíló tanévben az intézmény már működött is és fennállásának az 1944-ben bekövetkezett német megszállás vetett véget. Az első években 40—80 között váltakozott az étkezők száma. A hitközség ezen felül is segítségére siet a szükségset szenvedő egyetemi hallgatóknak. Fűtött tanulószobát, mikroszkópot, bonckészletet bocsát rendelkezésükre és különféle tanulmányi segélyekben részesíti őket. Résztint önerőből, résztint Budapest útján megszervezi a nélkülözők ruhaneműekkel való ellátását is.

A közösségi élet új szellemi tartalommal gazdagodik. Az I. világháború előtti időkben alig hallunk arról, hogy a zsidó kulturális előadások túlhaladnák az ifjúsági önképzőkörök kereteit, most a hitközség tagjai egyre inkább lelki szükségét érzik zsidó ismereteik gyarapításának. Volt olyan év, melyben a Talmud Tóra Egyesület 5 felolvasóestét rendezett, melyek mind nagy közönséget vonzottak.

A lelki feszültségnek olykor fel kell engednie. A már ismert okok miatt a nyilvános szórakozóhelyeket kerülő zsidóság a maga körén belül teremti meg társadalmi életének, szórakozásának lehetőségeit. Ezek az alkalmak legtöbbször szociális célú rendezvények.

Így a nyomorgó zsidó főiskolai hallgatóság javára nagyszabású bált rendeznek a Pannónia Szállóban, melyet egyébként az Ébredők zavarkeltéssel botrányba akartak fullasztani s csak a rendezőként működő diákság elővigyázata akadályozta meg a provokációt.⁴⁵

Az I. világháború első heteiben elhunyt dr. Perls Ármin főrabbi utódlásának kérdése mind sürgetőbben lép előtérbe. 1914—1920. között Weisz Gábor rabbihelyettes végezte a lelkészi teendőket. 1920—1923-ig dr. Pfeiffer Izsák azelőtt sümegi főrabbi volt a hitközség lelki vezetője, mint főrabbihelyettes és középiskolai hittanár. Végleges megoldásra 1923-ban került sor, amikor dr. Wallenstein Zoltán addigi komáromi főrabbit választották meg a hitközség főrabbijává s aki 1944-ben Budapesten bekövetkezett haláláig töltötte be tisztségét.

Változások következnek be a hitközség világi vezetésében is. Súlyos veszteség Justus Miksa elnök halála.⁴⁶ Az érdemeit megörökítő jegyzőkönyv megállapítja: szinte egész élete, minden kitartó munkája, minden szellemi ereje és frissessége a mienk volt, a pécsi zsidóké. Kimagasló érdemei elismerésül koporsóját a hitközség tanácstermében ravatalozták fel, onnan kísérték a pécsi temető díszsírhelyére.

Utódként dr. Nemes Vilmos kerül az elnöki székbe. Székfoglalójában hitvallást tesz lángoló hazaszeretetéről, felekezetéhez való rendíthetetlen ragaszkodásáról és a megvalósítandó feladatok közt elsőrenden egy hitközségi székház megépítésének tervét ajánlja a közgyűlés figyelmébe.⁴⁷ Ez az új épület alkalmas lenne megfelelő kultúrterem, imaterem és hitközségi ülésterem befogadására és ebben helyeznék el a Szeretetotthont is. A terv később módosult s csupán a Szeretetház új épületének megépítésére szorítkozott. Dr. Nemes Vilmost dr. Deutsch Zsigmond követte az elnöki hivatalban s 1928-tól 1940-ig vezette a hitközség ügyeit.

1928-ra, a fehérterror első éveiben lángolt antiszemitizmus már csillapodóban volt s úgy tűnt, hogy nyugalmasabb évek következnek a zsidóellenességtől oly sokat szenvedett pécsi hitközségre. De mielőtt a 30-as évek viszonylag nyugodtabb légkörének eseményeit áttekintenők, a hitközség tagjai számbeli alakulására kell figyelmünket fordítanunk az 1920—1930. közötti évtizedben.

Megállapíthatjuk, hogy ez az évtized a súlyos számbeli csök-

kenés időszaka. Míg 1920-ban a város lakosságának 9⁰/₀-át, 1930-ban már csupán 6,5⁰/₀-át alkotja az izr. vallású népesség, noha a város lakossága jelentősen gyarapodott ez évtized alatt. 1920-ban 47 556, 1930-ban 61 633 lakosa van Pécsnek. Ezzel szemben az izraelita vallású lakosság 4292-ről 4030-ra csökkent.

A csökkenés okát részben gazdasági tényekkel lehet magyarázni. Arra gondolhatunk, hogy Baranya déli részének Jugoszláviához történt csatolása következtében a gazdasági helyzet romlása Pécssett elköltözésre készítette a kereskedelmi tőkét, miután a vizsgált évtizedben az erős csökkenés jelenségei mutatkoznak más vidéki városokban, sőt a fővárosban is. Azonban az általános társadalmi és gazdasági okokon kívül fellép egy már sajátos ok is, amely a zsidó vallású népesség számára hanyatláshoz vezet. Nevezetesen a Horthy-korszak antiszemita politikai nyomása, amely a zsidóság jövődjét már ekkor kétségessé tette. Míg Pécssett a vizsgált évtizedben a zsidóság lélekszáma az össznépes-séghez képest 2,5⁰/₀-kal csökkent, ugyanakkor minden más felekezetenél több-kevesebb gyarapodás volt tapasztalható. Így a katolikusok 2,1⁰/₀-kal, a reformátusok 1,4⁰/₀-kal, az evangélikusok 0,6⁰/₀-kal növelhették lélekszámukat Baranya székhelyén.⁴⁸ Az 1930. évi népszámlálás kb. ugyanannyi zsidó lakost talál a városban, mint az 1910. évi. Önmagában is szomorú adat, hogy e húsz esztendő alatt a pécsi zsidóság gyarapodása mindössze 4 lélek. Megdöbbentő még akkor is, ha beszámítjuk az I. világháborúban elesett 92 hittestvért, hiszen 1930-ra a többi felekezet már kiheverte a háborús veszteségeket.

A zsidóság lélekszámának hanyatló irányát mutatja a hitközségi elemi iskola tanulói létszámának ijesztő apadása. 1923—24. tanévben 204, az 1924—25. tanévben 164 volt a növendékek száma. Mint az egykorú jelentés megállapítja, a létszám csökkenése azért megdöbbentő, mivel a háború után a város zsidó lakosságának száma emelkedett, ami a falvakban előállott megélhetési nehézségekből eredt. A hitközségi létszám emelkedése azután némi gyarapodást eredményezett a természetes szaporodásban is, mert az 1927—29. közötti években az elemi iskola tanulóinak létszáma már 200—220 között mozog.⁴⁹ Ez a gyarapodás azonban, mint fentiekben láttuk, nem tudta lényegesen megváltoztatni és kedvező irányban befolyásolni a lélekszám alakulását.

A VISZONYLAGOS NYUGALOM ÉVEI

A 30-as évek némileg nyugalmasabb időszakot jelentenek a hitközség életében. 1931-ben már sor kerülhetett az ingatlanok gondozására és tatarozására, noha — mint az évi jelentés közli — a bevételek a súlyos gazdasági viszonyok folytán némileg csökkentek. Mégis a 108 000 pengős évi költségvetés némi túlhaladásával rendezik a templom épületét és környékét. Az iskola és a templom udvara elé díszes új vaskerítést emelnek, a templom környékét parkírozzák és felújítják a zsinagóga orgonáját. Pécs mint a X. községkerület székhelye nemcsak igazgatási, de szellemi tekintetben is központja a kerület 12 nagyobb és számos kis hitközségének.

A középiskolai tanulók részére szentírási, liturgiai és zsidó irodalomtörténeti előadásokat tartanak, a felnőtt közönség számára a zsidó tudomány és a felekezeti élet napi kérdéseinek ismertetésére 1930-ban nem kevesebb mint 7 felolvasást tart a főrabbi. Az elemi iskola 190 növendékét 5 tanító oktatja, a város 15 középiskolájában 333 növendéket tanít a főrabbi és 5 hitoktató.⁵⁰ A szociális ínség azonban nagy, amit bizonyít, hogy a hitközség mellett a Szentegylet, a Nőegylet, a Betegsegélyző Egylet, a tápintézet és a menza külön-külön is végzi a maga karitatív munkáját. Pécs városa ekkor 40—50 zsidó vallású szegényt támogat rendszeresen. A hitközség egységének szép példája, hogy a Chevra Kadisa 1932 áprilisában megtartott vezetőségválasztó közgyűlése a dr. Deutsch Zsigmond elnöklésével és Blancz József alelnöklésével működő tisztikart immáron negyed ízben választja meg, megelégedése és bizalma jeléül az egyesület ügyeinek vitelére.

Különös gondot fordítanak a zsidóság kultúrértékeinek ápolására. Goldziher Ignác halálának 10. évfordulója alkalmából a Talmud Tóra egyesület emlékesten hódol a világhírű magyar zsidó tudós emlékezte előtt. Wallenstein főrabbi előadásában a többi között bensőséges tanítványi érintkezéseiből fennmaradt visszaemlékezéseit mondotta el a pesti egyetem és rabbiképző egykori professzoráról. Sok százan gyűlnek össze Kohut főrabbi halálórási évfordulóján a templomban, hogy áldozzanak a hitközség egykori nagy tanítója emlékének.

Ugyanezekben az években a Pécsre jellemző enyhültebb légkörben a vallási előítéletektől mentes Janus Pannonius Társaság elő-

adói emelvényén megjelenik a fiatal Sásdi Sándor író, a város zenei életében többször is szerepet kap a zsinagóga kórusa. A salzburgi és oberammergaui játékok mintájára rendezett ünnepi hét során 1933 júniusában az egyesített kórusok szabadtéri előadásán az egyházi és világi énekkarok között találjuk a zsinagóga énekkarát is. Ugyancsak az ünnepi hét egyik eseménye a zsidó templom hangversenye, amelyen „szebbnél szebb héber dallamok szólaltak meg az énekkar, valamint Ernster Géza főkántor előadásában”. 1934-ben alakul meg a hitközség „Goldmark Károly ének- és zenekara”, művészi irányítói Böhm Emil és Mangold Rezső. Nagyobb hangversenyt adnak 1936-ban, szabadtéri hangversenyt rendeznek 1937-ben, de már a megalakulásuk utáni esztendőben szerepelnek a pécsi ünnepi hetek műsorában is.

Egy alkalommal Josef Schmidt, a híres bécsi tenorista a főszereplője a Goldmark hangversenynek, ugyanekkor a vegyeskar Beethoven, Sulzer, Koudela és Ernster műveit énekli.⁵¹ E nyugalmasabb esztendőket csakhamar újabb viharfelhők követik.

Ebben az időszakban a hitközség tagjainak az egyes foglalkozási ágakban való elhelyezkedését az 1910-es népszámlálás adataival összehasonlítva az alábbi táblázat szemlélteti. Az egyes számok után zárójelbe tett szám a szóban forgó foglalkozási ágban elhelyezkedettek teljes létszámát jelenti.

	1910	1930
őstermelés	17	19
önálló iparos	224	261
ipari tisztviselő	89	95
ipari segédszemélyzet	234	231
önálló a kereskedelem és hitel körében	356	419
tisztviselő a kereskedelem és hitel körében	187	240
segédszemélyzet	?	227
orvos	18	(44) 41 (147)
ügyvéd	25	(66) 30 (70)
állami tisztviselő	8	(49) — (71)
bíró és ügyész	2	(48) — (56)
véderő	51	(1978) — (?)

Összehasonlítva az 1910. és 1930. években az értelmiségi pályán történt elhelyezkedést, megállapíthatjuk, hogy az állami és

közhivatalokból lényegében kiszorultak és jelentős a csökkenés az orvosi pályán is a pécsi orvosok összességéhez viszonyítva. Ennek magyarázata az, hogy az egyetemen zsidó vallású orvost elenyészően csekély számban vagy egyáltalán nem alkalmaztak.

A ZSIDÓTÖRVÉNY ELŐTTI ESZTENDŐ

A zsidótörvények új korszakát megelőző 1937. év baljós eseményekkel kezdődik és egy szokatlanul alantas hangú sajtótámadással végződik.

1937 februárjának utolsó hetében az egész város nyugalmát felborító antiszemita tüntetésekre kerül sor. Szervezői az egyetemi bajtársi egyesületek és a velük együttműködő (utólagos visszaemlékezések szerint) nyilas elemek. Az események a február 13-án megtartott MIEFHÖE bál ürügyén robbantak ki. Egy héttel a bál után röpcédulákat osztogatnak az egyetemi hallgatók között, felhíva őket, hogy 3 napig maradjanak távol az előadásoktól tiltakozásul, amiért a professzori kar elvállalta a zsidó egyetemi hallgatók báljának védnökségét. A röpcédulák szerint a professzorok ezzel elárulták keresztény tanítványaikat, akik eddig bíztak bennük. Egyébként is — állítja a röpcédulára nyomtatott felhívás — a zsidók a numerus clausustól megengedett határokon túlmenően árasztják el az egyetemet s a magyar keresztény ifjúság elől elzárják az életben való érvényesülés útját.

A lázítás nem tévesztette el hatását. Tüntető menet alakul s egyetemi hallgatók a hozzájuk csatlakozott egyetemeken kívüli elemekkel közösen, zárt rendben járják be a várost, zsidóellenes jel-szavakat kiabálva. Dambrovsky dékán igyekszik csillapítani őket, de eredménytelenül. A Pécsi Napló munkatársának pedig olyként nyilatkozik, hogy a báli védnökség kijár minden legitim ifjúsági egyesületnek anélkül, hogy azzal való együttérzést jelentene. Különben is egyetlen professzor sem vett részt a bálon s a tüntetésnek már csak azért sincsen komoly alapja, mert a folyó tanév két félévére egyetlen zsidó hallgatót vettek fel az orvoskarra s a jogi karon is az engedélyezett 6% helyett csupán 5,5% a zsidó vallású hallgatók aránya.

Mégis a komolytalan indokú tüntetés egyre veszedelmesebb arányokat ölt. Február 24-én három zsidó vallású orvosdoktor-jelölt

jelenik meg az avatási szertartáson, de a fenyegető közhangulat miatt a rektor javaslatára nem vesznek azon részt. Az egyetem rektora elrejtí öket, rájuk zárja az ajtót. A feldühödött tüntetők a lezárt ajtót feltörik és mintegy százan nekiesnek a három védtelen zsidó kollégának. De ezzel még nem elégszenek meg. Az avatóünnepély nézői között felfedeznek 5 zsidó diákot és azokat is véresre verik. Az események olyan ijesztő gyorsasággal történtek, hogy a kapuk előtt álló rendőrség behívására nem kerülhetett sor — nyilatkoztatta ki az egyetem rektora, hangsúlyozva, hogy a rendzavarók nem fogják elkerülni a súlyos büntetést. A tüntetés a nap folyamán átterjedt a város kereskedelmi negyedére. Hét zsidó vallású kereskedő kirakatait bezúzzák, majd a zsinagóga elé vonulnak, s nemcsak a zsidó iskola és a hitközségi hivatal, de — amire eddig még Pécsen példa nem volt — a templom ablakait is közáporral árasztják el. A rendőrség megjelenésére a védtelenekkel szemben oly bátor verekedők, megfutamodtak. A városban most már valóságos ostromállapot uralkodott. Lovas és gyalogos rendőrkörök útján kénytelen a rendőrség fenntartani a rendet. 80 tüntető ellen eljárást indítanak. Dr. Török Lajos rendőrfőtanácsos nyilatkozatában kijelenti, ha kell, drákói módon is rendet fognak teremteni a városban.

A garázdálkodások városszerte nagy visszatetszést szűnnek a jóérzésű emberek körében. A katolikus szellemű Dunántúlban K. Z. aláírással egy nyugalmazott vezérkari ezredes ítéli el a felháborító tüntetéseket és erőteljes hangon kéri számon a professzorok, a bajtársi egyesületek tanárenőkeinek és más méltóságainak felelősségét. Elítéli a tüntetést a katolikus világnézetű egyetemi hallgatók bajtársi egyesülete, az Emericana is, felhívja tagjait, hogy azokban ne vegyenek részt. Ugyanekkor azonban a sajtóban közelebbről meg nem nevezett más bajtársi egyesületek vezetői az egyetem rektora jelenlétében kijelentik: hogy a rend biztosításának feltétele részükről a numerus clausus érvényesítése. A MIEFHOE az egyetem tanácsától kér védelmet és elégtételt, sajtónyilatkozatában pedig cáfolja azokat a vádakat, melyek szerint szándékosan rendezték a bált bőjti időszakban, mások vallási érzékenységén sérelmet ejtve. Meghívót vittek magának a pécsi püspöknek is, de a püspöki hivataltól sem érkezett semmiféle észrevétel az egyesek által kifogásolt időpont miatt. Végül február 26-án jelentheti a sajtó, hogy az egyetemen és a városban a rend helyreállott.⁵²

Talán a kelleténél hosszabban foglalkoztunk ezzel a szomorú emlékü eseménnyel, de feltételezzük, hogy nem feleslegesen. Rávilágít azokra az indulatokra, melyek között a magyar zsidóság élt — noha akkor még törvényes védelem alatt — ezekben az időkben.

Az év végén megjelent sajtótámadás hasonlóképpen azért érdemel külön figyelmet, mivel újabb jellegzetes bizonyítéka az egyre erőteljesebb fasizálódásnak. Ezúttal egy helyi egyházi lap hasábjain jelentkezik, szokatlan, kivételes hangként, amikor a város katolikus állásfoglalása, éppen a tüntetés esetében, minden durvaságot elítél.

A „Pécsi Katolikus Tudósító” „Figyelő” című rovatában megjelent írás⁵³ meggyőz arról, hogy a nyilas fertőzet már az egyházhoz közelálló személyeket is hatalmába kerített 1937-ben. „Figyelő”, aki majd a zsidótörvény tárgyalása során éli ki antiszemita hajlamait, fajvédő ideológiától és nyilas frazeológiától áthatott cikkében egy légből kapott és a valóságban egyáltalán nem létező illegális zsidó bevándorlási áradat rémével igyekszik olvasóiban ellenséges hangulatot szítani a zsidóság iránt.

Azt állítja, hogy a magyar hatóságok tehetetlenek a ravasz akciókkal szervezett zsidó bevándorlás ellen. Az illegális bevándorlók vezetői szerint „a jesivák kóbor csavargói, kis ortodox hitközségek előimádkozói”. „Ezek irányítják műveleteiket, segítik surranásuk útjait. Nem ismerik nyelvünket, szokásainkat, gyűlölnek, megvetnek, lenéznek és mégis vannak, jönnek, gyökeret vernek, élnek.” „Hamis irataikkal, ha bajba kerülnek, a jesivákban köszörrült agyak működni kezdenek, hogy megmentsek a fajtestvért, aki jogilag alkalmatlan idegen, de az ő szempontjukból bajbajutott tagja annak a társadalomnak, melynek saját felfogása szerint minden szabad az idegenek ellenében.”

Végezetül „Figyelő” megállapítja, „a galíciai söpredék hullámzása már elérte a Dunántúlt is. Itt is megjelent a kaftán, a hernyósapka, a pajesz, a görnyedt, mocskos kazár, mint előőrse az új honfoglalásnak.” De egyetlen konkrét esetet sem mutat fel vádjai bizonyítására. Ilyent nem is tehetett, mert 1937-ben semmiféle illegális tömegbevándorlás, helyesebben szólva menekülés Magyarországra még nem volt. Az itt élő német emigránsok pedig nem a szerző által lefestett ortodox zsidó viseletben jártak-keltek. Ezeknek száma egyébként is csekély volt, hiszen a hitlerista Németországgal egyre bensőbb kapcsolatba kerülő Magyarország részükre

kevésbé kíváncsi terület volt. A cikk állításaiban hazug, megfogalmazásában gyűlölködő és uszító s csupán arra volt alkalmas, hogy a zsidók iránti ellenszenvet fokozza.

A különféle módon nyilatkozott vádak ellen most ismét védekezni kell. Az antiszemitizmus egyik kedvelt propaganda állítása volt, hogy a zsidók az első háborúban általában kivonták magukat katonai kötelezettségeik alól. Ennek cáfolására egy nagy arányú monográfia szerkesztését kezdi meg dr. Karczag Jenő pécsi ügyvéd. Az Országos Iroda azonban — mivel 18 év múltán a pontos és alapos adatgyűjtés lehetőségét nem látja biztosítva — „az egyébként dicséretes tervet” nem teszi magáévá s így nem jut el a megvalósulásig.⁵⁴

A ZSIDÓ FIATALOK LÉTKÉRDÉSEI

A légkör egyre feszültebb. A történelmi eseményekre mindig érzékenyen reagáló fiatalság — esetünkben a pécsi zsidó fiatalok — milyen problémákkal viaskodnak, melyek tájékozódási irányaik és célkitűzéseik a számukra alig biztató jelen és még sötétebbnek tűnő jövő adottságai között.

Ezekre a kérdésekre a X. izraelita községkerület Ifjúsági Egyesületeinek hivatalos lapja, az „Ifjúsági Értesítő” cikkei adnak feleletet. (Megjelent Siklóson dr. Silberstein Adolf és dr. Miskolczy Vilmos szerkesztésében.)⁵⁵

A középiskolából kikerült zsidó fiatalok helyzetét és politikai tájékozódását a kortárs így látta: Pillanatnyilag legszerencsésebbnek mondható helyzetben azok vannak, akik bejutottak az egyetemekre. Kevésbé jók a körülményeik azoknak, akik külföldön kényszerülnek tanulni, hiszen nincs reményük arra, hogy okleveleiket itthon érvényesítik. Akiknek nincsen hajlamuk vagy lehetőségük a főiskolai tanulmányokra, s ez a legszélesebb réteg, azok egyedül a zsidó magángazdaságban találhatnak elhelyezkedést. Így ezek a fiatalok a falvakból a vidéki városba, ahonnan a fővárosba orientálódnak, mint ahol még a legtöbb lehetőség nyílik erre. Politikai tekintetben ez a réteg — cikkíró szerint — a liberális kapitalizmus híve, minthogy e körben találja meg a maga kenyerét. Az egyetemről kiszorultak az uralkodó rendszerrel opposícióba jutnak s így könnyen kerülnek szélsőséges nézetek táborába. Megállapíthatjuk, hogy az adott viszonyok között aligha lehetett volna

másképpen kifejezni azt a felismerést, amely szerint a faszizmus igazságtalanságait a saját sorsán érző zsidó fiatalság nagymértékben érdeklődik a szocialista eszmék iránt. Meglepő viszont, amit cikkíró a hazai egyetemek zsidó hallgatóiról állít, mondván, hogy azok az egyetemen hivatalosan is tanított nacionalista állampolitikai eszmék hatása alá kerülnek. Amennyire érthető és elfogadható az első két kategóriáról adott megállapítás, annyira valószínűtlen ez az utóbbi. Alig hihető a gyakorlatilag majd mindig antiszemitizmussal járó nacionalista tanok népszerűsége a zsidó egyetemi ifjúság előtt.

Volt ennek az ifjúságnak egy olyan része is, amely a megpróbáltatások között, a zsidóság belső erkölcsi és szellemi értékeiből kívánt erőt meríteni és a zsidó történelem tanításai szerint kereste a maga útját. Ezeknek szószólója Poor Marcell orvostanhallgató, akiben az egykori pécsi rabbi, Pfeiffer Izsák fiát és nézeteinek átértő hű közvetítőjét sejtjük. Poor Marcell éles szemmel tárja föl a beteg magyar zsidóság számbeli, gazdasági és szellemi „lassú halálának” ijesztő tényeit. Magyarországon az 1920—1930-ig terjedő évtizedben a keresztény lakosság 8,7% gyarapodást mutat, míg a zsidók száma ugyanezen időszakban 6,1%-kal csökkent, a distancia tehát a zsidóság rovására 14,8% — állapítja meg Poor Marcell. Gazdasági tekintetben pedig a zsidók egyre jobban kiszorulnak a magasabb életnivót biztosító hivatali és értelmiségi pályákról és az egyes, még valóban jól kereső rétegek mellett az antiszemita propaganda tudatosan nem veszi észre a zsidó kisemberek naponkénti felörlő küzdelmét a falat kenyérért. Vallási és világi vezetőink erőfeszítései ellenére is, a széles zsidó tömegek zsidó műveltsége hiányos s az nem egyszer nem is vonzó reájuk nézve. Poor Marcell megreked a bajmegállapításnál, azok orvoslására konkrét javaslatot nem tesz. Inkább csak figyelmeztetni akar, „hogy kidörzsöljük a nagy szédítő álmoságot a szemekből”. A középiskolából kikerülő és pályaválasztás előtt álló ifjúság szószólója világosan látja az előttük álló problémát. A diplomások munkánélkülisége amúgy is óriási arányokat ölt Magyarországon. A közállásokban elhelyezkedést nem találó zsidó ifjúság részére már nem ígéretes és vágyott cél az egyetemi diploma. A körülmények alakulása folytán egyre nehezebb munkát kapni a zsidó magángazdaságban is. Ezek figyelembevételével a zsidó fiatalság az ipari pályák felé törekedjék. Érdekes és érthető, hogy a polgári légkör-

ben nevelkedett ifjak ezt az ipari átrétegződést akkor deklasszá-lódásnak érezték. Az ipari munkakörben való tájékozódást, magyará-rán ipari munkássá válását fenntartással és némi vigasszal kép-zeli el, „így is lehet művelt, oszlopos tagja a középosztálynak”. Érdekes kísérlet történik annak felmérésére, hogy a zsidó közép-iskolások milyen mértékben tájékozottak a modern zsidó szépiro-dalom és az aktuális zsidó sorskérdések területén. Tíz pályatételre mindössze 5 dolgozat érkezik, de ezek nagy anyagismeretről, a tár-gyalt művek szeretetéről és megértéséről tanúskodnak. (A pályá-tételek Max Brod, Salmon Asch, Feuchtwanger és Avigdor Ha-meiri munkái voltak.)

Az ifjúsági kör munkája hiányosságának kell tekintenünk, hogy figyelmüket nem terjesztették ki a kereskedelmi és ipari szak-mákban elhelyezkedett, de gazdasági helyzetüknél fogva magasabb középiskolai osztályokba már nem jutott fiatalok felé. Őket a közös munkába nem vonták be, megelégedtek a szorosan vett középisko-lai tanulóiifjúsággal.

Mindenképpen hasznos volt azonban a kör tevékenysége. Az európai zsidóság valóságos helyzetét ismertette meg tagjaival, nem ringatta hamis ábrándokban, felkészítette őket a rájuk váró ne-hézségekre, amelyek a zsidótörvények korában fájdalmas módon be is következtek.

A ZSIDÓTÖRVÉNYEK KORA

A magyar ellenforradalmi rendszernek a hitlerizmus népellenes és antiszemita politikájával való összefonódásaként mind erősebb a kormányzat zsidóellenessége. Ennek következtében 1938-tól hatályba lépnek az ún. zsidótörvények, melyekkel egy új, minden eddiginél válságosabb szakasza nyílik meg a magyar zsidóság tör-ténetének.

Politikai, gazdasági és erkölcsi tekintetben felette súlyos hely-zetbe kerül az ország zsidó, illetve az akkori rendelkezések szerint annak minősülő lakossága, mely alól csupán a zsidó nagytőkés és nagybirtokos réteg mentesül, mivel ezeknek az osztályoknak a pozícióit megbolygatni nem volt lehetséges a hasonló társadalmi osztályú keresztény lakosság érdekeinek megingatása nélkül. Utóbb azonban megindultak a támadások a zsidó földbirtokosok ellen is.

Az első zsidótörvény (1938. XV. tc.) hátrányos rendelkezései egyrészt a szabad értelmiségi pályákon működőket sújtották, amennyiben korlátozták az ügyvédi, mérnöki, orvosi, újságírói, színészi pályákon a zsidók százalékarányát olyképpen, hogy a már felállított vagy felállítandó kamarákban a zsidó tagok száma nem haladhatta meg az összes tagok 20%-át, másrészt a 10 alkalmazottnál többet foglalkoztató kereskedelmi vállalatok kötelesek voltak az értelmiségi munkakörben dolgozó tisztviselők egy részét elbocsátani, ha azok száma bizonyos százalékarányt meghaladott. A törvény azonban nem korlátozta a vállalatok tulajdonosainak tevékenységét.

Kialakult tehát az állampolgároknak egy olyan csoportja, amelyhez tartozók nem voltak egyenrangúak a többi állampolgárral. Ez a jogfosztás megalapozta az ún. második zsidótörvényben (1939. IV. tc.) meghatározott korlátozó rendelkezéseket, amelyek már megtagadják a zsidónak tekintendő személyektől állampolgári jogaik egy részét és jelentős hányadukat súlyosan hátrányos helyzetbe hozzák, kivéve a zsidó nagytőkét, melynek gazdasági helyzetét döntően nem változtatták meg a rendelkezések.⁵⁶

Általánosságban kimondhatjuk, hogy a zsidótörvények gazdasági éle elsősorban a kis- és középrétegek ellen irányult, míg politikai tekintetben a második zsidótörvény — mint ezt Grünvald Fülöp megállapítja — teljessé tette a zsidóknak külön jogrend alá helyezését Magyarországon.

Megindult az ún. őrségváltás, az értelmiségi alkalmazottak elbocsátása, trafikengedélyek, italmérési jogok, különféle hasznot-hajtó jogosítványok, illetőleg a kereskedőktől bizonyos árucikkek forgalombahozatali jogának megvonása, az állami és városi alkalmazottak nyugdíjaztatása vagy elbocsátása. Számos megszorítással súlyosbított külön rendelet szabályozza a zsidók választójogának gyakorlását. Megváltozik helyzetük a honvédségben is, ahol fegyver nélküli szolgálatra osztják be őket külön munkasalakulatokba.

A zsidó szervezeteknek egyre több kenyértelenné vált áldozatról kell gondoskodniuk és meg kell alapítani azokat az intézményeket, amelyekre az új helyzetben bekövetkezett szociális, gazdasági és kulturális feladatok megoldása hárult. A legégetőbb feladatok a szociális gondozás, az ifjúság és a felnőttek átképzése, a kivándorlási kérdések, valamint az állampolgárság nélküliek és a menekül-

tek segélyezése. A rendkívül súlyos és szerteágazó munkálatokat a Magyar Izraeliták Pártfogó Irodája, illetve annak vidéki fiókjai, majd az OMZSA néven ismertté vált Országos Magyar Zsidó Segítő Akció vállalja magára. Lényegében azonban az egyes munkakörök koordinálása és a szükséges anyagi alapok biztosítása különösen vidéki viszonylatban magukra a hitközségekre várt.

E rövid áttekintés után nézzük most már, hogy milyen helyzetben találják a rendkívüli idők hitközségünket.

Az irattár 1938—39. évi anyaga között található kimutatás 1010 adófizetőt sorol fel, akikre összesen 80 308,— pengő évi adó kivetését tervezik. Az irattári anyag egy része a deportáció alatt megsemmisült, mindenesetre ez az adókimutatás képet ad a hitközségi tagok megoszlásáról a különféle foglalkozási ágakban, bár nem teljes pontossággal.

A rendelkezésünkre álló felsorolás szerint

őstermelés	11	állami tisztviselő	—
önálló iparos	131 (25 gyáros, 10 fuvaros),	bíró, ügyész	—
önálló a keresk.		védőrő	—
és hitel körében	347 (28 nagykeresk.)	különféle foglalko- zásúak	24
tisztv. a keresk.			
és hitel körében	101 (52 ügynök)	magánzó	85
orvos	37	foglalkozása	
ügyvéd	42	nincs feltüntetve	73

Az 1930. évi állapotot a jegyzetekben ismertetjük.^{56a}

Noha a hitközség országos viszonylatban a jobb anyagi helyzetű közösségek sorába tartozik, mégis elég sűrűn találkozunk a legkiáltóbb nyomorral, melynek mélysége a magához a hitközséghez és annak egyes karitatív szerveihez, mint amilyen a Nőegylet, Chevra Kadisa stb. intézett kérvények átvizsgálásakor tárulkozik ki előttünk.

A segélykérvényeknél általában felmerülhet a gyanú, hogy a kérvényezők helyzetüket eltúlozzák. Ezt azonban nyugodtan elvethetjük, mert köztudomású volt, hogy a hitközség elég szigorúan ellenőrizteti a kérvényben foglalt állításokat, meg általában ismerték is egymást az emberek. Így a kérelmezők helyzetleírásait reális ábrázolásoknak lehet elfogadnunk. Az alábbiakban néhány külö-

nösképpen megdöbbszentő kérényből adunk szemelvényeket, név és lakcím elhagyásával, mivel feltehető, hogy íróknak egyike-másika még életben van. Ezért csupán a nevek kezdőbetűinek feltüntetésére szorítkozunk.

L. P.-né 10 pengő gyorssegélyt kér lakbérhátraléka kifizetésére. „Könyörűlenek meg rajtam, hogy ne kerüljek télvíz idején az utcára.” Gy. L.-né, 16 éves vérszegény leánya részére gyógykezelési segélyt kér, injekció, jobb táplálkozás stb. céljaira, miután a családfe, aki hadirokkant cipész, a kezelési költségeknek csak kisebb hányadát képes előteremteni. D. Gy. Legszükségesebb kelenyének beszerzésére kér segélyt. R. L.-né „a kilakoltatás, éhhalál és megfagyás” veszélyének elhárítására kér segítséget maga és családja számára. G. K. 81 éves pincér és 80 éves felesége a hitközség szeretetházába kéri felvételüket, minthogy a férj életkora és a „jelenleg dúló zsidóellenes hangulatnál fogva” állást nem kap, életüket adományokból tengetik. L. S. évek óta állástalan, alkalmi keresetekből tartja fenn családját. Tehetséges leánya zenei tanulmányaihoz kér segélyt. K. E. idős magányos nő „rettentően nyomorúságos helyzetében alázattal esedezik felkarolásáért”. P. Gy.-né béna, nyomorék asszony. Jövedelme havi 10 pengő segély, amelyből 6 pengőt fizet lakásáért. Így egyhavi étkezésre 4 pengője marad. Ebédkosztot kér. Özvegy S. B.-né 75 éves és korához mérten minden munkát vállal, ha befogadják a szeretetházba. Özvegy K. D.-né tüdőcsúcshurutos fia magaslati gyógykezeléséhez 120 pengő hozzájárulást kér. D. D. hónapok óta a legminimálisabb összeget sem képes megkeresni. Feleségével együtt Pesten élő lányához költözik. Bútorának vasúti szállítására 70 pengő kiutalását kéri. H. H. „végső kétségbeesztő helyzetében ... a legnagyobb alázattal kéri ... a végpusztulástól megmenteni kegyeskedjék”.⁵⁷

Az eddigiek a Horthy-rendszer általános nyomorúságából mutattak némi, de annál keserűbb ízelítőt.

A továbbiakban bővíti a kérelmezők köre s megjelennek a zsidótörvény első áldozatai. Zömükben kistisztviselők és kereskedelmi alkalmazottak. Részben segélyért folyamodnak, részben hitközségi adójuk törlését kéri, mivel állásukat elvesztették.

R. A. havi 10 pengő segélyt kér. Eddig fia tartotta el, de most ennek felesége a zsidótörvény miatt állását veszti. Így tovább őt nem segítheti. „Betegséggel küzdő családom a nyomorral is harcolni képtelen.” F. S. állását veszített ügynök, adótörlést kér. F. H.

hasonlóképpen, mivel minden kereset nélkül áll. B. I. kereskedő-ségéd. Két év alatt mindössze 5 hónapon át volt állása. Őt és gyermeküket fűzővarrónő felesége tartja el. Nincs miből fizetnie a hitközségi adót. Némelyik kérvény még a komor átlagnál is súlyosabb tragédiákba enged bepillantást. Ilyen pl. P. J. esete. 67 éves rokkant, állástalan péksegéd, egyik fia katona, a másik miután elvesztette állását kivándorolt, de gyermekét a nagyszülőkre hagyta. Kérelmezőnek felesége beteg, de sem gyógyszerre, sem lakbérre valójuk nincsen. „Súlyos és tarthatatlan” helyzetében lakbérsegélyt kér. P. B. fél napi vagy pár órai bárminő könnyebb munkát kér, mivel 16 hónapja nincs keresete és súlyos betegsége, hosszadalmas klinikai kezelése alatt vesztette el állását. F. B.-né és beteg férjét fiúk tartotta el, aki már egy éve elvesztette állását s képtelen munkát kapni. „A tél a legsúlyosabb helyzetben köszönt ránk” — írja. B. R. „szomorú és reménytelen helyzetében” hitközségi adója elengedését kéri. 110 pengős állását, melyből szüleit is tartotta, elvesztette.⁵⁸

Az adóelengedési kérelmeket minden esetben teljesíti a hitközség. A segélyösszeket megállapításánál bizonyos mértéktartás tapasztalható, de teljesítetlenül nem hagynak kérelmet. Nem szabad megfélekezni arról, hogy a most ismertetett alkalmi kérések mellett még sok más irányú szociális és karitatív anyagi kötelezettsége is van a hitközségnek, nem beszélve az egyéb természetű kiadásokról s mindennek igyekszik arányosan megfelelni.

Az alkalmi segélyezetteken kívül 106 személy részesül rendszeres havi támogatásban, de 1939-ben még maga Pécs városa is utalványoz rendszeres havi segélyt 21 zsidó szegénynek.⁵⁹

Súlyos gond a hitlerizmus elől Magyarországra menekült és a hitközségeknél segélyért jelentkező ráutalt hontalanok ügyének igazságos és méltányos megítélése. Fájdalom, akadtak olyanok, akik a helyzettel visszaélve magukat menekülteknek adták ki, iparszerűen üzve az adománygyűjtést. A visszaélések megakadályozására s hogy a valóban jogosultak hátrányt ne szenvedjenek, központi segélyező iroda létesítését határozza el a hitközség. Az itt folyósítandó segélyeket az évi hitközségi adó 10%-os önkéntes fel-emelése útján kívánták biztosítani.

A zsidótörvények következtében előállott helyzetet 1939-ben így foglalhatjuk össze: a már eddig is riasztó nyomor, az állásvesztések következtében bővül. A még keresőképes alkalmazottak felett

az állásvesztés veszedelme lebeg. A fiatal értelmiségiek a kamarai zárt szám miatt foglalkozásukat nem folytathatták. Az ifjúságot, mely eddig leginkább értelmiségi, tisztviselői vagy kereskedelmi pályákhoz vonzódott, ipari foglalkozásokra kell irányítani. A zsidótörvény először — amint erre a kérvényekből felhozott példák is utaltak — a legkisebb anyagi tartalékokkal sem rendelkező rétegeket sújtotta. A már működő, tehát automatikusan kamarai tag, szabadfoglalkozásúak és a kereskedők megélhetési lehetősége most még nincsen korlátozva, de később sor kerül az egyes jogosítványok megvonására és különösen a háborús gazdálkodás beálltakor, számos megszorításra. Így a zsidók gazdasági helyzetének fokozatos romlásával a hitközség is természetsszerűleg rosszabb anyagi helyzetbe került, holott egyre nagyobb mérvű anyagi áldozatokat kellett a közösségnek meghoznia.

A város zsidósága, mind az ellenforradalom hivatalos szervei, mind a felfogásukkal rokonszenvező testületek és intézmények részéről egyre erősebb antiszemitizmusnak van kitéve.

Eddig a hitközség iránt elég méltányosnak volt mondható a hivatalos hatósági hang, de ez most megváltozik. Az 1938-ban beiktatott főispán a felekezetekről szólva hangsúlyozza a történelmi (vagyis keresztény: S. J.) egyházak összefogásának szükségességét. Tehát a felekezetek, egyházak fogalmából a zsidóság már kimaradt.⁶⁰ A katolikus egyetemi ifjúság bajtársi egyesülete, az Americana kinyilvánítja, „a megkeresztelkedett zsidót, sem annak utódait nem tartja feltétlenül magyarnak”⁶¹

Szokatlanul éles antiszemita hangjával tűnik ki a Pécsi Katolikus Tudósító. Állásfoglalása minden bizonnyal nem egyezik Pécs akkori püspökének közismerten humánus felfogásával a zsidóság iránt. Fel kell tételeznünk, hogy a lap „Figyelő” rovatában megjelent írások távol esnek a már akkor is idős főpap szellemi hatókörétől.

„Figyelő” rendszeresen úzi alantas és mérgező antiszemitizmusát. Élesen elítéli a hitlerizmus katolikusellenességét, de ugyanakkor elismeréssel nyilatkozik arról, „amit a színházak, erkölcstelen lapok körül végzett a hitleri seprő”. Utóbb kiderül, hogy ezen mit ért. Berlinből jórészt Bécsbe menekültek a „kloaka irodalom művelői”, „most (ti. az Anschluss után. S. J.) az emigráns szabadkőműves-zsidó művészetnek és irodalomnak onnan is menekülni kell, mert nem tűrik tovább lélekmérgező munkájukat. Egyszer, ha a türelemnek vége szakad, nálunk is elfújja őket a nemzeti felháboró-

dásának vihara.” Ez a felfogás aligha összeegyeztethető a keresztény humánummal. „Figyelő” olyan emberek felett gúnyolódott, akik rövid néhány éven belül kétszer lettek földönfutók és a rájuk váró halálos veszedelem elől próbáltak menedéket keresni. Ilyen hangon még elvi ellenfelekről sem írhat egyházi lap, ha rangjához méltó akar maradni.

A zsidóságnak és a baloldali politikai tényezőknek a zsidótörvény elleni tiltakozásairól szólva „Figyelő” megállapítja, hogy mint keresztény nem helyeselhet ugyan semmiféle atrocitást, de „a gyűlölködés meghonosítói azok voltak, akik most a lehangosabban jajveszékelnék...” Utal ugyanis az Egyenlőség c. zsidó felekezeti lap 1918. november 2-i számára, amely az erőteljes antiszemitizmusáról közismert és azt nyíltan hirdető Prohászka püspök szellemi hatásának kiiktatását sürgeti a magyar életből.

A lap rendkívül bátran és a tényeknek megfelelően megírja: Hitler birodalmában „lépésről lépésre halad a német katolicizmus megfojtása”, ugyanakkor a magyar zsidóságot ért megalázás és honfitársai százezreinek tragikus helyzete, melybe ártatlanul kerültek származásuknál fogva, leplezetlen megelégedéssel tölti el. Szerinte a liberális zsidó sajtó „50 évig rugdosta, gyalázta a katolicizmust”, most nincs joga számonkérni a szeretet vallásának képviselőitől a zsidóság „erélyesebb védelmét”. Hivatkozik Prohászka-kára, aki már 1893-ban tiltakozott a zsidó vallás recepciója ellen és azt állította, hogy a zsidó morál valóságos átka a keresztény műveltségnek s ... a zsidóságot nem recipiálni kell, hanem túl kell adni rajtuk. Ilyen megnyilatkozások után aligha csodálható, hogy a politikai viszonyok kedvezőbbre fordultával annak idején tiltakozott az Egyenlőség a püspök szeretetlen, sőt embertelen politikai és erkölcsi hatása ellen.

Noha „Figyelő” felette jó szemű és szókimondó, amennyiben erőteljesen ostromozza a zsidótörvény adta konjunkturális lehetőségeket a végtelenségig kiaknázó „aladárokat”, addig a felismerésig mégsem jut el, hogy e szerencselovagoknál lényegesen erkölcslenebb maga az a törvény, amelyet ő „józan életöszöntel” keresztülvitt „önvédelemnek” nevez s amely valójában maga ad módot és ösztönzést az ilyen, általa is elítélt állás- és vagyonszerzésre.

A példák még szaporíthatóak, de ennyi is elég ama merőben antihumánus állásfoglalásnak a bemutatására, amellyel „Figyelő” mintegy két esztendőn át kommentálja a zsidókérdés éppen aktuá-

lis problémáit.⁶² A zsidókról szólva csak bűnöket lát, de soha egyetlen mentőkörülményt sem. A bajbajutottakkal szemben, a Nazareti népének sorsüldözött utódai iránt nemhogy résztvevő, de még emberséges szava sincs. Ugyanakkor a pécsi Cisztercita Gimnázium körének lapja, a „Pécsi Szentföld” tudomást sem vesz a zsidótörvényekről, azokkal kapcsolatban csakúgy nem foglal állást, mint a helybeli protestáns egyházak közlönyei. Valamennyien megmaradnak a maguk hitbuzgalmi területén. A református egyház Bethlen Gábor körében elhangzik ugyan egy előadás a „zsidóság problémájáról”,⁶³ de hogy valójában mi volt az előadó állásfoglalása, arról nincs értesülésünk.

Nem maradnak tétlenül a nyilasok sem. 1938. december 26-ról 27-re virradó éjszakán bemázolják és megrongálják a frissen épült hitközségi Szeretetház falát, N. F. és „Harc” feliratokkal éktelenítik el azt. Utána mintegy 10—15 főnyi csoport kiáltozással, hangoskodással megzavarja az aggok éjszakai nyugalma. Az elősiető házfelügyelőt kövekkel megdobálják. A zavargók elleni feljelentés eredménytelen maradt.⁶⁴

A honvédség körében uralkodó zsidóellenességre jellemző a pécsi katonai törvényszék ítélete Kovács György karpaszományos címzetes főtüzér ügyében. Kovács és négy barátja 1938. húsvétjának éjszakáján egy rendőrszem felszólítására röpcédulát ragasztó fiatalemberek elfogásában segédkezett. A röpcédulák zsidóellenes jelszavakat tartalmaztak. A fiatalemberek, illetve Kovács és társai között verekedés támadt, aminek során utóbbiak a röpcéduláragasztókat tettelesen bántalmazták. A sértettek feljelentéssel éltek, így került Kovács a pécsi katonai bíróság elé, amely 84 138/49. sz. alatt hozott ítéletében e cselekedetéhez messzemenően aránytalan, drákói ítélettel sújtja, amennyiben öt kéthavi és kétheti börtönre, heti egynapi böjtire, utolsó héten sötétzárkával súlyosbítva, 70 pengő pénzbüntetésre és lefokozásra ítélte. Az indokolás a többi között megállapítja, hogy bár a röpcédularagasztás a fennálló törvényekbe ütközött, mégis „egy jobboldali párt tagjainak a zsidó faj ellen lefolytatott politikai jellegű tüntetéseként” kellett azt fel fogni, amelybe a katonai kötelékbe tartozó vádlottnak nem volt megengedett beleavatkoznia. Súlyosbító körülményként mérlegelte a törvényszék a vádlott tevékenységét, amellyel „a keresztény magyarság jogos és újabban már törvényileg elismert érdekeivel szembehelyezkedve a nemzeti érzés hiányáról tett tanúságot”.⁶⁵

Ezek szerint tehát az éjszaka leple alatt antiszemita röpcédulákat ragasztgató fiatalemberek a keresztény magyarság jogos érdekeinek képviselői voltak a pécsi katonai bíróság szemében, noha cselekedetük a fennálló rendelkezésekbe ütközött.

A hitközség vezetői — akárcsak a fehérterror első időszakában tapasztaltuk Pécsen — igyekeznek a zsidóság állampolgári loyaltását bizonyítani a hatóságok előtt. Tisztelgő látogatáson üdvözlik az új főispánt⁶⁶ s bár 1942-től kezdve a hivatalos városi programok nem vesznek tudomást a zsidó hitközség hazafias istentiszteleteiről, ezek kommunikéi külön hírként rendre megjelennek a Pécsi Naplóban.

E magatartást távolról sem lehet merő opportunizmusnak bélyegezni. A régi jogokhoz és szokásokhoz való ragaszkodáson túlmenően teljes őszinteséggel úgy érezték, hogy a fasiszta hatásra történt jogfosztó intézkedések nem némíthatják el a kor zsidóságának hazafias érzéseit. Más kérdés, hogy a mi nemzedékünk már más fogalmakban látja az igaz hazafiság lényegét mint ahogy az előttük — neveltetésüknél és az akkori idők uralkodó szelleménél fogva — lebegett.

A zsidó hazafiság deklarálása azonban sem országosan, sem Pécsen nem változtathatta meg a dolgok menetét.

Az új választójogi törvény folytán mindössze 116 zsidónak sikerült nagy nehézségek után elismertetnie választójogát.⁶⁷

Az egyetemi ifjúság bajtársi szövetségei most már szinte teljességgel a fasiszta hatás alatt állanak és működnek. Ezt a szellemet árasztja az 1940-ben kibocsátott deklarációjuk a zsidóság ellen⁶⁸ s erről tesz tanúságot magatartásuk, melynek következtében 1941 novemberében 5 napon át az Egyetem Tanácsa szüneteltetni kénytelen az előadásokat.⁶⁹ A fasiszta egyetemi hallgatók ugyanis nem kívánnak mást, mint hogy zsidó kollégáik az egyetemen belül megkülönböztető jelvényt viseljenek. A Tanács az ifjúságnak ezt a követelését elutasítja, a rektor Vargha Damján (cisztercita rendi szerzetes) erőteljes hangon figyelmezteti a zavarkeltőket a rend és a fegyelem fenntartására. A professzori kar egy-két kivételtől eltekintve nem engedi magát befolyásoltatni az egyre hevesebb szélsőjobboldali agitációtól. Dambrovsky Imre dékán, katolikus lelkész a tanévzáró ünnepélyen elmondott beszédében azt hangoztatja, hogy Isten nem fajok és vallások szerint alkotott, hanem embereket teremtett. Molnár Kálmán professzor pedig tanévnyitó

beszédében a humanista életeszmeny felé irányítja az ifjuság figyelmét.⁷⁰ Molnár Kálmán volt tudunkkal az egyetlen nyilvános rendes egyetemi tanár azokban az években, aki zsidó társadalmi szervezetben vezető tisztséget vállalt. Hálára kötelező módon a Magyar Izraelita Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Országos Egyesülete pécsi csoportjának tanárelnöki tisztségét töltötte be azokban a súlyos években.

A jobboldali érdekvédelmi szervezetek közül is kiválik a Baross Szövetség, melynek új elnöke 1941-ben a zsidó kereskedelem és ipar felszámolását célzó küzdelemről beszélt.⁷¹ Egy indítvány azt kívánja a Pécsi Kereskedelmi és Iparkamarától, hogy a zsidó tulajdonban levő üzleteket jelöljék meg,⁷² a Baross Szövetség a kereszteny üzletek megjelölését mondja kívánatosnak.⁷³

A magát erőteljesen vallásos felfogásúnak valló Dunántúl című napilap helyt ad annak a több mint 50 aláírással ellátott követelésnek, amely a Jud Süss c. közismerten uszító náci film mielőbbi másorra tüzését sürgeti a pécsi mozikban. A lap nyílt tér rovatában a keresztényszocialista szakszervezet jelenti be, csatlakozik a Turulhoz (a fasiszta egyetemi hallgatók egyik leghírhedtebb bajtársi egyesülete volt. S. J.) s maga is követeli, vetítse az Apolló mozi a filmet.⁷⁴

Végül is az antiszemita gyűlölethintésnek ez alantas filmjét 4 napon át az Uránia moziban láthatták az érdeklődők.

Az antiszemitizmus egyik legszélsőségesebb szószólója dr. Stitz János sásdi országgyűlési képviselő, akinek parlamenti felszólalásait, amelyek sohasem nélkülözik a heves és nyilvánvalóan hitlerista sugalmazású zsidóellenes támadásokat, mindig nagy terjedelemben közli a Dunántúl. Stitz dr. nem elégszik meg a zsidók gazdasági háttérbe-szorításával, de szellemi téren is a mind teljesebb kizárásukat sürgeti. A pécsi lapból értesülünk arról a nyilatkozatáról, amely szerint a zsidókérdést meg kell oldani Magyarországon addig is, amíg sor kerülhet annak európai rendezésére. Ma már tudjuk, a hitlerista diplomácia szóhasználatában mi a „végső rendezés” valódi értelme. Hihetőleg a felszólaló már akkor is sejtette! Olyan javaslatot is terjeszt a törvényhozás elé, amely szerint a zsidó orvosokra külön hadmentességi adót kell vetni, mert míg a keresztény kartársaik a fronton vannak, ők itthon meggazdagszanak.

Leggaládabb javaslata mégis az, amelyben követeli, nyíljék tör-

vényes lehetőség minden zsidó halottnak boncolási gyakorlat és tanulmány céljára történő igénybevételére.⁷⁵

A zsidó kisemberek tönkrementését szívemarkolóan jellemzi özv. Reich Vilmosné trafikos hírlapi búcsúja vásárlóitól: „Hetven évemmel a lenni vagy nem lenni súlyos problémája előtt állva köszönöm meg vevőimnek eddigi támogatását” — olvassuk búcsúsoraiban.

A felszított szenvedélyek az aggok otthona után most már a zsinagóga és a zsidó iskola ablakait verik be,⁷⁶ de a tettesek ezúttal sem kerülnek elő.

A különféle érdekvédelmi egyesületek vezetőségéből a zsidó tagok távoznak. A kereskedők testületében ez az aktus a lemondani kényszerülők számára tapintatos formák között ment végbe.⁷⁷ Az akkori társadalmi viszonyok között előkelő rangot jelentett a pécsi Nemzeti Kaszinó-i tagság. Számosan önként kiléptek, de voltak, akik nem akarták a konzekvenciákat önmaguk levonni, ezeket hivatalos formában szólították fel a visszavonulásra.⁷⁸

Maga a pécsi zsidóság érezve az idők súlyát nem mutatkozik a szórakozóhelyeken. A Dunántúl — fennállása óta immár másodszor — foglalkozhatik a zsidó színházlátogatókkal s ezúttal megelégedéssel állapítja meg, hogy rájuk nincs is szükség, nélkülük is biztosítva van a színház sikeres működése.⁷⁹

A német mintára megszervezett zsidó munkaszolgálat a fronton megköveteli az első pécsi áldozatokat.⁸⁰ Somogyi László és Schützer Tamás „szeretteiktől távol, a hazáért való kötelességteljesítés közben” fejezték be fiatal életüket, amint ez a hírlapi gyászjelentésben olvasható. A halálesetek szaporodásával a zsidó munkaszolgálatosok gyászjelentései a továbbiakban már nem jelenhettek meg a lapokban.

A német hadseregtől megszállott Jugoszláviából zsidó menekülők érkeznek Pécsre. Közülük egy Mayer Izsák nevű eszéki kereskedőt tiltott határátlépés miatt letartóztatnak.⁸¹

A zsidó munkavállalók arányszámát túllépő vagy a bejelentési kötelezettséget elmulasztó munkaadók pénzbüntetéséről is értesülünk a sajtóból.⁸²

Az 1942. esztendő baljós rendelkezésekkel zárul. Megjelenik a 18—48. éves férfiak katonai jelentkezési kötelezettségéről szóló rendelet, amely nem hagy kétséget a munkaszolgálatnak még szélesebb körre való kiterjesztése felől.⁸³

1943-ban már — a legelvakultabbakat kivéve — mindenki előtt világos, a Szovjetunió ellen indított rablőháború elveszett. Ha az antiszemita érzelmek csillapodásának jelei nem is vehetők észre, az tagadhatatlan, hogy a helyi sajtó s nyilván nem ok nélkül már lényegesen kevesebbet foglalkozik a zsidó ügyekkel, mint azelőtt.

1943 szeptemberében még megjelenik egy cikk a Dunántúlban a földkérdésről, amely „azé az ország, akié a föld” jelszavával hangoztatja „a drága magyar földek új kezekbe kerülésének” szükségét. Nem tartozik tárgyunk körébe annak vizsgálata, hogy a zsidóktól kisajátított földeket miként osztották el, de köztudomásúan azokat nem a földnélküliek kielégítésére használták fel, hanem a már amúgy is módos rétegek politikai érdemeinek jutalmazására.

A Mussolini ellen elkövetett puccs és az olasz kiugrás után végre 1943 augusztusában már olyan híradást olvasunk a Dunántúlban első és egyetlenként, amely zsidó sérelemről méltányos hangnemben ír.⁸⁴ Ismeretlen tettesek „vandál pusztítást” vittek végbe a mágócsi zsidó temetőben, majd a zsinagóga és a zsidók házainak ablakait verték be. Szigorú vizsgálat indult s a tettesek megkapják méltó büntetésüket — hangoztatja az újság.

Érdekes jelenség, hogy a hivatalosan irányított antiszemitizmus ellenére is egyes, a város társadalmi életében azelőtt jelentős szerepet vivő személyiségek elhunytakor a sajtó — különösen a Pécsi Napló, de olykor maga a nem is burkoltan antiszemita Dunántúl — meleg és tiszteletteljes hangú nekrológokat közöl. Így búcsúztatják dr. Balla Adolf orvost, a jeles gyógyászt, a művészetek barátját, a lelkes irodalom pártolót. Hasonló hangnemben írtak a pátriárkák korát megért dr. Pauncz Lipót orvosról is. Magas fokú megbecsüléssel emlékeznek meg a pécsi ítélőtábla egyetlen — akkor már nyugalomba vonult — zsidó bírójának, dr. Porgesz Miksának elhunytáról.⁸⁵

Dr. Schwartz Vilmos városi orvosnak nyugdíjaztatásakor a pécsi Jótékony Nőegylet a sajtóban mond köszönetet a szegény betegek érdekében végzett munkájáért.

A város kulturális életének figyelme egy alkalommal fordult a zsidóság felé ezekben az években. A nagy hírű Angster orgonagyár jubileumának az ország különböző részeiből ideérkezett szakemberek megtekintik az alapító első művét, a zsinagóga orgonáját.⁸⁶ De míg az ünnepi megemlékezés során a város számos templomában adnak orgonahangversenyt, éppen az első mű, mely mint tudjuk

alkotójának hírnevét szerezte, a zsidó templom orgonája, nem szólalhatott meg.

Az eddigiekben igyekeztünk érzékeltetni a légkört, amelyben a pécsi zsidóság élt, amelyet csak olykor-olykor tett elviselhetővé egy-egy tiszteletre és az utókor hálás emlékezésére méltó jó szó, emberséges gesztus, fájdalom, anélkül, hogy a zsidó sors alakulását jó irányba befolyásolhatta volna.

HITKÖZSÉGI ÉLET A ZSIDÓTÖRVÉNYEK KORÁBAN

A törvényes rendelkezések a hitközség tagjainak egy kisebb, de éppen legszerényebb jövedelemmel bíró részét azonnal kenyértelenné tették, zömét pedig a mind kilátástalanabbá váló jövő elé állították. A magyar zsidóság tömegei hivatalosan, az államhatalom által a nemzetre nézve káros elemeknek nyilvánítatva, állampolgári jogaikban korlátozva, emberi méltóságukban megszégyenítve és meggyalázva, egy olyan új életfelfogást és életvitel kialakításának lehetőségeit keresik, amely a gazdasági és lelki depresszió nehézségein őket átsegítheti.

Ezeknek az egyetemes problémáknak a megtárgyalására 1938. november 27-re nagygyűlést hív össze a Pécsi Izraelita Hitközség és a X. Izraelita Községkerület elnöksége.⁸⁷ „Ma, amikor a zsidóságnak a tenger hullámaival s hánykolódó sajkájával a bőszen egymásra tornyosuló hullámok haláltáncot járatnak, amikor a fél világ ürügyet kereső indulatkirobbanásai a zsidóság életerejét gyökerében támadják meg, a zsidóság vezetői fontosnak tartják, hogy érintkezést keressenek a hitközség tagjaival és eszmét cserélve tanítva tanuljanak és tanulva tanítsanak” — hangoztatta megnyitó beszédében dr. Greiner József, akkor a községkerület, később a hitközség elnöke. Dr. Wallenstein Zoltán főrabbi az antiszemitizmus vádjával szemben a zsidóságnak „az idők fergetegei által megingathatatlan igazságairól” tart közel egyórás beszédet, majd Tausz Gyula, az idősebb és konzervatív társadalmi szemléletű rétegek képviselője mondja el nézeteit a beállott új helyzetről. Tanúságot tesz a magyar zsidóság hazaszeretetéről. „Ez és csak ez a mi hazánk, amelyet nem fogunk megszünni szeretni még akkor sem, ha bármilyen súlyos és válságos helyzetbe sodor bennünket a gyűlölség, a félrevezetett tömeg és a rosszakarat.” Szerény, kor-

rekt magatartást ajánl a hittestvérek figyelmébe, a zsidó munkaadókat felhívja, kövessenek el minden lehető annak érdekében, hogy minél kevesebb zsidó munkavállaló essék el a kenyértől, az állástalanokat pedig segítsék munkához jutni. Fontosnak tartja, hogy ne csak foglalkozása tekintetében, de lelkileg is rétegeződjenek át a zsidóság és anyagi javak gyűjtése helyett a szellemi javak szaporítására fordítsa gondját.

Tausz Gyula állásfoglalása nem nélküli ugyan a szép és vigasztaló gondolatokat, de kevés konkrétumot tartalmaz az egzisztenciájukat már elvesztett vagy ez előtt álló hittestvérek új munkalehetőségei, átképzésük, általában új elhelyezkedési alkalmak tekintetében. Legkiáltóbb hibája pedig az, hogy hallgat a vagyonos osztályok áldozatvállalási készségéről és erkölcsi kötelezettségéről, az inségbe jutók intézményes megsegítése érdekében.

Erkölcsi szempontokból vizsgálja a kialakult új helyzetet dr. Balla Adolf főorvos. Meglátása szerint az ősi morális hagyományok, a zsidó történelem heroikus példái, a humanista ideálok követése, elmélyülés az irodalomban és a művészetben, nemkülönben a sorsközösségből fakadó kölcsönös segítségnyújtás átsegíti a zsidóságot a nehéz esztendőkön. Ebben a megnyilatkozásban is tiszteletreméltó a jószándék, de a valóságos problémák megoldására ez sem mutatott irányt.

A leginkább veszélyeztetett fiatal nemzedék az, amely gyakorlatiasan és valóságérzéssel ragadja meg a problémát. Képviselőjük a kerület ifjúsági csoportjainak elnöke, dr. Miskolczy Vilmos, nyomtatókkal hangoztatja, hogy az antiszemitizmus gazdasági kérdés, amelyet morális megállapításokkal nem lehet megszüntetni. Erőteljesen hangsúlyozza, a német zsidóság szomorú példáját komolyan kell venni. Azoknak a nevében beszél, akik még nem teremthettek életalapot maguknak, holott önmaguk, családjuk s gyermekeik számára ezt joggal igénylik. Az idősebbek javasolták a lelki és fizikai átrétegeződést. De a morális segítségen túl elengedhetetlen az anyagi támogatás, hiszen anélkül az ipari és mezőgazdasági átképzés, melynek útján nagy tömegek megélhetését lehetne biztosítani, megoldhatatlan. Ha a gyűlölet a magyar zsidókat szülőföldjükről kiűzi, mert megvonja tőlük itt megélhetésüket, akkor a zsidó tömegeknek vándorútjukra az alkotó munka ismeretében kell vállalkozniuk. Nem indulhatnak el koldusokként, akik képtelenek ke-

nyerüket megkeresni a messzi idegenben, — hangoztatta az ifjúság szónoka.

Mint országszerte, úgy Pécsen is az átképzés lesz a legfőbb program mindazok számára, akik már állástalanok, vagy a közeljövőben jutnak erre a sorsra.

Ez a réteg általában a 18—50 évig terjedő korosztályokból került ki, foglalkozásukra nézve tisztviselők, alkalmazottak, háztartásbeli asszonyok, de nagy számban vannak közöttük értelmiségiek is.

A hitközség nagygyűlésén felvetett problémák különösen az ifjúság körében találnak visszhangra. Elsősorban számukra lett sorskérdéssé, merre vezessen útjuk.

1938. december 11-én a községkerület ifjúsági csoportjainak delegátusai (Pécs, Siklós, Mohács, Pécsvárad) s vendégként a közeli Nagykanizsa képviselői, tanácskozássra gyűlnek össze. Itt erőteljesen merül fel a kivándorlás kérdése, mivel a fasizmus csaknem teljességgel elzárja a zsidó fiatalság életlehetőségeinek útját és sokan nem is akarnak egy fizikailag veszélyeztetett és lelkileg gyötrelmes helyzetben levő életre berendezkedni. A nézetek megoszlanak. Vannak, akik úgy látják, a politikai körülmények a kivándorlást nem teszik időszerűvé. Mások szerint egy ilyen kollektív elhatározás ártalmas lehet azok számára, akik mindenképpen itthon maradnak, hiszen akik itt születtek, joggal akarhatnak itt is élni. Végül megállapítják: mint legvégső megoldásra, fel kell készülni a kivándorlás lehetőségére.

Tudtukkal az emigráció tekintetében a pesti hitközség teljesen tájékozatlan, más források szerint Kanadában és egyéb, főként gyarmati országokban elsősorban mezőgazdasági, másodsorban ipari munkások telepedhetnek. Ennek megfelelően az átképzést nagyobb részt mezőgazdasági, kisebb részt ipari területeken meg kell indítani.

Látjuk, a zsidóság életének e belső hatalmas átalakítási kísérletét a fiatalabb korosztályok vállalják magukra.

Pécsen a Vázsonyi Vilmos-kör néven működő ifjúsági csoport, melyet a hitközség és a községkerület anyagi támogatásban részesít, de a széleskörű érdeklődés folytán csakhamar önerőből fedezik szükségleteiket. Az induláshoz 1938-ban a hitközségtől 2000 pengőt kapnak, egy névtelen adakozótól 500 pengőt, a kör 550 tagja pedig, a munkanélküliek vagy egészen szegénysorsúak kivételével, évi 3 pengő tagdíjat fizet.

1938-ban Pécsen nem kevesebb mint 45 átképző tanfolyam működött 637 résztvevővel. Ugyanekkor 18 tanfolyam állott szervezés alatt, melyekre további 123 jelentkező tartott igényt. Az oktatás díjmentes volt, a szükség szerint felhasznált nyersanyagokat önköltségi áron kapták. A tanfolyamokon résztvevők, vagy azokra jelentkezők száma tehát ekkor 760 volt, vagyis a mintegy 4000 lelket számláló gyülekezetnek kb 20%-a. Ennyire tehető azoknak a száma, akiknek megélhetése már 1938-ban veszélyeztetve volt, nem számítva a hozzájuk tartozó családtagokat.

Az átképzés részleteiről és módozatairól az alábbiakban adunk rövid összefoglalót.

Tejipar: 2 hónapi elméleti és gyakorlati előképzés után 34 hallgatóval indult meg a műhelymunka, ahol tejkezelést, sajt, túró és vajkészítést tanultak. Az ipari műhely részére teljesen új felszerelést és gazdag laboratóriumi berendezést ajándékozott Fleischer Arnold pécsváradi hittestvér, aki az elméleti oktatás egy részét is vállalta s ezen túlmenően két szakképzett sajtimestert küldött a munkálatok irányítására. Fleischer Arnold felismerve az átképzés rendkívüli jelentőségét, azok közé a kevesek közé tartozott, akik valóban anyagi eszközeik arányában karolták fel és segítették elő ezt az akkor létfontosságúnak tartott munkát. Érdemeit a pécsi hitközség méltán örököltette meg jegyzőkönyvében.

A mezőgazdasági átképzés két csoportban történt és azon összesen 128-an vettek részt. A még állásban levők az ún. kisfarmer kiképzésben részesültek, virág- és konyhakertészetet, szőlőművelést, gyümölcstermelést, méhészetet, baromfitenyésztést stb. tanultak. A második csoportban a már állásukat veszítették a környékbeli zsidó birtokosok és bérlők birtokain tanulták a mezőgazdaság elméletét és gyakorlatát. Az elméleti ismereteket zsidó mezőgazdasági szakemberek a helyszínen adták elő.

Cukrásztanfolyamon negyvenen, művirágkészítőn harmincan vettek részt. 64-en autóvezetést, illetve szerelést, 10-en rádió- és villanszerelést tanultak. Volt még — többek között — női fehérneműkészítő, fényképész, szépségszövő, kozmetika, bőrdíszműves, sőt pincér tanfolyam is.

Érthetően nagy volt az érdeklődés az idegen nyelvek iránt. 12 kezdő angol csoport indult 166 hallgatóval, a haladó csoportba azonban már lényegesen kevesebb jelentkező jutott, csak 12. 16-an választották a franciát, s még spanyol nyelvre is jelentkezett 10 hit-

testvér. Ez a megoszlás kb. mutatja, hogy kivándorlás esetén milyen nyelvterületen gondoltak új otthonot teremteni.

1939 elején újabb tanfolyamok indulnak. Többek között női és férfi fodrászat, csecsemő- és gyermekgondozás, manikűr, szobafestés, különféle szabó és fehérnemű készítő, kéziszővés, gyermekjáték készítés, ortopéd cipészet, vegyészeti cikkek stb.

Az utolsó mentsvárnak tartott kivándorlást olymódon képzték, hogy az adott területen lehetőleg együtt maradva közösen települjenek le. A kivándorlási lehetőségek tanulmányozásával és a szükséges kapcsolatok megteremtésével külön ügyosztály foglalkozott. Felkutatták a helyi munkalehetőségeket is és 21 esetben sikerült munkaalkalmat teremteni. Több mint 50 fiatal zsidó leány jelentkezett Angliába háztartási alkalmazottnak. Bár országos viszonylatban ez az akció mutatott fel sikereket, a pécsi jelentkezések eredménytelenek maradtak. Két fiút Hollandiába helyeztek el mezőgazdasági kiképzésre, egyet pedig a jeruzsálemi egyetemre vették fel.

Pályaválasztási tanácsadó is működött.

Készen álltak egy széleskörű kulturális munka tervei is, de később ezeket a hitközség más szervei valósították meg. Sikeresen fáradozott azonban az ifjúsági csoport a környező kisebb hitközségek zsidó szellemi életének fellendítésén. Vándorkönyvtárakat küldenek a szomszédos gyülekezetekbe, előadásokat szerveznek és tartanak elméleti kérdésekről és az időszerű átképzés megoldási lehetőségeiről. Magában a pécsi hitközség keretében megszervezik a „Perls Ármin könyvtárát”, olvasószobát nyitnak, ahol számos felekezeti lap és folyóirat áll rendelkezésre. Kiterjed a figyelem a sporttevékenységre is. A zsidó fiatalok vívó csoportjának vezetését dr. Steinmetz Endre orvos, akkor klinikai tanársegéd vállalta. A vívók és az asztali teniszezők 1938-ban még sikerrel vettek részt különféle bajnokságokon. A sporttevékenység később a tagok másirányú elfoglaltsága és a mind nagyobb arányú munkaszolgálati behívások miatt abbamaradt.

Az ifjúsági egyesület már a zsidótörvény első hónapjában, vagyis 1938. júniusában rendelkezett az új feladatokhoz szükséges vezető emberekkel. Gyorsan felmérték az adottságokat és meghatározták célkitűzéseiket. Így írnak ezekről a hitközség előljáróságához intézett soraikban: „A mai nehéz és gondterhelt időkben elsősorban a

18 és 40 év közötti korosztály, de ezen túl az egész zsidóság érdekében végzendő eredményes munkára ajánljuk fel erőnket.”⁸⁸

A Vázsonyi-kör feladatát sikerrel hajtotta végre. Sokszáz embert emelt fel súlyos helyzet okozta lelki elesettségéből azáltal, hogy a számukra megnyitott tanfolyamokon új életcél mutatott s ezzel új életkedvet és tartalmat adott a fasizmus által olyannyira bizonytalanná tett létüknek.

Tette pedig mindezt mintegy kerek esztendővel azelőtt, hogy az országos szervezet megindította volna az átképző tanfolyamokat.^{88/a} Önerőből és saját kezdeményezésre a legelső egyikeként pezsgő életet teremtett az aléltság idején s ezzel feladatát még akkor is teljesítette, ha a végső célt — a zsidóság átmentését egy jobb korszakba — a rajta kívül álló ellenséges erők miatt nem is érthette el.

A zsidó nagytőkések részéről általában nem mutatkozott vagyonaikkal arányos áldozatvállalási készség. A már említett Fleischer Arnoldon kívül csupán Róth Sándort, az Első Pécsi Bőrgyár Rt vezérigazgatóját találjuk a zsidó önszegély valóban nagyvonalú adományozói között. „A zsidó ifjúság ipari, kézművesi, gyakorlati pályákra való átképzése, a hitközség jótékonyági szükségleteinek előrelátható emelkedése fedezésére, illetve ehhez való hozzájárulásra, valamint a megélhetést nem találók kivándorlásának támogatására” alapítványként a Pécsi Hitközség tulajdonába ad 500 db pécsi bőrgyári részvényt, beleértve az 1939. üzleti év eredményeként fizetendő osztalékot is. A hitközség előljárósága megállapítja, hogy fennállása óta még ilyen nagyértékű alapítványt a pécsi hitközség nem kapott.⁸⁹

1939. novemberében kezdi meg tevékenységét az Országos Magyar Zsidó Segítő Akció a vidéki hitközségekben.⁹⁰ A rendelkezésünkre álló források szerint — az OMZSA irattárát nem ismerjük — ez országos méretű szociális feladatokból is megfelelő módon veszi ki részét a hitközség. Ezek anyagi alapjainak biztosítására a hitközségi közgyűlés az 1 évi hitközségi adó összegének 50%-át állapította meg. De voltak 75, 100, sőt 200%-os hozzájárulások is. A hitközség alkalmazottai adót nem fizetvén, évi 600 pengővel járultak a közös terhekhez.

Hitelt érdemlő visszaemlékezések szerint a kis- és középjövedellemmel, illetve vagyonnal rendelkezők általában több megértést tanúsítottak, mint a legnagyobb vagyonok birtokosai. Említsük meg, hogy még az országos segítő munka megindítása előtt, 1939

májusában segítő bizottság létrehozását javasolja a hitközség egyik tagja, dr. Schuller Zoltán,⁹¹ „a magyar zsidóság történetében eddig példátlanul álló nagy és nehéz feladatokra való kollektív felkészítés céljából”. Ez a tervezet benyújtójának haladó szemléletéhez híven a létesítendő bizottságban képviselőt juttatott volna maguknak a segítségre szorulóknak is.

Az akkori hitközségi vezetés minden jószándéka és sokszor nagyvonalú segítőkészsége ellenére is társadalmi felfogása tekintetében konzervatívabb volt, semhogy elfogadott volna egy olyan javaslatot, amelyben a segítők és segítettek egy asztalnál tárgyaljanak. Dr. Schuller Zoltán javaslata mégis emlékezetes és megörökítésre méltó, mert szép példája a kollektív felelősségtudat megnyilatkozásának egy, különben a felekezeti élettől távol álló hittestvér részéről.

A helyi zsidóság még megmaradt állampolgári jogainak védelmét is vállalja a hitközség. A zsidók választójogának elismertetése érdekében a helyi Pártfogó Iroda ad felvilágosításokat és jogi tanácsokat. Ebben a munkában a hitközség ügyvéd tagjai vettek részt. Dr. Büchler Dávid ügyvéd éppen a választójog elismertetésénél felmerült problémákkal kapcsolatban egy nagyszabású genealógiai munka szerkesztését javasolja, amely bizonyítaná, hogy a pécsi zsidók ősei már 1848 előtt Magyarországon éltek. A javaslatot elfogadták, de az idők sodrában a mindenképpen hasznos mű elkészítésére már nem került sor.

Aligha siker reményében, de 1939. február 6-án rendkívüli közgyűlést hív egybe az előljáróság, amelyen Pécs zsidósága tiltakozik a II. zsidótörvény-javaslat és annak igaztalan indoklása ellen.⁹² A felekezet országos képviselőinek az országgyűlés két házához intézett folyamodásához csatlakozik és kiegészíti azt a helybeli zsidóságnak Pécs városához való egyévszázados kapcsolatai történelmi bizonyítékaival. A közgyűlés deklarációja hangoztatja: a reá szakadt megpróbáltatásokat megrendült lélekkel, de hitéhez és hazájához tántoríthatatlan hűséggel fogadja Pécs zsidó lakossága. A közgyűléssel egyidőben az „Ítéltetek” című dokumentum kiadványt megküldik a város és az egyházak vezetőinek, az egyetem tanárainak, a középiskolák igazgatóinak és számos más közéleti személyiségnek. Ugyancsak a II. zsidótörvény elleni védekezéséként az Országos Iroda Elnöksége felkéri az előljáróságot, keresse fel a szám-bajóhető pécsi politikai tényezőket (országgyűlési képviselő, felső-

házi tag, alispán, lelkész) s a „magyar zsidóság életlehetőségeinek megmentése végett” a készülő törvény elleni állásfoglalásra kérje őket fel. Hasonló értelmű felhívás érkezik a községkerület elnökétől is, amely a kérést konkretizálva javasolja, hogy a hitközség fő-rabbija keresse fel e tárgyban a helybeli egyházak vezető papjait.⁹³ Sajnos, semmiféle nyomára sem bukkantunk e látogatások eredményeinek.

A korszak zsidó történetének egyik szomorú fejezete a menekültek ügye.

A hazájukból kiüldözöttek országos segélyezésére alakult Wandorfürsorge elnevezésű intézmény részére rendszeres járulékot folyósít a hitközség, ugyanakkor másirányú megoldásra is tett javaslatot az Országos Irodának. Arra gondoltak ugyanis, hogy a menekültek támogatását Budapesttel karöltve az ország nagyobb városaiban létesítendő segélyezési irodák végezzék. Így vélték elkerülhetőnek a ráutaltak állandó utazgatását egyik városból a másikba, ami számukra fölösleges kiadást és sokszor személyi biztonságuk veszélyeztetését jelentette, de alkalmat adott visszaélésekre is. Mint a pesti hitközség főtitkárának, Eppler Sándornak válaszából kitűnik, a segélyügyek vidéki intézése legalábbis hivatalos formában akkor nem volt megoldható. Az illegálisan Magyarországon tartózkodók hatósági rendelkezés szerint nem voltak támogathatók, a külföldiek segélyezése a főtitkár szerint kényes és csak centrálisan, a budapesti Pártfogó Irodán át megoldható feladat. Ez a válasz mintha burkolt útmutatás lenne a jelentkező menekülteknek a fővárosba való irányítására, ahol a nagy tömegben könnyebben elvegyülhetnek és segélyezésük kevesebb veszéllyel jár, mint vidéken.⁹⁴ E nehézségek ellenére is tud áldásos munkát végezni a hitközség még ezen a kényes területen is. A lengyel összeomlás után zsidó katonaeorvosok kerülnek Pécsre és környékére. Ismeretlen helyen tartózkodó családtagjaik felkutatására széleskörű levelezést folytat a hitközség s nehéz helyzetükön minden lehető módon könnyíteni igyekszik.⁹⁵

Számos hazai hitközség fordul Pécshez a határon áttett nagyobb-számú zsidó csoportok támogatása érdekében. Mivel az Országos Iroda állásfoglalása szerint a menekültügyeket központilag kell intézni, az ilyen kérelmeket nem minden esetben teljesítik, ezeket mégis fel kell sorolnunk, adalékul a kor zsidó történetéhez. Így a hitközség levéltárából megtudjuk, hogy 1938. májusában Burgen-

landból érkezett zsidókat segílyez a pápai és a rajkai hitközség. 1938 novemberében Dunaszerdahely közli, hogy a Felvidék visszacsatolásával 500 zsidót erőszakkal áttettek magyar területre, elartásukról a helyi hitközség képtelen gondoskodni. 1938. decemberében többszáz, Szlovákiából átkerült magyar zsidó érdekében az érsekújvári hitközség kér segílyt.⁹⁶

Néhány tagját a hitközségnek mint idegen állampolgárokat kiutasítanak az ország területéről. Ezeket természetesen nehéz helyzetükben megfelelő segílyvel látják el. Ilyenek K. L. és K. Gy. testvérek, jugoszláviai születésűek s most Pécsset el kell hagyniok. A Magyarországon született K. J. atyja révén lengyel állampolgár. Ezért kiutasítják. Hogy ne kelljen visszamennie Lengyelországba, a hitközség segílységével kivándorol. Hasonlóan jár S. M. pécsi lakos is. F. G. J. és F. T., noha több mint 40 éve pécsi lakosok, lengyel állampolgárságuk miatt lakóhelyük elhagyására kényszerülnek. V. G.-nek, aki német állampolgár s ezért kiutasítják, tengerentúlra van beutazási engedélye, de a környező országoktól átutazóvizumot nem kérhet. Útját repülőgépen kell megtennie. Költségeihez hozzájárulást kap a hitközségtől.⁹⁷ A Pécstől nem messze levő zákányi magyar—jugoszláv határállomáson 1939. áprilisában közelebbről meg nem jelölt eredetű menekültek vonata vesztegel. Csak márkával rendelkeznek, így vásárolni nem tudnak. A helybeli zsidók látják el őket élelmiszerekkel. A pécsi hitközség erről tudomást szerez és hozzájárulást küld a költségekhez. A szerelvény 14 napi vesztegelés után tovább indul Jugoszláviába.⁹⁸

Minta érték nélküli csomagokban küldtek élelmiszert Bécs éhező és nélkülyöző zsidóságának megsegítésére.⁹⁹ Hetenként kétszer lehetett 22 dkg nettósúlyig ilyen segílycsomagot küldeni. Az irattárban megörzött szívszorító tartalmú kérőlevelekből egyet fotokópiában bemutatunk.

A rendkívüli helyzet rendkívül sok irányban vette igénybe az anyagi teljesítőképességet. Áttekintésünkben még csak fel sem soroltuk a számos intézménynek, iskolának, árvaháznak, jótékony és kulturális szervezetnek nevét, amelyeknek állandó támogatást folyósít a hitközség.

A felduzzadt anyagi kötelezettségeknek az önkéntes felajánlások lehető fokozásával igyekeztek eleget tenni. A már bevezetett OMZSA pótagó mellett 1939-ben az évi adónak újabb 10%-kal való

felemelését kéri a közgyűléstől, a menekültek, a hontalanok és a kivándorlók segélyezésére.¹⁰⁰

Az átképző, jogvédő és rendkívüli szociális tevékenység mellett a hitközség természetesen tovább viszi a maga hagyományos módon kialakult életét is a hitélet, az oktatás, a művelődés és a jótékonyág területén, méghozzá elég sok szervezetben és bő személyi apparátussal, de a gondterhes idők megkövetelte felelősségtudattal és buzgósággal.

Nagyobb tételek a hitközség 1937—1939. évi gazdálkodásából

Év	Költségvetés	Befolyt adó	Befolyt egyébre	Kiadás
1937	—	—	Szeretetház építésére 130 000 P	Hitk. jóté- konyság 14 000 P
1938	80 309 P	59 325 P	Rit. szolgálta- tásokért 6830 P	Nőegylet és Chevra jóté- kony célra 13 096 P
1939	Omzsa pótdadó az adó 50%-a, utóbb újabb pótdadó, a fel- emeltnek 10%-a	—	Ipari átképzés és kivándorlás- ra szorulóknak cél- jára 500 db Pécsi Bőrgyár Rt részvény és 1939. évi osztá- lékuk	— —

A hitközség összkiadása 1938-ban 167 158 30/100 P.

Az adó mellett bevételi forrásul szolgáltak a székház lakbérjөvedelme, az alapítványok kamatai, a tandíjak, a templomi ülés díjak, a pászka eladásából származó jөvedelem, valamint a különféle templomi adományok.¹⁰¹ Anyagi tekintetben a romló gazdasági helyzet ellenére sem tornyosultak leküzdhetetlen akadályok a hitközség fenntartása elé. Az adókiivetéseknél figyelembe vették az önkéntes áldozatkésztség mértékét. Ha ez megfelelő volt, úgy megelégedtek csekélyebb adóösszegekkel, de ahol az önkéntes áldozatvállalás nem érte el a megkívánt színvonalat, úgy a kötelező erejű adó behajtásával pótolták azt.

Ez az eljárás nem volt jogosulatlan, mert a szűkkeblűségnek olykor egészen kirívó eseteivel is lehetett találkozni. Így dr. jánosi Engel Róbert, noha a vidék egyik legtekintélyesebb vagyonának tulaj-

donosa, megfellebbezi az 1940. évre kivetett hitközségi adót. Mivel az akkoriban épült Szeretetház iránt nagylelkűnek mutatkozott, bizonyos mértékig helyt adtak fellebbezésének. De a család egy másik tagja, jánosi Engel Richárd, aki szintén sokallta a tőle megkívánt adóösszeget, már erélyes hangú levelet kap, melyben a hitközség elnöke ráolvasa szűkkeblűségét. Semmiféle jótékony akciót nem támogat, még a menekültek és nyomorgók sorsának enyhítésére önként felajánlott 10%-os adópótlékot sem fizette ki. Az idők szavát még a következő évben sem értve meg, ismét fellebbez. Eljárását önérzetes hangon bírálja a hitközség. Az öröklött vagyonnak kötelezettségei is vannak. Különösen annak számára, aki oly szerencsés helyzetben van, hogy hatalmas vagyonát a zsidótörvény intézkedései sokkal csekélyebb mértékben sújtották, mint más jóval kisebb vagyonokat.¹⁰²

Ezekben az esztendőekben a legnagyobb hitközségi adó évi 1440 pengő, míg a legkisebb 12 pengő volt. Elég gyakran találkozunk adómérséklés iránti kérelmekkel, melyeknek indoka legtöbbször a változott anyagi körülmények s így a hitközség azoknak helyt is ad. Néha szangvinikus fellebbezéseket olvasunk, nem ritkán a felekezetet már elhagytak részéről. A méltatlan megnyilatkozásokat mindenkor udvariasan, de teljes határozottsággal utasítja vissza a hitközség. A legtöbbször sajnálkozással és fájdalommal állapítják meg, hogy a zsidótörvények következtében jutottak abba a szomorú helyzetbe, amely meggátolja őket a közösség iránti kötelezettségek teljesítésében.

A következőkben a közösségi életnek hagyományos megnyilvánulásait fogjuk áttekinteni. Azzal a nehézséggel kell megküzdennünk, hogy éppen a legjelentősebb források, a jegyzőkönyvek és az évi jelentések hiányzanak az 1938—1940. évekről. Így az irattár töredékes feljegyzéseire és a megmaradt levelezésre támaszkodva illeszthetjük össze a szétszórt adatokat egységes képpé.

A legkésőbbi évi jelentés, mely áttekintést ad a hitközség működéséről, 1937-ből származik.¹⁰³ Ezt bátran elfogadhatjuk alapnak, mivel a zsidótörvények a hitközségek belső életét, vallási, oktatási, jótékonyági tevékenységét nem korlátozták, a már meglevő egyesületek és intézmények működését nem tették lehetetlenné, sőt szinte egy falak nélküli, de annál erősebb szellemi és társadalmi gettóba kényszerítették a zsidóságot.

A kezünk közt levő 1937. évi jelentés alapján megállapíthatjuk,

hogy a zsidótörvények Pécssett egy létszámában csökkenő, életkorára nézve pedig előregedő közösséget érintettek. ^{103/a} Ez a jelenség egyébként általános volt ekkor a magyar zsidóság körében. 1930-ban 4030 zsidó lélek élt Pécssett, 1937-ben már csak 3400, s ebből is 660-an már 60. életévükön felül, míg a 15 éven aluliak száma mindössze 350.

Népmozgalmi adatok 1937-ben:

halálozások száma	67
születések száma	23
esketések száma	21
bármicvók száma	12
leánykonfirmációk száma	27

A vallásos élet szépek és élénknek mondható. Péntek esténként és az ünnepeken megtelik a templom. A sokszáz hívő áhítattal vesz részt az istentiszteleteken, ahol a köztisztelőben és közszeretben álló Ernster főkantór énekét művészi erőkből álló kórus kíséri. A karnagy Mangold Rezső, a liturgiai zenének országosan ismert nevű művelője, az orgonánál ihletett tehetségű művész ül, dr. Havlin Károlyné Kasszírér Rózsai. Az őszi főünnepeken az iskola díszterme is megtelik imádkozókkal. Télen, mivel az istentiszteletek a kora délutáni órákban kezdődnek, péntek este későbbi időpontban írásmagyarázó előadásokat tartanak azok számára, akik elfoglaltságuk miatt nem mehettek a templomba. Elég tekintélyes a rituális háztartások száma.

Szombattartók, a szónak szoros értelmében, nem laktak Pécssett. A visszaemlékezések mindössze két kereskedőről tudnak, akik szombati napon bezárták üzletüket s még egy kereskedelmi utazóról emlékeznek meg úgy, mint aki az ortodoxiát képviselte a városban. Mégis a konzervatív hagyományokat a rabbik igyekeznek életben tartani, méghozzá sikerrel. Sovvausz és Hausano Rabbo alkalomával elég népes gyülekezet tölti virrasztva az éjszakát. Raus Hasono délutáján többszázan vonulnak Taslich-szertartásra. Szombat délután sokan gyűlnek egybe Sólaus Szöudausz lakomára, ahol a rabbik mellett fiatalabb értelmiségiek, felsőbb évfolyamú egyetemi hallgatók tartanak előadásokat.

A tanulóiifjúság külön istentiszteleteken vesz részt. A fiúk részére minden péntek este és havonta kétszer szombat délután, míg a leányok számára a hónap másik két szombat délutánján tartanak isten-

tiszteleteket. Ezeken a diákok végzik az írásmagyarázó szolgálatot. Jelentős esemény a Sovvauusz első délelőttjén, rendkívüli ünnepélyességgel végbemenő leánykonfirmáció.

A héber ismeretek gyarapítását szolgálja a négy csoportból álló Talmud Tóra tanfolyam, a felnőttek vallásművelődési továbbképését a Talmud Tóra Egyesület végzi a főrabbi igazgatásával.

Maga a hitközség a kebelében működő egyesületekkel párhuzamosan gyakorolja a jótékonyt, s 1937-ben egyedül a hitközségi pénztár 14 000 pengőt folyósít ilyen célokra. A téli hónapokban táp-intézet működik, s mellette külön egyetemi menza, ahol a jelentős évében 38 hallgató étkezett díjmentesen vagy szerény térítés fejében. A hitközség napközi otthonában 1938-ban 25 gyermek kapott ebédkosztot.

A közösségi életnek a hitközség mellett legfontosabb szervezete a Chevra Kadisa. Ennek működéséről egy 1938. évi jelentésből kapunk tájékoztatást.¹⁰⁴ Ez azért is tarthat számot fokozott érdeklődésünkre, mert belőle megismerhetjük a korszak legjelentősebb létesítményének, a ma is fennálló szeretetháznak építkezési költségeit. A szép és korszerű szociális intézmény a hitközség, a Chevra Kadisa és a Nőegylet együttes buzgólkodásának eredményeként jött létre. Már ennek előtte is volt a hitközségnek Szeretetháza, egy szerény és mindössze 14 személy ellátására alkalmas házban, a Rét utca és a Rákóczi út sarkán. Ehelyett épül most a templom szomszédságában a Goldmark Károly (akkor jánosi Engel Adolf) utca és Timár utca sarkán az impozáns, egyemeletes, modern, világos, hideg-meleg folyóvízzel ellátott szobákkal és tágas helyiségekkel, társalgóval, ebédlővel és minden egyéb szükséges felszereléssel. A főépület mellett különálló udvari dependanceot is építettek. A közös termekben eredetileg 9 férfit és ugyanannyi nőt helyeztek el, a kis szobákat házaspárok rendelkezésére bocsátották. A férőhelyek száma 46 volt. A tervezés Forbáth Andor építészmérnök munkája, a kivitelezést egy szakemberekből álló bizottság ellenőrizte. 130 000 pengő állott rendelkezésre az építkezés céljaira, a tényleges kiadások 118 000 pengőt tettek ki. A bevételi források a következők voltak:

ágyalapítványok és adományok	57 000 P
Pécsi Izr. Hitközség	35 000 P
Pécsi Chevra Kadisa	10 000 P
régi szeretetház épület eladása	18 000 P
Pécs városa	10 000 P

A város, bár más vonatkozásban már szűkkeblű a zsidóság iránt, régebbi ígérétét tartva a megszavazott összeget 2000 pengős részletekben utalja át, sőt a Szeretetház iránti jóindulatát mindvégig, vagyis a március 19-i német megszállást követő napokig, mikoris az épületet a Gestapo vette birtokába, megtartotta. Az utóbbi években a nyilvánosság kizárásával, de rendszeres tej- és egyéb élelmiszersegélyben részesítette az otthont.¹⁰⁵

A helyi hagyományok szerint a Szeretetház létesítésének alap gondolata Reich Vilmosné nevéhez fűződik, aki a Nőegyletben végzett áldásos munkásságot, míg e mostani új intézmény létrehozása körül dr. Deutsch Zsigmond és neje, valamint Benkő József, a Chevra elnöke buzgólkodott. Dr. Deutsch Zsigmond, a hitközség elnöke, széleskörű gyűjtőtevékenységet folytatott az anyagi alapok biztosításához. Érdekes, hogy adományait nem vonták meg a zsidóságból egyébként már régen kilépettek sem, mint pl. a villányi eredetű és szőlőnemesítési munkákról ismert Teleki család tagjai, de egyes bankok is megküldték hozzájárulásaikat s az időkre jellemzően akárcsak az előbb említettek, nem saját nevükön. 1939. januárjának első napjaiban nyilvános ünnepség mellőzésével adták át rendeltetésének a szeretetházat.¹⁰⁶ Minden hittestvért meghívtak, hogy avatási ünnepség helyett működése első tíz napjában keresse fel az intézményt és személyesen győződjék meg arról, hogy „a jótékony-ság oltárán hozott áldozathoz méltó az eredmény”.

A Chevra Kadisa egyébként 1938-ban 70 temetést végzett, 27 alkalommal teljesen díjmentesen látta el a kegyeletes szertartásokat. Az 1937-ben végbement 67 temetésből pedig 24 alkalommal működött díjmentesen. Ezek szerint a temetések 30%-a minden térítés nélkül történt. Ez a szám már önmagában is jellemző a pécsi zsidóság akkori anyagi helyzetére, különösen ha tekintetbe vesszük, hogy a Chevra Kadisák általában csak rendkívül indokolt esetekben tekintettek el az anyagi térítéstől, mivel a temető és az ezzel kapcsolatos apparátus fenntartásáról önerőből kellett gondoskodniuk. Az egyesület általában kb 600 tagot számlált ezekben az években. Szociális célokra 1938-ban 3096 pengőt költöttek.

A Chevra Kadisa mellett legjelentősebb karitatív szervezete a hitközségnek a Nőegylet volt. Szerencsénkre a hitközségi irattárban fennmaradt a nagymultú egyesület 1938. évi jelentése. Az elnöki tisztséget 1922-től 1938-ig dr. Deutsch Zsigmondné töltötte be, őt Róth Sándorné követte, egészen az egyesületnek a német megszáll-

lással bekövetkezett megszűnéséig. A 374 tagot számláló Nőegylet aránylag nagy összeget, 10 000 pengőt fordított 1938-ban jótékony célokra. A csekély tagdíjakon kívül különféle alkalmi adományokat kaptak és számos jótékony célú műsoros összefüggést rendeztek. A polgári életszemlélet értéktétele szerint nagy jelentőségű társadalmi esemény volt a zsidóság számára a hagyományos nőegyleti Purim bál, amely mindig jelentős anyagi sikereket eredményezett. 1938-ban ezt a bált már nem rendezik meg. Helyette és régi hagyomány időszzerű pótlására „a mind erősebben növekvő inség leküzdésére” egy láthatatlan bál gyűjtőívét viszik házról-házra, melyre úgyszólván minden zsidó asszony feljegyzi kisebb-nagyobb adományát, 50 fillértől 5 pengőig terjedő összegben. A fennmaradt gyűjtőíveken csupán néhány aláírás hiányzik, fájdalom azoké, akiket az inség a legtávolabbról sem fenyegetett. A Nőegylet vezetői valóban tiszteletreméltó körültekintéssel igyekeznek enyhíteni a zsidó nyomorgók szármalmas helyzetét. Gondoskodásuk még arra is kiterjed, hogy 40 szegénysorsú gyermek részére a két pécsi strandfürdőtől 50%-os kedvezményes jegyet kérjenek, amit meg is kapnak s megvásárolnak a szegénysorsú kisgyermek számára. A fürdőszobát nélkülözők részére az Engel-féle fürdőtől szereznek díjmentesen jegyeket. Együttműködve a Nőegylettel, de annál szerényebb keretek között évi 1350 pengős költségvetéssel dolgozott egy másik nőegylet, a WIZO is, melynek időszérűségét az európai s így a magyar zsidóság körében is felmerült kivándorlási kényszerűség hangsúlyozta. Különös gonddal karolták fel a hitlerizmus áldozatait, a Pécssett átutazó német, osztrák, majd jugoszláv menekülteket.

Hasonlóképpen szerény keretek között működik Pollák Ignác vezetésével a hitközség legőszibb karitatív intézménye, a szegény betegeket gyógyszerrel és legszükségesebb élelmiszerekkel ellátó Rófé Chólim Egylet, amely 1936-ban 245 tagjának adományából 1445 pengőt fordított fenti célokra.

A kölcsönös szolidaritás, a fokozottabb önvédelem és önségély megszervezése végett külön csoportba tömörül az I. világháború 500 volt pécsi zsidó katonája is. 1938. óta a Chevra Kadisa had- és katonaviseltek csoportja néven működnek Déri Gyula vezetése mellett.¹⁰⁷

Pezsgő kulturális életében igyekszik a zsidóság kárpótlást találni a politikai megpróbáltatások súlyos éveiben. A már említett Tal-mud Tóra Egyesület mellett a helyi zsidó értelmiség fórumaként

létrehívják a Szabadegyetemet, a középiskolás fiúk a Bész Jiszroél önképzőkörben, a leányok a Mirjám önképzőkörben találnak kereket művelődési törekvéseik számára. A végzett diákok társasköre és a Leányegylet fogta egybe az iskolából kikerült fiatalokat, az ezeknél valamivel idősebbeket a Vázsonyi Vilmos kör, melynek működéséről az átképzésekkel kapcsolatosan már megemlékeztünk. A községkerület ifjúsági csoportjainak időszaki értesítője mellett a középiskolások rövidéletű, de frisshangú közlönye sem hiányzik a kép teljességéből. A hitközség legjelentősebb kulturális alakulása a Goldmark zene- és énekkar, színvonalas műkedvelők és hivatott művészek együttese. A Magyar Izraelita Egyetemi és Főiskolai Hallgatók pécsi csoportja főként szakmai önképzéssel, tagjainak szociális segélyezésével és a zsidó egyetemi hallgatóság érdekeinek védelmezésével szerzett érdemeket. Tartottak nyilvános felolvasásokat is, ahol a helyi zsidó élet szellemi vezetői és vendég előadói működtek közre.

Dr. Miskolczy Vilmos főorvos szóbeli közléséből tudjuk, hogy a hitközségi elemi iskola legszegényebb tanulóit és a zsidó iparostanonc ifjúságot, tehát a zsidó proletariátus gyermekeit a napköziotthon vezetője karolta föl nagy szeretettel. Steinmetz Sándor, a hitközségnek egy szerény tisztviselője, aki vasárnap délutánonként ezeket a gyermekeket és ifjakat az iskola dísztermében maga köré gyűjtötte, színdarabokat írt és tanított be számukra, sok ötletességgel és meleg szívvel rendezett játékdélutánokat azoknak a gyermekeknek, akik akkoriban szegénységük és zsidó voltak miatt kétszeresen is érezték az idők nyomorúságait.

Megemlékeztünk főntebb a Perls Árminról elnevezett könyvtárról és olvasóteremről. Emellett a különféle egyesületeknek is voltak kisebb- nagyobb könyvgyűjteményei, de sem ezekről, sem a Perls könyvtár anyagáról nem maradtak fenn katalógusok, maguk a gyűjtemények pedig a hitközség székházának és egyéb helyiségeinek 1944-ben bekövetkezett kiürítése során elkallódtak.

Láthattuk, a kulturális és karitatív munka több kisebb-nagyobb egyesülés között megosztva folyt. A hitközség előjárósága helyes elgondolással szerette volna egybefogni és egybehangolni ezeket.¹⁰⁸ Létre is hozott egy bizottságot az érdekelt egyesületek vezetőiből a hitközség kulturális előjárójának elnöklete mellett, a koordinálás végrehajtására. A bizottság azonban nem tudta keresztülvinni célkitűzését. Az egységesítési vagy legalábbis egybehangolási törekvé-

seket megakadályozta a kisebb-nagyobb egyesületek autonómiájának túlzott féltése. Lehet, hogy ha az előljáróság terve sikerül, átgondoltabb, átfogóbb, egybehangoltabb és eredményesebb lett volna mindaz a szociális és kulturális tevékenység, amely a nem egyszer egymással vetélkedő egyesületek kereteiben történt. De munkásságuk így sem volt eredménytelen. Tág tere nyílt az egyéni kezdeményezéseknek és a jószándékú személyes törekvéseknek.

Annyit teljes bizonyossággal megállapíthatunk: az egymásra utaltság és az elég nagy mértékű társadalmi kirekesztettség ez években minden pécsi zsidó, tartozott légyen bármelyik nemhez vagy korosztályhoz, a hitközség keretében megtalálhatta azt a kisebb közösséget, amely érdeklődésének, kulturális és társadalmi igényeinek megfelelő körülményeket, művelődési és nemes szórakozási lehetőségeket biztosított számára.

Jelentősegteljesnek kell tartanunk minden olyan tevékenységet, amely a hitközség keretében ment végbe, hiszen végeredményben az egymással versengő szervezetek rendezvényei, egyrészt ha egy cseppel is, de enyhítették a gazdasági nyomorúságot, másrészt legalább néhány órai lelki felüdülést, vigasztalást, vagy éppen biztatást és tanítást nyújtottak a gondterhes időkben.

És ilyen alkalom nem is kevés volt. A Goldmark Egyesület 1940. és 43. között 7 nagyszabású hangversenyt rendezett. A műsoron a névadó Goldmark Károly, Händel, Schubert, Schumann és Kodály művei szerepelnek. A szólisták: Ernster Dezső, Gödry Kató, Biró Kató (hegedű), Biró Malvin, Müller Bianca, Fenákel Miklós, Rosenberg Ernő és mások. Egy alkalommal a munkaszolgálatosok javára templomi hangversenyt adnak. Dr. Wallenstein Zoltán bevezetője után felszárnyalnak a zsidó liturgiai zene nagymestereinek, Sulzernek és Lawandovszkynak örökbecsű dallamai és a pécsi karnagy, Mangold szerzeményeinek hangjai a távoli szeretteikre szorongó aggódással gondoló hallgatóság előtt. A Nőegylet műkedvelők közreműködéseivel tartja nagyarányú purimi és chanukai estjeit. Kultúrdélutánjain Várnai Zseni, Simon Zsuzsa, Ascher Oszkár és Zsolt Béla adnak elő. A kamarából kirekesztett zsidó művészek, így többek közt a népszerű Hacek és Sajó (Herceg Jenő és Komlós Vilmos) a Goldmark terem pódiumán lépnek a pécsi zsidó közönség elé.

A Talmud Tóra Egyesületben az akkori dunaföldvári főrabbi dr. Scheiber Sándor, dr. Silberstein Adolf siklói főrabbi (ma a svájci Biel város hitközségének főabbija), a deportációban mártírhalt

halt dr. Halpert Salamon tapolcai főrabbi és dr. Boros István székesfehérvári rabbi tartanak teológiai tárgyú előadásokat.

Az egyetemi hallgatók körében dr. Krémer Móríc rabbi, dr. Kellner Béla, pécsi egyetemi magántanár, dr. György Ármin orvos, dr. Greiner József ügyvéd, Mangold Rezső karnagy, Előd Livia tanárnő és dr. Junger Mihály ügyvédjelölt adnak elő.¹⁰⁹

Az aktuális kérdéseket, mint amilyen az átképzés és az új munkalehetőségek feltárása, állandóan felszínen tartja és tárgyalja egyszerre több alakulás is.

Nagy áldozatkészséggel tartja fenn a hitközség négyosztályos elemi iskoláját, melyet Danziger Zsigmond igazgató vezet. Az 1942. VIII. tc. hatálybalépésével az iskola minden városi, illetve állami anyagi támogatástól elesik. Már 1939-ben is csak három rendes tanító kaphatott fizetéséhez államsegélyt, miután a negyedik tanítói állást az alacsony tanulólétszám miatt az oktatásügyi hatóság indokolatlannak tartotta, de a hitközség azt „a zsidóság válságos kulturális helyzetére való tekintettel minden körülmények között betöltendőnek tartotta” és saját terhére tartotta fenn. A tanulók létszáma 1938—39. tanévben 116, az 1939—40. tanévben pedig 112 volt. Az oktatás koedukációs rendszerű volt. Az átvizsgált iratokból kitűnik, hogy a város valamennyi zsidóvallású tanulója a hitközség iskoláját látogatta.¹¹⁰

A közép- és középfokú iskolák zsidó tanulói az 1939—40. tanévben:

Széchenyi István főgimn.	I—VIII. osztály	82 tanuló
Cisztercita Rend főgimn.	VIII. osztály	
leánygimnázium	VIII. osztály	
kereskedelmi fiúiskola	IV. osztály	
kereskedelmi leányiskola	IV. osztály	összesen 21 tanuló
Cisztercita Rend főgimn.	I—VII. osztály	
kereskedelmi fiúiskola	I—III. osztály	
kereskedelmi leányiskola	I—III. osztály	
polgári fiúiskola	I—IV. osztály	
polgári leányiskola	I—IV. osztály	
ipariskola		összesen 168 tanuló
tanulók összlétszáma		összesen 271 fő

Megemlékeztünk az eredetileg hitbuzgalmi tevékenységű iskolai vallásos önképzőkörökről. Ezek mindinkább általános jellegű ön-

képzőkörokké alakulnak át a zsidótörvény éveiben, sőt sportszakosztállyal is bővülnek. Az ilyen tevékenységre a légkör kevésbé volt alkalmas másutt a zsidó tanulóifjúság számára. A zsidó elemi iskola egyik agilis fiatal tanítójának, Pahmer Mórnak vezetésével működött a hitközségi ifjúság cserkészcsapata. Tevékenységükről nem sikerült dokumentumokat találnunk.

A zsidó egyetemi hallgatók (az akkori rendelkezések szerint nem izr. vallásúakat, de zsidónak tekintendőket is beleértve) 1940-ben a hallgatóság összlétszámának csupán 1,5%-át tették ki. 1941-ben, amint a hivatalos jelentés közölte, a zsidónak tekintendő egyetemi hallgatók szintén nem érték el az engedélyezett 5%-ot. Az I. félévben 44, a II. félévben 33 volt a számuk. 1943-ban a megoszlás a következő volt:

jogi kar	I. félév	20	II. félév	19
orvosi kar	I. félév	10	II. félév	7

az egyetemi hallgatók összlétszáma ugyanekkor

I. félév	1119	II. félév	1083. ¹¹¹
----------	------	-----------	----------------------

A zsidó ifjúság lelkiállapotára súlyos hatással voltak a zsidótörvény intézkedései és az őket körülvevő antiszemita közhangulat. Erről adnak számot a hitoktatói jelentések.

A hittanárok ezekben az években különös gonddal figyelték az ifjúságot és igyekeztek őket lelki válságaikon átsegíteni, nekik biztatást, eligazítást adni. A hitközség tanulmányi ügyekkel foglalkozó bizottsága a zsidótörvények életbelépését követően felette fontosnak tartotta, hogy a zsidó ifjúság iskolai és iskolán kívüli magatartása egyaránt kifogástalan legyen és semmiféle kritikára se adhaszon alkalmat. A bizottság felhívással fordult a tanulóifjúsághoz, amelyben szeretetteljes komolysággal köti a zsidó fiúk és lányok lelkére: „legyen a mai nehéz időkben a zsidó ifjúság szerény és tisztelettudó, kötelességteljesítő, nehogy magaviseletével mások ellen-szenvét vívja ki”.

Áttekintésünkből talán kitűnik, hogy a zsidótörvény éveiben a hitközség tevékenysége sokszorosan túlnő a hagyományos kereteken és a kényszerítő körülmények folytán mintegy érdekvédelmi, önszegélyző és némileg benső önkormányzati szerve lesz a zsidóságnak.

Különleges felelősséget jelentett ezekben az években a hitközség élén állni. Hosszú zsidó közéleti munkásság után dr. Greiner József ügyvéd váltja fel 1940-ben dr. Deutsch Zsigmondot az elnöki tisztségben. A visszaemlékezések szerint dr. Greiner József működését egy ideig a zsidóságot elnyomó uralkodó rendszerrel való kiegyezés lehetőségeinek keresése jellemezte, vagy inkább egyes ténykedéseiben — ez a később hamisnak bizonyult remény — vezette. Tartozunk az igazságnak azzal, hogy ez a téves útkeresés nem kevés hitközségi vezetőt ejtett rabul azokban az időkben. Utóbb Greiner dr. is megbizonyosodott arról, hogy az amúgyis kilátástalan egyezkedési kísérletek helyett egyedül az önérzetes és gerinces magatartás lehet méltó a válságos idők zsidó közügyeinek intézéséhez. Tevékenységét, a megalkuvás helyett, a lehetőségek legszélsőbb határáig való kiállás jellemzi. Elődje, dr. Deutsch Zsigmond még olyan korokban vezette a hitközséget, amikor mód lehetett újabb alkotásokra és a közösség intézményeinek fejlesztésére. Néki a megőrzés, a fenntartás és a mind hatalmasabban tornyosuló ellenséges áradattal való küzdelem jutott osztályrészéül. Munkatársai, a hitközség előljárósága megértéssel, odaadással, ügyszeretettel állottak mellette.

Dr. Deutsch Zsigmond és dr. Greiner József, akik az 1928-tól 1944-ig terjedő időszakban töltötték be az elnöki tisztséget, — amint ezt Sós Endre¹¹² a pécsi zsidók történetéről szóló áttekintésben hangsúlyozza — minden tekintetben méltóak voltak nagy elődeikhez, a pécsi hitközség elnöki székében.

V. A DEPORTÁCIÓ. 1944.

A magyar történelem leggyászosabb időszakának, az 1944. március 19-én bekövetkezett német megszállásnak már első napjaiban egy Auringer nevű Gestapo tiszt kezében összpontosul a főhatalom a pécsi zsidóság felett.

Auringernek egyik legelső ténykedése a néhány évvel ezelőtt elkészült hitközségi Szeretetház lefoglalása. Az intézmény lakóit zsidó családoknál helyezik el, az épület a Gestapo főhadiszállása lesz. Zsidóktól elrablott értékes szőnyegekkel és bútorokkal fényűző módon rendezkednek be a megszállók. Hihetőleg már kész listák, majd besúgások és feljelentések alapján megkezdődnek a letartóztatások. Lakásukról elhurcolják a baloldali szervezetekben és pártokban vezető szerepet betöltő személyeket, munkásokat, bányászokat, de különösképpen a gazdag zsidó polgárookra utaznak. Május 28-án a Zsidó Tanács 54 izraelita és 3 keresztény vallású, de az akkori rendelkezések szerint zsidónak számító pécsi lakost tart nyilván, mint akik „ismeretlen helyen tartózkodnak”. Köztudomású volt, hogy a Gestapo tartóztatta le őket s miután egy ideig a pécsi rendőrségen voltak őrizetben, a pécsi pályaudvarról szállították el a csoportot. A felszabadulás után kiderült, Mauthausenba vitték őket.

Többeket vasúton, vagy pályaudvaron ért a megszállás, ezek hazai internálótáborokba kerültek.

A helyi sajtó szerint 4200 pécsi lakost, közöttük 800 keresztény vallásút érint a csillagviselésre kiadott rendelet. A rendőrség „bujkáló” zsidók után razziázik s ilyen címen letartóztatnak évtizedek óta Pécsen lakó embereket is. Hamis iratokkal bujkáló, majd áru-rejtegetés vádjával elfogott zsidókról is olvasunk.

A helybeli hatósági rendelkezések szerint a zsidó vásárlók csak délelőtt 11 és 1 óra között szerezhették be szükségleteiket a piacon. Ez az akkori háborús élelmezési viszonyok között gyakorlatilag azt jelentette, hogy alig juthattak ott már élelmiszerhez.

Az országos rendelkezések pécsi vonatkozásban 354 kereskedőt, 46 ügyvédet, 16 orvost érintettek.

Összesen kb. 1300 család került a teljes létbizonytalanságba.

1944. május 9-én kezdődött meg a gettóba való beköltözés. A gettót olyan szempontok szerint jelölték ki, hogy az a város szélén levő jól elkülöníthető területen legyen, de egyúttal a vasút és a repülőtér közelében helyezkedjék el. Így vélték biztosítani a pályaudvart és a repülőtérrel a légitámadások elől. Az akkori báró Bánffy Dezső, Ispitaalja, Vas Gereben, Kassa, Szilágyi Dezső és Tompa Mihály utcákban, illetve azok egy részén, valamint az ún. MÁV bérház épületcsoportjában létesített gettót szögesdrót-kerítéssel vették körül. A hatósági felügyeletet a rendőrség gyakorolta, a belső ügyek intézését a Zsidó Tanácsnak kellett végeznie, ez tartotta egyúttal az összeköttetést a rendőrséggel és a városi hatóságokkal. Német minták alapján gettó-rendőrséget szerveztetnek, az étkeztetés lebonyolítására pedig közös konyhákat állíttatnak fel. Létesített a Tanács szükségkórházat, sőt szeretetházat is. Csak külön engedély alapján lehetett a gettó területét elhagyni. Voltak, akik kijártak fizikai munkára, legtöbbször a bolgár kertészetekbe, sőt néhány orvoscsaládot ideiglenesen mentesítettek is a beköltözéstől, miután az orvoshiány következtében szükség volt a városban e családfők munkájára. A deportálás előtt azonban ezeket a családokat is beszállították a gettóba.

A beköltözés végső időpontja, vagyis a gettó lezárása 1944. május 21-én következett be.

A létbizonytalanság, a rendkívül rossz lakásviszonyok (a házak általában kisméretű szobákból állottak s egy család számára egy szoba jutott), az élelmezési nehézségek, a szokatlan zsúfoltság, a megszokott munkától való megfosztottság tudata rendkívül ideges, feszült légkört hozott létre a gettó lakói között. A Tanács dr. Greiner József vezetésével Fehér Emil, Gottesmann Lajos és mások közreműködésével igyekszik mind a belső rendet biztosítani, mind a rendőri és városi hatóságoktól bizonyos engedményeket megszerezni. Eljárásaik azonban e téren nagyon kevés és csak

átmeneti sikert eredményezhettek, természetesen nem a Tanács hibájából.

Egy ideig még el lehetett érni, hogy szülő nők és súlyos betegek klinikai ápolását megengedte a rendőrség, utóbb ezeket is beszállították a gettóba, az Ideg- és Elmeklinikán ápolt ön- és közveszélyes örültekkel együtt. A pécsi Szülészeti Klinika és az Elmeklinika egy ideig erőiesen elhárította a zsidó betegek kiadását, utóbb a rendőrségi nyomásnak engedni kényszerültek.

Sovuausz ünnepét már a gettóban töltötte a pécsi zsidóság. A MÁV bérház udvarán a szabad ég alatt gyűltek össze istentisztelet tartására. Néhány Tórárt és egyéb kegyszert elhoztak a templomból magukkal, az értékes ezüst Tóradíszeket biztonságban tudták, mert azokat egy hatalmas ládában sikerült elszállítani a pécsi Ferencesek rendházába. A felszabadulás után a hitközség — köszönetének kifejezése mellett — vette át azokat a gondos és szíves megőrzőktől.

A gettóélet nem tartott sokáig. 1944. június 23-án hivatalosan közlik a Tanáccsal, hogy június 29-én este 8 óráig a gettó valamennyi lakójának át kell költöznie az ún. Lakics laktanyába. Magukkal csak a legszükségesebb ruhaneműeket vihetik. Bútorait, felszerelési tárgyaikat, élelmiszerkészletüket és minden pénzüket ott kell hagyniuk a gettóban.

Elindulás előtt mindenkit megmotoztak, nem rejt-e magánál pénzt, ékszert vagy egyéb értéktárgyat. Az asszonyokat és leányokat megszégyenítő módon testi motozásnak vetették alá. Ezt hatóságilag kirendelt bábaasszonyok végezték. A gettótól nem messze levő Lakics laktanyáig mind gyalogmenetben vonultak, az öregeket, betegeket kocsin szállították. Az út egy részén túl azonban egy csendőrtiszt parancsára senki sem maradhatott a kocsikon, hanem kevéske holmiját mindenkinek kézben vive gyalog kellett folytatnia. A menetet kísérő lovascsendőrök és rendőrök ütlegelték a lemaradozó, magukkal tehetetlen öregeket, betegeket, míg nagynehezen beérkeztek a laktanya területére, ahol azután egészen megalázó és emberhez nem méltó körülmények közé jutottak.

Mielőtt a Lakics laktanyában uralkodó állapotok leírását megkísérelnők, közölni kívánjuk a gettóba kényszerített pécsi zsidók, illetve az akkori rendelkezések szerint zsidónak minősülő keresztény vallásúak létszámáról fennmaradt adatokat. Ez utóbbiakkal kapcsolatban meg kell állapítanunk, hogy a zsidónak minősülő, keresztény vallásúak száma Pécsen nem volt túlzottan nagy. Az

1941-es népszámlálás szerint az 1939. IV. t. c. értelmében (ami a második zsidótörvény volt) Pécsen és Mecsekszabolcsen összesen 297 ilyen ember élt.

Mint fentebb írtuk, a gettó felszámolásának időpontja június 29. volt. A pécsi hitközség irattárában őrzött ún. gettó-könyvben fennmaradt egy kimutatás 1944. június 28-ról. Eszerint „az elkülönített városrész létszáma 2711 fő”. Ennyi lehetett tehát a teljes létszáma a gettó lakóinak. Ezek megoszlása a következő volt:

<i>férfiak létszáma</i>	906
<i>nők létszáma</i>	1805
<i>összesen</i>	2711 fő

ebből a 10 éven alul gyermekek száma	177
betegek: saját kórházban	33
szeretetházban	31
magánházakban	35
75 éven felüli tehetetlen agyak és bénák	32

A Lakics laktanyában a pécsiekhez járult a teljes mohácsi gettó (kb. 1000 személy) és néhány kisebb környékbeli gettó lakossága. Így az összlétszám kb. 4000 volt. Az ide koncentrált tömeget a ló-istállókban helyezték el úgy, hogy azokat előzőleg még csak ki sem takarították. Szemtanúik elmondása szerint egy-egy ún. lóállásban 5—7 embernek kellett elhelyezkednie. Tisztálkodási lehetőségek úgyszólván nem voltak, mindössze két istállóépületben volt egy-egy vízcsap felszerelve. Szükségleteiket latrinákon végezheték. Élelmiszerektől megfosztva, a silány és kevés hatósági élelmézésre voltak utalva. Újabb motozásnak vetették alá itt őket s ekkor már a közismert atrocitások, verések is napirenden voltak. Az őrizetet és a nyomozásokat csendőrök látták el, a tőlük ismert brutalitással.

Már a német megszállás első napjaiban is fordultak elő szórványosan öngyilkosságok. Itt, a borzalmas körülmények és a még borzalmasabb jövő miatti félelem következtében ezek száma megszaporodott. Több mint húszan váltak meg az egyre elviselhetlenebbé váló élettől. Beszállították azokat is, akik felől a helyi hatóságoknak kétségeik voltak, hogy deportálásra kerüljenek-e vagy sem. Vegyes házások stb. Ezeket egy bizottság hallgatta ki

és adta meg esetenként a mentesítéseket. Ebben a bizottságban működtek közre először hivatalosan németek. Ők mindeddig távol tartották magukat a zsidó ügyek intézésétől, csupán a gettó körül lehetett látni őket. A deportálás után azonban lefoglalták az egykori gettó területét, hogy az ott levő értékeket a maguk birtokába vegyék.

Ugyancsak a Lakics laktanyába került több nem pécsi származású orvos, mérnök és gyógyszerész is, akiket nőtlenek lévén lakóhelyükről szállítottak ide és több hasonló családi állapotú pécsi orvossal és mérnökkel együtt innen munkaszolgálatra osztották be őket. Ezek száma kb. 23 volt.

A pécsi zsidóság köréből alig néhány személy került el a deportációt. Egy család (összesen 4 személy) a családfő hadirokkanti kivételezettsége folytán maradhatott itthon, két idősebb házaspár — sejtve a bekövetkező eseményeket — még idejében Budapestre szökött, egy idősebb férfit és egy leánygimnáziumi tanulót ugyancsak Budapesten ért a megszállás, végül három kiskorú testvért jó lelkű keresztények rejtettek el.

Nem kerültek Pécsről Auschwitzba a munkaszolgálatos férfiak sem, akiknek számát munkánkban (l. 83-as jegyzet) kb. 775-re becsültük. A Pécsről Auschwitzba került 906 férfiből a felszabadulást a következők érték meg: Gottesmann (Gulyás) Lajos, dr. Kazár Andor, Laubermann Géza, dr. Glöckner György, Bricht Róbert, Weisz Jenő, Weisz Lajos, dr. Szántó László, Somogyi Péter és Tamás (ikrek), Adler N. és Szebényi Lajos.

Szerencsésebben jártak azok az idősebb férfiak, akiket — mint említettük — Mauthausenba vittek. Ezek közül kb. 25—30-an tértek haza.

A Lakics-laktanyában eltöltött öt borzalmas nap után, július 4-én került sor a pécsi zsidóság deportálására. Erős csendőr fedezet mellett, kihalt, néptelen utcákon vonult végig a halálraítéltek menete, s irtózatos záporosó közepette szállottak fel a vagonokba a pécsi pályaudvaron. A városnak egyetlen napilapja, a Dunántúl útszéli hangú cikkekben, az antiszemitizmus valamennyi aljas szólamának felhasználásával igyekszik előbb igazolni a zsidóellenes intézkedések politikai és erkölcsi jogosultságát, utóbb július 6-án mindössze annyit ír, hogy a pécsi gettó már üresen áll. Megállapítja: a zsidók még a gettóban sem tettek eleget bejelentési és beszolgáltatási kötelezettségeiknek, mert nagy mennyiségű élelmiszer

és elrejtett pénz hátrahagyásával távoztak. Ennyi volt a búcsú a sok ezer pécsi polgártól.

Tegyük hozzá, az akkor hivatalos uralom búcsúszava volt ez. Más tőlük nem is várhattunk. Ám a város jó érzésű és emberségesen gondolkozó lakosainak megdöbbenését és iszonyát, részvétét és fájdalmat a felszabadult Pécs későbbi főispánjának, az akkor még rejtőzni kényszerülő dr. Boros Istvánnak drámai erejű írása fejezi ki, s amely 1944. júl. 12.-én az események közvetlen hatása alatt íródott „a jobb időkre rejtegetve, az elhurcolt pécsi zsidók emlékére”. Mint vezércikk azután a deportáció második évfordulója alkalmából látott napvilágot az „Újduánútól” 1946. júl. 4.-i számában. A megírásához meg külön ösztönző erőt adott egy napihír, a Dunántúl 1944. júl. 11.-i számában. A városban időző Imrédy Béla — családja társaságában — istentiszteleten vett részt a Székesegyházban. Az az Imrédy, akit roppant súlyú bűnök terhelnek az ország romlásában s aki maga is felelős egész politikájával a deportálásokért, néhány nappal a szörnyű események után az erkölcs és a vallás hű fiának képében tetszeleg a nyilvánosság előtt.

Amikor még csak néhány napja olyan borzalom történt itt, amit normális idegzetű ember a Pécsen valamikor is lejátszódó történelmi események legmeggrázóbbjának, legmegindítóbbjának tekint-het”. Hiszen „...közel 4000 ember halálos dermedten, elevenen menetet a sírja felé...” „A tűzér laktanyából majd egy heti, bugris csendőrnymozók állati kezelésén átesett, megrugdosott, mindenükből kifosztott, kiéheztetett gyermekek, nők és férfiak — pécsi zsidók —...” „Emberek, akiket még sajnálni is csak titokban lehetett, kiknek nemcsak segítséget nyújtani, de akiknek sírón gyöt-rődő és kétségbeesett tekintetét felfogni és cirógató, bátorító melegséggel viszonzni sem volt megengedett.”

A hivatalos sajtó a példátlan cinizmus hangján ad hírt a deportálásról, a föld alá szorított humánus a tömegkatasztrófa okozta megrendülés égető fájdalmával s az igazságkeresés szenvedélyével emlékezik meg a pécsi zsidóság mártíriumáról.

VI. A FELSZABADULÁS ÉS AZ ÚJJAÉPÍTÉS KORA. 1945—1948.

Pécs felszabadulásának napja 1944. nov. 29. új korszakot nyit a hitközség életében is. A felszabadító Vörös Hadsereg nyomában rövidesen megérkezik néhány volt munkaszolgálatos és ismét megalakul a Pécsi Zsidók Tanácsa — mint a deportáció előtt működött egyetlen zsidó szerv utóda —, hogy képviselje a hazatérők ügyeit és megvesse alapjait egy új zsidó közösségi életnek.

A gyakorlatban a Tanács leginkább gazdasági kérdésekkel foglalkozott. Összegyűjtötte a fellelhető zsidó javakat, melyeket különféle raktárakban, iskolákban és a zsinagógában tároltak a megszállás idején. A hatalmas zsinagóga telve volt a zsidóktól elkobzott javakkal. A gyors felszabadulásnak köszönhető, hogy a németek ezeket már nem tudták magukkal vinni s így az ott felhalmozott tárgyakat teljes egészében vehette át a Tanács dr. Vörös Márton városi főlevéltárnoktól, aki a kulcsok őrzésével volt megbízva.

Foglalkozott a Tanács a hazatérők lakásügyeivel és segélyezésével is. Működése nem volt mentes a kritikai hangoktól, noha számos esetben erőteljesen és eredményesen képviselte a hazaérkezettek érdekeit, sőt expedíciót is szervezett a még távol levőknek egyes németországai táborokban való felkutatására.

1945. február 26-án megkezdte tanácskozásait egy szervező bizottság, amely kimondja a hitközség újjáalakításának szükségességét és első feladatként az istentiszteletek rendszeres megtartásának biztosítását tűzi ki. Az első — még ideiglenes jellegű — hitközségi vezetőség választására ez év márciusában kerül sor. Maga a hitközség ekkor még igen csekély létszámú volt. Mindössze 57 szavazó vett részt ezen a választáson, mely az elnöki tisztségre

Roboz Miksát kérte fel, aki mint előjáró már a felszabadulás előtti időszakban is tevékenyen részt vett a zsidó életben. A rabbi teendőket Zoldán Sándor volt pécsváradi rabbihelyettes végzi, kántorként a nagy hitközség funkcionáriusai közül egyedül életben maradt Rosenberg Ernő működik.

A deportálást követő első nagyünnepen a rabbiteendőket a rendbehozott zsinagógában dr. Scheiber Sándor, az Orsz. Rabbiképző Intézet tanára látta el.

A budapesti vöröskeresztes otthonokból árván maradt zsidó gyermekeket gyűjtenek össze, részükre előbb egy mecseki villában, utóbb a hitközségi iskolaépületben otthont rendeznek be, sőt tanítatásuk biztosítására, ha szűk keretek között is, de újra megkezdői működését a hitközség elemi iskolája. 1945 augusztusában újjáalakul a képviselőtestület, amely most már állandóbb jellegű vezetőséget választ. Az elnöki székbe a hitközség volt alelnökét, az Auschwitzból hazatért dr. Szántó László orvost választják.

Iskola és templom után harmadiknak a Szeretetház működését teszik lehetővé. Ennek eredeti lakói valamennyien elpusztultak a deportációban, most Budapestről származó agg hittestvérek jutnak békés otthonhoz, a szép intézmény falai között.

Érdekes közvéleménykutatást végez a hitközség előjárósága 1946. március 3-án, melynek eredményeként megállapítják, hogy 200 megkérdezett hittestvér tartja szükségesnek a hitközség fenn tartását, 199 óhajt kultúrelőadásokat hallgatni, és 180-an tartják szükségesnek, hogy a hitközség a vallási élet vezetésére állandó rabbit válasszon.

A hazatérők számának újabb emelkedésével ismét választásra kerül a sor. Ekkor Róth Sándort emeli a közbizalom az elnöki székbe. 1946 októberében alakult újjá a Chevra Kadisa Frankfurter Miklós és Gottesmann (Gulyás) Lajos vezetésével.

A rabbi teendőket ekkoriban dr. Krausz Henrik volt siklósi főrabbi látja el, mint a X. községkerület főrabbija. 1946 nyarán a kaposvári hitközség főrabbijává választván erről a tisztségéről lemond. Ugyanekkor válik meg állásától az ugyancsak Kaposvárra meghívott Rosenberg Ernő kántor is.

1946-ban az újonnan megválasztott főkántor, Lóránd Márton újjászervezi a templomi kórust és ettől az időponttól kezdve a pécsi hagyományoknak megfelelően a péntek esti és ünnepi istentiszteletek orgona és kórus kíséretében történnek. 1947 októberében

nyer betöltést dr. Schweitzer József személyében a rabbiszék is. Megkezdődik a Talmud—Tóra oktatás, rendszeresítik a mindennapos istentiszteleteket és neves rabbik, tudósok és művészek közreműködésével megindul a zsidó vallásművelődési élet is.

Működő iskola, szeretetház, rendszeres hitélet és vallásművelődési előadássorozatok, természetesen a szükséges rituális szolgáltatások együttesen biztosítják, hogy az ekkor mindössze 267 rendszeres havi fenntartási összeget fizető tagból és azok családjából álló maradék hitközség a régi tradíciók útján fenntartsa és tovább vigye a pécsi zsidóság hitéletét.

A népesedés alakulása a felszabadulás után

Év	Létszám	Kikből tevődik össze
1945	57	A hitk. választási gyűlésén részt vevők száma
1945	267	Az ápr. 15-ig a deportációból és munkaszolgálatból Pécsre visszatértek
1946	200	Hitközségi gyűlésen részt vevők száma
1948	267	Önálló keresettel rendelkezők száma
1949	711 ebből 371 férfi 340 nő	Állami statisztika szerint

Ez a 711 személy nem mind volt deportált, illetve eredeti pécsi lakos, hiszen a felszabadulás után elég nagymértékű beköltözés történik Pécsre a fővárosból és máshonnan, házasságkötés, munkavállalás és egyéb okokból. Ugyanekkor arról sem feledkezhetünk meg, hogy számosan hazatérve a deportációból rövidebb-hosszabb pécsi tartózkodás után, éppen 1945—1949. között, véglegesen elköltöztek a városból.

A deportáció és a munkaszolgálat következtében beállott rendkívül súlyos személyi veszteség felmérésére két lehetőségünk van.

1. Az 1940. és az 1949. évben végzett állami népszámlálás adatainak összehasonlítása, amely a fent elmondottakra való tekintettel nem ad pontos számot a veszteség mértékéről. Mégis ne hagyjuk

figyelman kívül ezt a lehetőséget. A zsidó lakosság száma 1940-ben 3486, 1949-ben 711. (Mindkét esetben csak az izraelita vallásúakat értve alatta, nem valamennyi deportált, ill. munkaszolgálatot teljesített személyt.) A veszteség $\frac{1}{10}$ -ban kifejezve 79,7.

2. A valóságos helyzetet jobban megközelítő eredményt kapunk, ha az 1940-es népszámlálási adatot a pécsi hitközség „Könyvek Könyve” c. kiadványában foglalt névlistákkal vetjük egybe. Ez a kiadvány 3022 nevet sorol fel, melyeknek tulajdonosai a munkaszolgálatban, illetve a deportációban elpusztultak. Ezek figyelembevételével a visszatértek száma abszolút számban kifejezve 464, vagyis az 1940-es létszámnak $13,3\frac{1}{10}$ -a, míg a veszteség $86,7\frac{1}{10}$.

A deportáció 4. évfordulóján, 1948. július 4-én került sor a fasiszmus áldozatainak emlékét megörökítő Mártír Emlékmű (Forbáth Alfréd alkotása) felavatására a hitközség temetőjében. Az ünnepségen és az azt megelőző istentiszteleten megjelennek a magyar kormány képviselői, dr. Pesta László miniszterelnökségi államtitkár és dr. Hajdú Gyula igazságügyi államtitkár s az emlékmű előtt elmondott beszédekben tiszteletadással adózva a fasiszmus áldozatai emlékezetének, meggyőző szavakkal hívják fel a maradék pécsi zsidóságot, az új demokratikus Magyarországnak immáron teljes jogú polgárait a sokat szenvedett haza újjáépítésében való közreműködésére.

A zsinagógai emlékistentiszteletről mintegy 1000 főnyi gyászoló tömeg vonul végig ugyanazon az útvonalon — amely a felszabadulás óta a Mártírok Útja nevét viseli — ahol négy esztendővel ezelőtt ugyanezen a napon halálba indulók vonultak irtózatossággal felé, hogy a temetői Mártír Emlékmű előtt tegyen hitet nemfelejtő hűségéről, kegyeletéről és új életet, emberi és zsidó életet teremteni akaró szent elhatározásáról.

Az egykori Szentély siratófalára emlékeztető monumentum megálló avatóünnepségével ér véget a felszabadulás, az újjászervezés és újjáépítés korszaka a pécsi hitközség életében.

1966-ban írom e sorokat. Közel húsz esztendő s pécsi működésem tapasztalataiként elfogulatlanul állapíthatom meg, hogy e két évtized alatt hitközségünk elnökei, előljárói és tagjai, a szocializmust építő Magyarország hű polgáraiként, odaadással buzgólkodtak a Pécsi Hitközség nemes hagyományainak megőrzésében, jelenének és jövőjének munkálásában. E korszak történetének megírása a jövő feladata lesz.

FÜGGELÉK

I.

BARANYA MEGYEI ZSIDÓ ÖSSZEÍRÁS. 1778. VIII. 21.

O. L.—Htt.—Acta Jud. 986 — (371—386)

<i>Helység</i>	<i>Létszám</i>	<i>Helység</i>	<i>Létszám</i>
Hásságy	1	Godisa	1
Arányos	2	Jeneő	1
Pellérd	1	Jágónak	1
Egerág	1	Varga	1
Dárda	8	Nagyhajmás	1
Kácsfalu	2	Mocsolád	1
Nyárad	1	Nagyág	1
Vörösmart	1	Tormás	1
Bán	1	Vaszar	1
Karancs	1	Bakóca	1
Villány	2	Szentgyörgy	1
Lapáncsa	1	Vásnok	1
Illocska	1	Zalatnak	1
Németmárok	1	Kövesd	1
Monostor	1	Dencsháza	1
Keskend	1	Szentlőrinc	1
Bellye	1	Babarczölös	1
Szekcső	2	Baksa	2
Rácgörcsön	2	Bogád	1
Hidas	2	Újmindszent	1
Sibrik	2	Tésén	2
Mágocs	1	Szentgál	2
Bikal	1	Görcsön	1
Liget	1	Bükkösd	1
Ráckozár	1	Ibafa	1

II.

TÜRELMI ADÓT FIZETŐ ZSIDÓK BARANYÁBAN 1788-BAN

O. L. helyt. tan. lt. Rep. C 3504

Helység és név

Baksa

Abrh Wolf, Pächter
Cupro, özv. Pächterin
Mich. Israel Pächter
Sal. Michael Kaufmann
Isac. Israel Beysitzer
Wolf Löbl

Babarczszőlős

Jos. Samuel, Pächter

Bagotha (Pécsbagota)

Jos. Isaak, Kaufmann

Bán

Nat. Tauschek, Kaufmann
Nath. David, Beysitzer

Bellye

Löbl Jakob Kaufmann
Mandl Löbl Beysitzer
Philip Stein Beysitzer

Bolymás

Jos. Hirschl Beysitzer

Beremend

„Kaufmann”

Bikal

Jacob Unger, Kaufmann,
Sam. Schlesinger, Beysitzer
Georg Schlesinger, Kaufmann
Dav. Gartner, Kaufmann
Sal. Glaser, Beysitzer
Theresie Schlesinger, Beysitzer

Helység és név

Bükösd

„Kaufmann”

Dárda

21 adófizető

Darázs

Marcus Hirschl, Kaufmann

Dencsháza

„Kaufmann”

Gerényes

„Kaufmann”

Garé

„Kaufmann”

Godisa

„Pächter”

Hajmás

„Kaufmann”

Hidas

Jacob Kaufmann

Lázár Bogdán

Jacob Gries (mindháromnál
Kaufmann megjelölés)

Ibafa

Lorenz Hirschel

Adam Lorenz (mindkettő Kaufmann)

Helység és név

Jágónak

„Kaufmann”

Jenő (Baranyajenő)

„Kaufmann”

Karacs

„Kaufmann”

Kánn

Nath. Németh, Kaufmann

Kistelek

Moises Rosen

Köblény

Sal. Greiner, Kaufmann

Jac. Greiner, Kaufmann

Laskafalva (Laskafeld)

Jakob Abraham, Kaufmann

Liget

Simon. Soor, Kaufmann

Sam. Soor, Beysitzer

Venzellaus, Pächter

Mágocs

„Kaufmann”

Maráza

„Kaufmann”

Mocsolád

Ábrahám Siss, Kaufmann

Bernard Soor, Kaufmann

Nagyváty

Israel Herschl, Kaufmann

Nagyág

„Kaufmann”

Jos. Pollak, Beysitzer

Helység és név

Nyárád

Abr. Samuel, Kaufmann

Jos. Pola, Beysitzer

Sam. Salamon, Beysitzer

Isaac Pery, Beysitzer

Németmárok

Abrh. Kaufmann, Kaufmann

Ófalu

Jakob . . . Beysitzer

Isaac, Kaufmann

Old

„Kaufmann”

„Beysitzer”

Ráczgörcsöny

Elias Teits, Kaufmann

Jos. Samuel, Beysitzer

Elias David, Beysitzer

Samuel David, Beysitzer

Ráckozár (Egyházaskozár)

Wolf Grienhuth, Handler

Regenye

Abraham Jakob, Kaufmann

Szabar

Mois. Löbl, Kaufmann

Kalman Kohn, Beysitzer

Sam. Pery, Beysitzer

Szalatnak

„Kaufmann”

Szentlőrinc

Is. Jakob, Kaufmann

Mois. Wolf, Pächter

Hillel Herschl, Pächter

Helység és név

Szekcső (Dunaszekcső)

Wolf Löbel, Kaufmann
Simon Hirschl, Kaufmann
Marcus Jakob, Beysitzer
Mois Löbl, Beysitzer
Marcus Antoni, Beysitzer
Simon Ábrahám, Beysitzer
Samuel Ábrahám, Beysitzer
„Kaufman”
Mark Jacob, Beysitzer

Tékes

Jacob Laufer, Kaufmann
Jacob Rotter, Beysitzer

Tésen

David Philip
Simon
Samuel Israel

Helység és név

Samuel Isaac (mind a négy
Kaufmann)

Tormás

Jos. Wolf, Kaufmann

Töttös (Kővágótöttös)

Elias Banne, Kaufmann

Vaszar

„Handelsmann”

Villány

„Kaufmann”

Vörösmart

„Kaufmann”

Zsibrik

Isaac Marcus, Kaufmann

A HITKÖZSÉG TAGJAINAK FOGLALKOZÁSI MEGOSZLÁSA AZ 1851. ÉVI CONSCRIPTIO SZERINT

rabbi	1
kántor	1
metsző	2
iskolaigazgató	1
tanító	2
szépírástanító	1
orvos	2
könyvelő	1
tanuló	2
közelebbről meg nem neve- zett, kereskedésből, vá- sárolásból él	27
használt holmikkal keres- kedik	15
boltos	8

szatócs	3
gabonakereskedő	1
kóser húsmérő	1
pálinkakereskedő	1
bevásárló	1
ügynök	4
szállító	2
kereskedelmi szolga	2
férfi szabó	8
női szabó	1
sapkakészítő	1
vésnök	1
kárpitos	1
szobafestő	1
pálinkaégető	1
házaló	1
vendéglős	1
vendégfogadós	1
dohányárús	1
olvashatatlan	5

JEGYZETEK AZ I. FEJEZETHEZ

¹ Scheiber Sándor: *Magyarországi zsidó feliratok*. Bp., 1960, 22. skk.

² Silberstein Adolf: *A Siklói Izraelita Hitközség története*. Siklós, 1933. 7. skk.

³ *Magyar Zsidó Oklevéltár*. (Továbbiakban M. Zs. O.) VII. 31.

⁴ Weisz Gábor: *A pécsi izr. hitközség monográfiája*. (Továbbiakban: Weisz) Pécs, 1929. 9.

⁵ M. Zs. O. I. 19.

⁶ M. Zs. O. VII. 116.

⁷ Weisz: 9. M. Zs. O. VII. 850., Baranya Vármegye Közgylési Jegyzőkönyve: 1767. 78/313. sz.

⁸ L. Baranya Vármegye Közgylési Jegyzőkönyve előbbi adatát.

⁹ O. L. Act. Jud. f. 922 1271—1272.

¹⁰ Baranya Vármegye Közgylési Jegyzőkönyve. 1750. 79. sz.

¹¹ Uo. 1777. 540. sz., 1778. 117. sz.

¹² Uo. 1778. 659. sz., 1779. 163. sz.

¹³ O. L. Htt. Act. Jud. 1008. (126—136).

¹⁴ Baranya Vármegye Közgylési Jegyzőkönyve. 1779. 274. sz.

¹⁵ O. L. Htt. Act. Jud. 986 (371—388).

¹⁶ O. L. Htt. RpC. 3504. p. 311. és 315. A dárdai létszám később további emelkedést mutat, a községben ugyanis az Eszterházy-féle birtokon befogadták őket s létszámuk az 1840-et megelőző években már 100 fölé emelkedett. L. Venetianer Lajos: *A magyar zsidóság története*. Bp., 1922. 106.

¹⁷ Ezt az adatot Petrovics Ede róm. kath. lelkész úrnak, a Pécsi Káptalani Levéltár vezetőjének köszönöm, aki szíves volt a hivatkozott évek Canonica Visitatio kimutatásait rendelkezésemre bocsátani.

¹⁸ O. L. Htt. RpC. 3504. p. 315.

¹⁹ Haas Mihály: *Baranya. Emlékirat...* Pécs, 1845. 49, 94.

²⁰ Hajdú Miklós: *Szeniczai Savuot*. Bp., 1939. 90.

²¹ Hollényi Miksa: *Baranya vármegyének orvosi helyirata*. Pécs, 1845. 62.

^{21a} Horváth Kázmér: *Pécs-Baranya M. Múzeum Egyes. Értesítője*. X. 138.

- ²² Wertner Mór: *Magyar Zsidó Szemle*. (Továbbiakban M. Zs. Sz.) XXVI. 1909. 90.
- ²³ Hóman—Szekfű: *Magyar történet*. II. Bp., 1936. 272.
- ²⁴ Raphael Straus: *Urkunden und Aktenstücke zur Geschichte der Juden in Regensburg*. München. 1960. 40. No. 149; M. Zs. O. VIII. 1965. 80. No. 64. (Erre az adatra dr. Scheiber Sándor prof. volt szíves felhívni figyelmemet.)
- ^{24a} Karácson Imre: *Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai*. 1660—1664. Bp., 1904. 196. és 201.
- ^{24b} Baranyai Értesítő (szerk.: Kalotai László.) Pécs, 1936. 17.
- ²⁵ Cserkúti Adolf: *Az első pécsi zsidók*. Pécs, 1914. (Továbbiakban: Cserkúti.)
- ²⁶ A fogadalom szövegét l.: J. Koller: *Historia Episcopatus Quinqueecclesiensis*. VII. Pest, 1812. 160., M. Zs. O. V/1. Bp., 1959. 462. Magyar fordításban: Galambos Ferenc: *A pécsi jezsuiták működése 1687—1728*. Bp., 1942. 80.
- ²⁷ Hodinka Antal: *Adalékok Pécs város történetéhez 1868-tól 1701-ig*. Pécs, 1942. 21.
- ^{27a} Szabó Gyula: *Szabadgondolkodó társadalmi rétegek a török alatti Pécsen és Baranyában*. Janus Pannonius Múzeum Évk. 1964. 252—256.
- ^{27b} Galambos Ferenc: *A pécsi jezsuiták működése 1687—1728*. Bp., 1942. 62, 80—83.
- ²⁸ M. Zs. O. V/2. 258. skk.
- ²⁹ Hodinka Antal: Id. tan. 30—31.
- ³⁰ M. Zs. O. III. 253, 285, 309.
- ³¹ Cserkúti: 3. skk.
- ³² O. L. Htt. Dep. Jud. B. 477. No. 9602.
- ³³ Büchler Sándor: *A Bacharach család Magyarországon*. M. Zs. Sz. XXVII. 1910. 92. skk.
- ³⁴ Cserkúti: 6.
- ³⁵ Wallenstein Zoltán: *Adalékok a pécsi izr. hitközség történetéhez*. Jubileumi emlékkönyv dr. Blau Lajos ... születésnapja alkalmából. Bp., 1926. 327.
- ³⁶ Cserkúti: Id. m. nyomán.
- ³⁷ Bárdos István: *Pécs régi utcanevei*. Pécs, 1933. 25.
- ³⁸ Weisz: 11., 12., 58., 95.
- ³⁹ Cserkúti: 24.
- ⁴⁰ A jegyzőkönyv a hitközség irattárában.
- ⁴¹ Cserkúti: 25.
- ⁴² Weisz: 11.
- ⁴³ Cserkúti: 23. és Weisz: 10. skk.
- ⁴⁴ Cserkúti: 73.
- ⁴⁵ Ungár László: *Pécs 1848—49-ben*. Pécs, 1934. 8.
- ⁴⁶ Cserkúti: 26.
- ⁴⁷ Haas Mihály: Id. munkája és Jellachich Károly: *Pécs a XIX. sz. közepén*. A Pécs-Baranyamegyei Múzeum Egyesület Értesítője. Pécs, 1912. márc.—jún. 23—25.
- ⁴⁸ L. Wallenstein Z.: Id. tan. 331.

- ⁴⁹ Pécsi Izr. hitközség jegyzőkönyve. 1842.
- ⁵⁰ Cserkúti: 27.
- ⁵¹ „Conscriptions Buch” a hitk. irattárában.
- ⁵² L. Jellachich K.: Id. tan.
- ⁵³ Ungár László: Id. mű. 9.
- ⁵⁴ Löw—Kulinyi: *A szegedi zsidók*. Szeged, 1885. XI.
- ⁵⁵ Büchler Sándor: *Adalékok a hazai zsidó hitközségek történetéhez*. M. Zs. Sz. VII. 1890. 470. skk.
- ⁵⁶ Groszmann Zsigmond: *A pesti zsidó gyülekezet alkotmányának története*. Emlékkönyv dr. Hevesi Simon ... évfordulójára. Bp., 1934. 148.
- ⁵⁷ Pécsi hitk. jegyzőkönyve. 33. sz.
- ⁵⁸ A díszes kiállítású „Chevra Kadische Buch” elnevezésű jegyzőkönyv, amely magában foglalja az alapszabályokat és az alapító tagok neveit, a hitközség irattárában. Az itt közölt alapszabályok eredeti héber szövege megjelent nyomtatásban a pécsi „Chevra Kadisa jelentése 1911. évről” c. kiadványban, Pécs, 1911. A Chevra-könyvet és az alapszabályokat ismertette: Schweitzer József, *Vidéki Rabbikar körlevele*. II. 1955. (Richtmann-Emlékfüzet).
- A Pécsi Chevra Kadisáról u. ő.: *A Chevra Kadisákról*. Új Élet. VIII. 1952. május 8. A Chevra Kadisa alapításának 125. évfordulója alkalomával tartott ünnepségről l.: *Új Élet* VIII. 1952. márc. 20.
- ⁵⁹ Weisz: 13.
- ⁶⁰ Pécsi hitk. jegyzőkönyve. 52., 25. és 30. sz.
- ⁶¹ Weisz: 13.
- ⁶² *Magyar Izraelita*. IV. 50.
- ⁶³ Pécsi htk. jegyzőkönyve 61. sz.
- ⁶⁴ Löw—Kulinyi: Id. m. 122.
- ⁶⁵ Simon Dubnow: *Die Neueste Geschichte des Jüd. Volkes*. I. Berlin, 1920. 237.
- ⁶⁶ Pécsi hitk. jegyzőkönyve. 18., 47. sz.
- ⁶⁷ A zsinagóga-avatás körülményeiről az alkalmi ritus-könyvvel egy köteggben őrzött egykorú jelentésből értesülünk. O. L. Htt. R. L. 1844. 6/2. Az avatási rituálét tartalmazó könyv címe: Széder há-tefillot be-Sáát Chinuch bét há kőneszet... meszudár ál jödé... Jiszráél Löw... áb bét din dö-Gálil Baranya... A német címfelirat: *Einweihungs Gebeth. Gewidmet zur Einweihung der Israelitischen Synagoge*, verfasst von Herrn I. Löw, Ober-Rabiner des löbl. Baranyer Comitats in Fünfkirchen. Fünfkirchen, gedruckt in der Lyc. Buchdruckerei, 1843. L. erről Schweitzer József: *Az első pécsi héber nyomtatvány*. Magyar Könyvszemle. LXXXI. 1965. 150—151, és u. a.: *Der erste hebräische Druck zu Pécs und sein Autor*. Gutenberg Jahrbuch 1966. 259—261.
- ⁶⁸ Pécs város közgyűlési jegyzőkönyve. 1848. 1120. sz.
- ⁶⁹ Uo. 1848. 5126. sz.
- A pécsi reformmozgalomról l. Bernstein Béla: *Az 1848—49-ki magyar szabadságharc és a zsidók*. Bp., 1898. VII. fej. U. ő.: *IMIT Évkönyve* 1898. 251. skk.
- ⁷⁰ Pécs város közgyűlési jegyzőkönyve. 1848. 5146., 5285. sz.

JEGYZETEK A II. FEJEZETHEZ

- ¹ Pécs város közgyűlési jegyzőkönyve. 1848. 1411. sz.
- ² Ungár László: Id. mű. 7.
- ³ Pécs város közgyűlési jegyzőkönyve. 1848. 1625. sz.
- ⁴ Bernstein Béla: *Az 1848—49-ki magyar szabadságharc és a zsidók.* Bp., 1898. 54.
- ⁵ Meszlényi Antal: *A Miniszteri Országos Ideiglenes Bizottság működése 1848. március 23-tól április 20-ig.* Századok. LVII—LVIII. 722.
- ⁶ Weisz: 16.
- ⁷ Pécs város közgyűlési jegyzőkönyve, 1848. 1703., 1821., 2843. sz.
- ⁸ L. az 5. sz. jegyzetben id. tanulmányt.
- ⁹ Ballagi Ernő: *1848 és a zsidóemancipáció.* Jewish Studies ... in Memory of Michael Guttman... Bp., 1946. 10.
- ¹⁰ Nemes Dezső: *A munkásság az 1848—49-es forradalomban.* Forradalom és Szabadságharc 1848—1849. Bp., 1948. 283.
- ¹¹ Pécsi hitközség jegyzőkönyve 140. sz.
- ¹² Büchler Sándor: *A magyar zsidóság országos értekezletének jegyzőkönyve 1848-ban.* M. Zs. Sz. XXVII. 1910. 182.
- ¹³ Pécsi hitközség jegyzőkönyve 109. sz.
- ¹⁴ Bernstein Béla: Id. mű. 194.
- ¹⁵ Pécs város közgyűlési jegyzőkönyve 1848. 2789., 2855., 4984., 5061. sz.
- ¹⁶ Pécsi hitközség jegyzőkönyve 119. sz.
- ¹⁷ L. I. fej. 35. számú jegyzetünkben idézett tanulmányát.
- ¹⁸ Lőw Izrael életének egyes mozzanatairól, irodalmi működéséről és a róla szóló irodalomról I. *Magyar Rabbik.* III. 143. (Lőwnek önálló művét [*Bét Jiszlél vi-Jehuda.* Lemberg, 1867.] sem az általunk ismertett ritus-könyvet nem említi).
- ¹⁹ Vajda Béla: *A zsidók története Abonyban.* Bp., 1896. 40—41.
- ²⁰ Singer Jakab: *Temesvári rabbik.* Szinerváralja, 1928. 23.
- ^{20a} Ben Chananja. 1860. 34—36.
- ²¹ Szigorú orthodox felfogására jellemző az a levele, amelyet 1845. Tévész 7-én intéz Juda Aszádhoz a vallási újíto törekvések dolgában. Megemlékezik az 1844-ben lefolyt paksi rabbigyűlésről. A reformtörekvéseket rendkívül éles hangon ítéli el, „pusztító fekélynek” mondva azokat, míg magukat az újítokat „hűtlenkedő gonoszoknak” nevezi. Egyben kifejezi súlyos aggodalmát a reformtörekvések terjedése miatt. Az eredeti kézirat A. Schischa úr birtokában van (Letchworth, Anglia), akinek a másolat szíves megküldéséért, dr. Scheiber Sándor prof. úrnak közbenjárásáért köszönettel tartozom.
- ²² A pécsi hitközség irattárában.
- ^{22a} J. Schwartz — abból kiindulva, hogy Lőw elhunyt előtt két évvel művének előszavát Petroveszelon keltezi — arra gondol, hogy ott is halt meg. *Cofnat Panéach.* Munkács, 1909. 62. Ugyanitt olvassuk, hogy a Lőw család rendkívül nagy megbecsülésnek örvendett Bonyhádon.
- ²³ Weisz: 16.
- ²⁴ Pécsi hitközség jegyzőkönyve 122. sz.
- ²⁵ Pécsi hitközség jegyzőkönyve 125. sz.
- ²⁶ *A 90 éves Dohány utcai templom.* Bp. 1948. 4.

- ²⁷ Kun Lajos: *A veszprémi zsidóság múltja és jelene*. Karcag. 1930. 50. skk.
- ²⁸ Pécsi hitközség jegyzőkönyve 131., 206., 211., 234. sz.
- ²⁹ Ben Chananja. 1860. 34—36.
- ³⁰ Uo. 558.
- ³¹ Horváth Mihály: *Muzsikáló Pécs*, 1959. 60.
- ^{31a} A hitközség kántoraira, zenei életére l.: Várhalmi Oszkár—Sass Dezső: *Zenetörténeti adatok Pécs város egyházi-világi és színi életéből a XIX. században* c. mű „Az Izraelita Hitközség” c. fejezetét (Kézirat).
- ³² Pécsi hitközség jegyzőkönyve 137., 587., 579., 227., 346., 616. sz.
- ³³ Uo. 616. sz.
- ³⁴ Rúzsás Lajos: *A kapitalista iparfejlődés útja a Délkelet-Dunántúlon* 1848—1900. Pécs, 1957.
- ³⁵ Rúzsás Lajos: Id. tan. 26.
- ³⁶ Pécsi hitközség jegyzőkönyve 691., 692., 693. sz.
- ³⁷ Uo. 691., 701., 703., 707. sz.
- ³⁸ Ben Chananja. 1858. évi pécsi híryanagából.
- ³⁹ *Festliche Tischrede. Anlässlich der 15. Feber 1880. (3. Adar) begangenen Jubiläumsfeier der fünfzigjährigen Bestandes der Chebrah Kadi-schah in Fünfkirchen. Fünfkirchen, 1880.*
- ⁴⁰ Ben Chananja. 1863. 349.
- ⁴¹ Ehrlich Ederől l. Ben Chananja. 1863. 480., 1864. 393., 417., 432. és *Magyar Izraelita* III. 319.
- ⁴² M. Zs. Sz. I. 1884. 61., 153., 214.
- ^{42a} Aharon Cvi Hirsch Kurländer „*Divré Igeret Vödivré Sir*” c. művéhez ő is írt ajánlást. Lásd M. Carmilly—Weinberger, *Sinai* LVII. 1965. 153. Itt a város neve tévesen Veszprémnek van fordítva.
- ⁴³ Danziger—Kárpáti: *A pécsi zsidó iskola története*. Pécs, 1929. 8.
- ⁴⁴ Scheiber Sándor: *Új Élet*. XVII. 1961. 4. sz.
- ⁴⁵ Ben Chananja. 1861., 1864., 1865., 1867. évf. pécsi híryanagából.
- ⁴⁶ Danziger—Kárpáti: Id. mű. 11.
- ⁴⁷ Ben Chananja. 1867. évi pécsi híryanagából. A pécsi zsidó iskola-ügyről l. még A. Moskovits: *Jewish Education in Hungary*. New York, 1964. 32.

JEGYZETEK A III. FEJEZETHEZ

- ¹ Danziger—Kárpáti: Id. mű. 20.
- ² Weisz: 27. Jánosi Engel Józsefről l. *Magyar Zsidó Lexikon*. Bp., 1929. 228; *Encyclopaedia Judaica* VI. 651.
- ³ Wallenstein Zoltán: *A király és a pécsi főrabbi*. M. Zs. Sz. L. 1933. 271—276.
- ⁴ Sós Endre: *Zsidók a magyar városokban*. II. kiad. Bp., é. n. 75.
- ⁵ M. Zs. Sz. XV. 191; XIV. 283.
- ⁶ *Hitközségi Szemle*. II. 4. sz.
- ⁷ Danziger—Kárpáti: Id. mű. 31.

⁸ Az Ernster-családról. I. Horváth Mihály: Id. mű. 60., 68., 69., 83., 98., 128.

⁹ Arany János és Kohut kapcsolataira I. Gergely Pál: *Arany János és az Akadémia*. Bp., 1957. 42., 72.; Arany János Összes Művei. XIV. Bp., 1964. 331., 448., 728. Arany János Kohutot így jellemzi: „Kohut Sándor úr egy, a héber litteratúrában kitűnően jártas, tudományos férfiú, kinek több értekezése már az Akadémia ülésein felolvastatott...” Id. mű. 461.

¹⁰ Kiss Arnold: *Ifjak és öregek*. M. Zs. Sz. XLVIII. 1931. 406—407.

¹¹ *Üdvözlő szó a Pécsi Izr. Hitközséghez... székfoglalása alkalmából 1874-ik évi sept. 10-én...*

¹² Julius Fischer: *Dr. Alexander Kohut, Ein Lebensbild*. Ünnepi Mű a Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet Ötven Éves Jubileumára. Bp. 1927. 152—199.

¹³ *Szombati Újság*. I. 12., 15., 35., 219.

¹⁴ Uo. 178.

¹⁵ Uo. 217., 256.

¹⁶ J. Fischer: Id. tan. és G. A. Kohut: *Concerning Alexander Kohut. A Tentative Bibliography* c. tanulmányát ugyanott 200—216.

¹⁷ Krausz Sámuel: *Az Aruch completum segítő emberei*. Tanulmányok dr. Blau Lajos... emlékére. Bp., 1938. 150 skk. Az Áruch, megjelenésének 50. évfordulóján, a legújabb nyelvtudományi eredmények felhasználásával kiegészítettettt Krausz Sámuel, Löw Immánuel és más tudósok közreműködésével: *Tószjóth ha-Aruch ha-Sálem*. Wien, 1937.

¹⁸ Louis Finkelstein: *The Jews ...* (III. kiad.) New York, 1959. 520., 522., 526., 529.

¹⁹ *Perls Ármin emlékezete*. Pécs, 1915; Weisz: 35. skk. Perls Ármin 1853. november 1-én született Nagykárolyban. Középiskolai, majd teológiai és egyetemi tanulmányai után 1879-ben kezdte meg működését Kassán, onnan 1882-ben Kecskemétre került, 1889. szeptember 17-én foglalta el a pécsi rabbiszéket s itt működött 1914. szeptember 8-án Budapesten bekövetkezett haláláig. Weisz id. munkájában közzétett Perls-bibliográfiát az alábbi adatokkal egészítjük ki: 1. Néhány észrevétel „a palesztinai zsidó kőkoporsókról” című cikkekre. *Szombati Újság*. I. 35. 2. A régi thorák alaki szerkezete és az első halacha Szóferimban. Uo. 85. 3. Az Aradi Áldás. Válasz a „Theologiai Értekezlet”-re. Pécs, 1895.

²⁰ Előadása a Pécsi Hitközség ünnepélyén 1953. nov. 29-én Perls születése 100. évfordulója alkalmából: „Perls, a tudós.” (Kézirat).

²¹ Előadása a Pécsi Hitközség ünnepélyén 1953. nov. 29-én Perls születése 100. évfordulója alkalmából. (Nyomatásban megjelent: Benoschofsky Imre: *Harminc év után*. Bp., 1958. „Perls az orátor”).

²² A Perls-emlékünnepélyről I. *Új Élet* X. 1954. 2. szám. Schweitzer József: *Emlékezés Perls Árminra, születése 100-ik évfordulóján*. *Új Élet*. IX. 1953. 11. szám.

²³ Eisler Mátyás: *Perls beszédei*. Magyar Izrael. II. 35., 39.

²⁴ L. a 19. sz. jegyzetünkben közölt Az Aradi Áldás c. iratát.

²⁵ Perls Ármin: *Beszédek 1889—1910*. Pécs, 1936.

²⁶ A Pécsi Izr. Nőgyelet jegyzőkönyvei 1914—1918. között. (A hitközség irattárában a „Nőgyeleti jegyzőkönyv 1907—1925” c. kötetben).

JEGYZETEK A IV. FEJEZETHEZ

- ¹ Weisz: 42.
- ² Pécsi Est. 1921. aug. 31. sz.
- ³ Uo. 1921. okt. 6. sz.
- ⁴ Dunántúl, 1921. nov. 8. sz.
- ⁵ Pécsi hitközség jegyzőkönyve az 1923. jún. 13-i ülésről.
- ⁶ Pécsi Est. 1921. szept. 27. és okt. 11. sz.
- ⁷ Uo. 1921. szept. 23. sz.
- ⁸ Uo. 1921. szept. 15. sz.
- ⁹ Uo. 1921. aug. 31. sz.
- ¹⁰ Uo. 1921. szept. 4. és 6. sz.
- ¹¹ Uo. 1921. szept. 10. sz.
- ¹² Pécsi hitközség jegyzőkönyve 1924. okt. 5. és 1925. jan. 25-i ülésről.
- ¹³ Pécsi Est. 1921. 14. és 17. sz.
- ¹⁴ Uo. 1921. szept. 22. sz.
- ¹⁵ Pécsi Lapok. 1922. nov. 22. sz.
- ¹⁶ Uo. 1922. június 7. sz.
- ¹⁷ Uo. 1922. szept. 23. és nov. 4. sz.
- ¹⁸ Kreisler Andor (Pécs) személyes közlése.
- ¹⁹ Pécsi hitközség jegyzőkönyve 1924. június 5-i ülésről.
- ²⁰ Dunántúl, 1921. okt. 15. sz.
- ²¹ Pécsi Est. 1921. okt. 19. sz.
- ²² Ganz Lipótné (Pécs) személyes közlése.
- ²³ Dunántúl, 1921. okt. 27. és 28. sz.
- ²⁴ Pécsi Est. 1921. okt. 18. sz.
- ²⁵ Uo. 1921. dec. 6. sz.
- ²⁶ Uo. 1921. dec. 21. sz.
- ²⁷ Uo. 1927. szept. 16.
- ²⁸ Uo. 1921. szept. 16.
- ²⁹ Dunántúl, 1921. dec. 21. sz.
- ³⁰ Uo. 1921. dec. 10. sz.
- ³¹ Weisz: 42.
- ³² Pécsi hitközség jegyzőkönyve 1925. márc. 29-i ülésről.
- ³³ Uo. 1926. okt. 4-i ülésről.
- ³⁴ Magyar Zsidó Lexikon, 708.
- Pfeiffer Izsák Emléke. Szerkesztette: Scheiber Sándor. Bp. 1949.
- ³⁵ Magyar Zsidó Lexikon, 957.
- ³⁶ Pécsi Lapok. 1923. március 23., Egyenlőség. 1923. március 17.
- ³⁷ Pécsi hitközség jegyzőkönyve 1923. nov. 12-i előjárásági ülésről.
- ³⁸ Múlt és Jövő. XXI. 1931. december, XXII. 1932. március.
- ³⁹ Scheiber Sándor: Gyászbeszéd dr. Wallenstein Zoltán pécsi főrabbi felett. (Kéziratban.)
- ⁴⁰ Testvéreimet keresem. Ünnepi prédikációk. Írta: Krémer Móric pécsi rabbi. Pécs, 1941. Az idézetek e kötetből valók.
- ⁴¹ Pécsi hitközség jegyzőkönyve 1925. márc. 29-i ülésről.
- ⁴² Pécsi Lapok. 1922. szept. 23. sz.
- ⁴³ Pécsi hitközség jegyzőkönyve 1924. ápr. 6-i ülésről.

⁴⁴ *A Magyar Zsidóság Almanachja*: Numerus clausus (Szerk.: Bethlen Pál. Bp., é. n.) 82., 124—125.

⁴⁵ Pécsi hitközség jegyzőkönyve 1924. ápr. 6-i ülésről. A bállal kapcsolatos antiszemita provokációról: dr. Miskolczy Vilmos (Pécs) személyes közlése.

⁴⁶ Pécsi hitközség jegyzőkönyve 1925. dec. 13-i közgyűléséről.

⁴⁷ Uo. 1926. április 11-i közgyűlésről.

⁴⁸ L. Az 1930. évi népszámlálás. 114. kötet. 6. rész 44.

⁴⁹ Pécsi hitközség jegyzőkönyve 1925. márc. 29-i közgyűlésről, Danziger — Kárpáti: Id. mű 67.

⁵⁰ *Egyenlőség*. LII—LIII. 1932. évfolyam pécsi híryanagából.

⁵¹ Horváth Mihály: Id. mű 98., 100., 117.

⁵² *Dunántúl*. 1937. februári számai nem voltak megtalálhatóak.

Pécsi Napló. 1937. február 23., 24., 25., 26-i számai.

Ifjúsági Értesítő. 1937. jan.—febr. Ebben a többi közt a következő kommentárt olvassuk: „Sok száz diák, egyetemi polgár szövetséget kötött arra, hogy megver, megkínózz, megkorbácsol néhány magyar zsidó fiút. Kezeik izma megfeszült, orcájuk színe piros haragra gerjedt, ajkuk szitokszavakra nyílt és suhogott a korbács és dolgozott az ököl és az Alma Mater szent csarnokában diadalt ült a vak gyűlölet.”

⁵³ *Pécsi Katolikus Tudósító*. 1937. december.

⁵⁴ Pécsi hitk. irattára. Feljegyzés az 1937. évi iratanyagban.

⁵⁵ *Ifjúsági Értesítő*. 1936. december, 1937. március—április, október—novemberi számai. A pécsi zsidó folyóiratokról A. Scheiber, *Kirjath Sepher*. XXXII. 1956/57. 494.

⁵⁶ *Vádirat a náciizmus ellen*. Bp. 1960. Szerk.: Benoschofsky Ilona — Karsai Elek. 9. skk.

^{56a} Az izraeliták száma és aránya az egyes foglalkozási főcsoportokban (kereső és eltartott), az 1930. évi népszámlálás alapján, Pécssett.

Foglalkozás	szám	Foglalkozás	szám
őstermelés	62	közszolgálat és szabad	
bányászat és kohászat	1	foglalkozások	317
ipar	1172	véderő	2
kereskedelem	1756	alkalmi munkás v.	
hitel	156	napszámos	9
közlekedés	125	nyugijas v. tőkepenész	291
házi cseléd	36	egyéb és ismeretlen	113

(Az 1930. évi népszámlálás. 114. kötet. VI. Bp., 1941.)

⁵⁷ Pécsi hitközség irattára: 211/1938., 227/1938., 414/1938., 430/1938., 453/1938. és 716/1938. Számos kérvényt nem iktattak. Valamennyi eredetiben az irattárban.

⁵⁸ Uo. 64/1939., 413/1939., 565/1939.

⁵⁹ Uo. Jelentés a Pécsi Izr. Jótékony Nőegylet 1938. és 1939. évi működéséről. Ez utóbbi megállapítja: a készpénzsegélyek iránti kérelmek száma megnövekedett. A város a régi zsidó közsegélyeseket továbbra is segélyezi, de újabb kérelmeket nem teljesít. A Nőegylet tüzelősegély iránti kérelmét is — az eddigi gyakorlattal ellentétben — teljesítetlenül hagyja. (Irattár 550/1939.)

- ⁶⁰ *Dunántúl*. 1938. április 5.
⁶¹ *Uo.* 1938. április 4.
⁶² *Pécsi Katolikus Tudósító*. 1938. március, április.
Uo. 1939. január, február, májusi szám.
⁶³ *Pécsi Napló*. 1940. március 19.
⁶⁴ Pécsi hitközség irattára 734/1938.
⁶⁵ Az elítélt atyjának, Kovács Albertnek 1938. aug. 17-i levele és annak mellékletei a hitközségi irattár 1938. évi anyagában.
⁶⁶ *Pécsi Napló*. 1940. március 7.
⁶⁷ *Dunántúl*. 1940. április 2.
⁶⁸ *Uo.* 1940. október 2.
⁶⁹ *Uo.* 1941. november 27.
⁷⁰ *Uo.* 1940. május 20., 1941. szeptember 21.
⁷¹ *Uo.* 1941. szeptember 21.
⁷² *Uo.* 1941. június 27.
⁷³ *Uo.* 1942. január 11.
⁷⁴ *Uo.* 1941. február 13., március 27.
⁷⁵ *Uo.* 1940. okt. 13.; *Pécsi Napló*. 1942. június 6.; *Dunántúl*. 1942. június 12., 18.
⁷⁶ *Dunántúl*. 1941. december 5.
⁷⁷ *Pécsi Napló*. 1942. június 23.
⁷⁸ Dr. Werner István (Pécs) személyes közlése.
⁷⁹ *Dunántúl*. 1942. április 23.
⁸⁰ *Uo.* 1942. november 22.
⁸¹ *Pécsi Napló*. 1942. május 27.
⁸² *Uo.* 1942. június 17.
⁸³ *Dunántúl*. 1942. december 15.

A munkaszolgálatosok történetét nem vontuk vizsgálódásunk körébe, miután ezt országos vonatkozásban feldolgozta Karsai: „*Fegyvertelen álltak az aknamezőkön...*” I—II. Bp., 1962. Feltételezésünk szerint a hitközség tagjai közül 775 személy teljesített munkaszolgálatot. A legutolsó népszámlálás 1940-ben 3486 izr. vallású pécsi lakost tüntet fel. A hitközség irattárában az ún. gettó könyvben megtalált kimutatás szerint 1944. június 28-án 2711-en éltek a pécsi gettóban. Köztudomású, hogy a gettósítás idején a férfiak kb. 50—55 éves korig bezárólag munkaszolgálatot teljesítettek, ugyanis a gettóból még ilyen korú férfiakat is behívtak. Szembetűnő, hogy a pécsi gettó 2711 lakosa közül mindössze 906 férfi volt az 1805 nővel szemben. Ha a gettó lakóinak számát kivonjuk az 1940-es népszámlálási adatból, kapjuk az általunk feltételezett 775 számot.

- ⁸⁴ *Dunántúl*. 1943. augusztus 14.
⁸⁵ *Pécsi Napló*. 1942. május 6., május 13. *Dunántúl*. 1942. március 10.
⁸⁶ *Dunántúl*. 1942. november 7.
⁸⁷ *Ifjúsági Értesítő*. 1938. december.
⁸⁸ Pécsi hitközség irattára: Jelentés az ifjúsági kör 1938. évi sporttevékenységéről. Jelentés az átképző tanfolyamok 1938. évi működéséről. Pécsi hitközség tájékoztató levele az átképzésekről a szombathelyi hitközséghez 1938. dec. 1-én. Jegyzőkönyvi kivonat 591/1939.

^{88a} A Magyar Izraeliták Pártfogó Irodája 1939. októberében értesíti a Pécsi Izr. Jótékony Nőegyletet átképző tanfolyamok indításáról. Pécsi hitközség irattára nőegyleti iratok 1939.

⁸⁹ Pécsi hitközség irattára: Kivonat az 1939. jan. 12-i előljárási ülés jegyzőkönyvéből.

⁹⁰ Pécsi hitközség irattára 1948/1939.

⁹¹ Uo. 638/1939.

⁹² A gyűlés jegyzőkönyvének másolata az irattár 1939. évi iratanyagában.

⁹³ Pécsi hitközség irattára 55/1939., 117/1939.

⁹⁴ Pécsi hitközség irattára az 1939. évi iratanyagban. A levél nov. 10-én kelt.

⁹⁵ Pécsi hitközség irattára: levél a győri izr. hitközséghez, 1939. nov. 4-én.

⁹⁶ Pécsi hitközség irattára 5443/1938., 5550/1938.

⁹⁷ Pécsi hitközség irattára, iktatás nélkül az 1939. évi iratanyagban. Uo. 217/1939., 398/1939.

⁹⁸ Breiner Adolf (Zákány) levele 1939. április 14-én a hitközséghez. Irattár 397/1939.

⁹⁹ Pécsi hitközség irattára 20/1939.

¹⁰⁰ Pécsi hitközség irattára 425/1929.

¹⁰¹ Zárszámadás és vagyoni kimutatás az 1938. évről. Tervezet az 1939. évre. Pécsi hitközség irattára 353/1939.

¹⁰² Pécsi hitközség irattára. Adóügyek 1939, 787/1939. Dr. Greiner levele 1940. január 10-én.

¹⁰³ Pécsi hitközség irattára. Jelentés a hitközség 1937. évi működéséről.

^{103a} A létszám csökkenésének ijesztő mértékét mutatják a hitközségi anyakönyvek adatai az 1930—1941. esztendőkről. Születések száma: 302, temetések száma: 680, kitérések száma 301 volt. Vagyis elhalálozás és kitérés útján a veszteség a természetes gyarapodásnak a háromszorosára nőtt.

A lélekszám csökkenését mutatja az alábbi kimutatás:

P é c s e t t

Év	A népesség száma	Az izraeliták száma	Az izr. %-ban	Növekedés (+) v. csökkenés (—) %-ban, az előző évtől: dhez képest
áll. népszámlálás szerint				
1890.	42 839	3124	7,3	100
1900.	53 721	3973	7,4	+ 27,2
1910.	60 237	4020	6,7	+ 1,3
1920.	58 808	4292	7,3	+ 6,6
1930.	74 395	4030	5,4	— 6,1
1940.	88 473	3486	4,1	— 13,5

Megállapíthatjuk, hogy míg 50 év alatt a város lakosságának száma több mint kétszeresére nő, a zsidóság létszáma átmeneti növekedés után 1940-ben kb. azonos az 1890. évi létszámmal. A vizsgált fél évszázadban a pécsi zsidóság lényegileg alig gyarapodott, mindössze 362 lélekkel szaporodott ez 5 évtized során.

¹⁰⁴ Pécsi hitközség irattára. Jelentés a Pécsi Chevra Kadisa 1938. évi működéséről.

¹⁰⁵ Dr. Deutsch Zsigmondné (Pécs), a Nőegylet akkori elnökének személyes közlése.

¹⁰⁶ Részlet a megnyitás alkalmából kibocsátott meghívóból.

¹⁰⁷ Pécsi hitközség irattára. 354/1939., 502/1939.

¹⁰⁸ A tervezet a Pécsi hitközség irattárában 312/1939.

¹⁰⁹ A hangversenyekről, kultúrelőadásokról, rendezvényekről rendszeresen közöl előzetes híradást a *Pécsi Napló*. Gyakran ismerteti és értékelést is ad a jelentősebb eseményekről. Az összeállítás a Pécsi Napló alapján történt.

¹⁰⁵ Dr. Deutsch Zsigmondné (Pécs), a Nőegylet akkori elnökének személyes közlése.

¹¹¹ *Dunántúl*. 1940. október 13. Uo. 1941. január 21.

¹¹² Sós Endre: Id. mű. 99—100.

AZ V. ÉS VI. FEJEZET FORRÁSAI

Az 1941. évi népszámlálás. Demográfiai adatok. K. S. H. Bp., 1947.

Az 1949. évi népszámlálás. Baranya megye és Pécs város. 1949.

Dunántúl. 1944. március 21—1944. július 6. közötti számainak zsidó vonatkozású közleményei.

Gáldonyi—Lázár: A halál mesgyéjén. *Dunántúli Napló*. 1964. júl. 7.

Gettó-könyv. (Név- és lakásjegyzék.) A pécsi hitk. irattárában.

Könyvek Könyve. Mártírjai emlékére kiadja a Pécsi Izr. Hitközség, Pécs, é. n. F. k. Polgár László.

Memento. *Dunántúli Napló*. 1963. július 4.

Pécsi Izr. Hitközség jegyzőkönyvei 1945—1948. évekről.

Pécsre visszatért zsidók és volt munkaszolgálatosok névjegyzéke 1945. április 15-ig. (Plakát a pécsi hitk. irattárában.)

Schweitzer József: *A Pécsi hitközség a deportáció és a felszabadulás korszakában*. Új Élet naptára, Bp., 1960—1961. 71 skk.

Néhai Gottesmann (Gulyás) Lajos, Ganz Lipótné és Polgár László pécsi lakosok szíves közlései.

TARTALOM

Előszó	5
Bevezetés	9
I. A kezdeti idők 1848-ig	11
II. A szabadságharctól a kiegyezés, illetve az emancipáció koráig. 1848—1867	40
III. A kiegyezés, illetve az emancipáció korától a világháború végéig. 1867—1918	61
IV. Az első világháború befejezésétől a deportálásig. 1918—1944	83
V. A deportáció. 1944	142
VI. A felszabadulás és az újjáépítés kora. 1945—1948	148
Függelék	152
Jegyzetek	157
Képmellékletek	I

Felelős kiadó: dr. Seifert Géza

Megjelent 1966-ban

10,5 (A5) ív + 8 old. képmelléklet terjedelemben, 1000 példányban
66.540 Egyetemi Nyomda, Budapest

KÉPEK

סדר התפילות
בשעת חינוך בית הכנסת
שנתחדש פה עיר ההפשי פינק קירכען
ביום וז ערב שבת קדש כ אלול
מסודר עי מורינו המאהג הרבני מהו
ישראל לעוו נז
אבר דגליל כאראמיא

בשנת
בבית אלודים נהלך ברגש
לפק

געדרוקט אין רעד ליציאום בוך דרוקקערייא
צו סינפקירכען

Az első zsinagóga felavatására készült ritus-könyv címlapja

Polgárok – Hazafiak!

A szabadság korát magyarország azon korának hiszszük, mi mellett az annyi meg annyi tiszta kebelből hangosan nyilatkozott közvélemény oda kíván minden erőnyes, és az édes magyar haza boldogságáért lánoló polgárok felhevült kedélyét irányozni, miszerint eme már jelszókint felkarolt békés átalakuláskor a szabadság renddel és keresztényi szeretettel legyen párosulva, és ne engedjétek meg, hogy a szabadság országában, a szabadságért embertársaitok eddig türt törvényes jogai áldozatul essenek akkor, midőn a hon újászületett alkotmánya e tizenkilenczedik században nem rabszolgákat, hanem csak szabad embereket siet teremteni!

Lelkes polgárok! tiszta keblű hazafiak! ne kívánjátok, hogy hitsorsosink ellen felizgatott kedélyek hullámaiba sodortatva tűzhelyeinket illy rögtön elhagyni kén-telenitessünk — engedjétek egy kis derűt is azon borura, melly szomorú sorsunkra e két nap óta nehezedett. — higyétek el, — hogy Izrael istene rég megkérlelte az Údvöztőt, ki a legszentebbet véste szívetekbe ezen isteni szabá-lyával „szeresd felebarátodat mint önmagadat” — hidjétek el, hogy csak így működhetek a haza boldogságán legin-kább, és felelhetek meg annak, mit e hon minster-elnöke is nem rég az általános rend és béke fentartása iránt körö-tökre bocsájtott — gondoljátok meg, mikép a magyarföld hitfeleink közt is csak magyarfiakat szülhet, kik a honért és e szeretett városért teendő bár minő áldozattól vissza nem ijednek. — Várjátok azért be a nem sokára következő azon összeolvadási boldogabb perczet, mellyben minket többé idegeneknek nem fogtok tekinteni! — szóval lelkes polgá-rok s hazafiak! vegyétek keresztényi szeretet és oltalom alá!!!

a pécsi izraelitákat.

Nemzeti Társulat, a Magyarországi Izraelita Társulatok 1848. Évi. Máj. 12. 28. sz.

A hitközség felhívása az 1848 márciusi zsidóellenes izgatások miatt

Polgárok!

Ma éjjelutáni 2 órakor a Ministeri Országos Ideiglenes Bizottmánytól sebes postán következő Rendelet érkezett:

Törvényhatósági elnök!

Pécs városában lakók izraeliták' részéről az panaszoltatván, hogy erőszakos megtámadásokkal fenyegetőzések által a városból három nap alatt leendő kiköltözködéskére szorítottak; ámbár hivatalosan ezen törvénytelen mozgalmakról még értesítve nem vagyunk, mindazáltal olvasván a Tanács által nyomtatott a dicséretre érdemes kérielő felhívást, és ismervén az izraeliták elleni ingerültséget országszerte, ezenel rendeljük:

1-ór: A városbeli állandó választmány felvilágosítás, meggyőzés, tanács által folyvást erőlyesen és tüstént igyekezzenk arra bérni a békétleneket, hogy midőn a szabadság és egyenlőség' eszméje országolni kezd hazánkban, midőn a népek közötti osztályok megszűnnek; kivált ezen örömdetes időszakban mindenkiben tiszteljék az embert, vallás különbség nélkül, és az egyenlőség' kivívott diadalát hasonló türelmetlen kitérősekkel beszűnyyezni tartózkodjanak.

2-ór: Ha pedig az izraelitáknak vagyon- és személy-bátorsága is megtámadatnék, és így a törvény' szentsége tapodtatnék le, miután rendezett statusban illy erőszakosságok nem türethetnek, a törvényes rend fentartását eszközölje azon nemzetőrség által, melynek a rend' megőrzése kezeibe le van téve, — reménylven hogy a sorkatonaság' közbejötté nem leendő szükséges, mely azonban elsőki felhívásra a legvégsőbb esetben védőleg szinte alkalmazható.

Midőn tehát önt a rendert felelőssé tennők akképen, hogy vagyon, és személy bátorsága mindenkinek minden vallás különbség nélkül meg fog védetni; midőn kijelentenők önnepélyesen, hogy e ketlőnek megőrzése különösebben a nemzetőrség' becsületére volna biva; — midőn kötelességébe tennők, hogy az eddig történtekekről és történeendőkről tüstént és hivatalosan értesítsen: még azt tesszük hozzá, hogy kik a vagyon és személybiztonság megtámadói lesznek, azok minden okozandó kárért egész vagyonukkal felelőseknek nyilvánítanak, miről a város összes polgárait nyomtatott hirdetéymekkel tüstént értesíteni kötelességének ismerje. — Költ Pesten Martius 30-án 1848. — A Ministeri országos ideiglenes bizottmány: Klauszál Gábor m. k. Szemere Bertalan m. k. Pulszky Ferencz m. k.

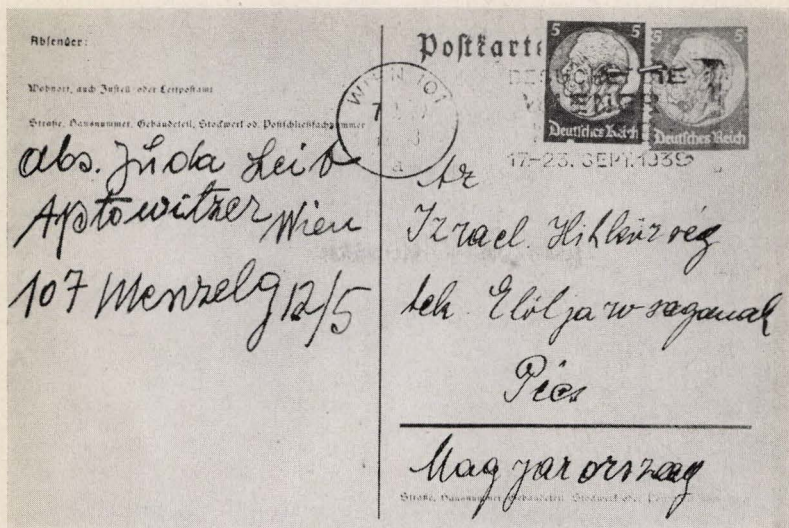
Meilyet kebelünkbeli minden polgárnak tudomására juttatni szives kötelességünknek ismerünk, ovatosan tevének őket, hogy e pillanatokban a legfélétekenyebben őrzendő közbékének bármínemű izgatások által lehető megzavarásáért ezen Rendelet sértőire mért személy és vagyonnali felelőség suljárt önmaguk, és családjaik fejetől eltávolíthatasák. — Pécsen 1848 esztendei April 1-én tartatott Tanácsulésából.

Szabad Királyi Pécs Város
Birája, Polgármestere, és Tanácsa.

A pécsi Tanács felhívása a zsidók elleni cselekmények megszüntetésére

A zsinagóga belsejének keleti fala

Werte Kultusgemeinde

Ihnen ersuche höflich, wenn
es Ihnen möglich wäre
uns fürstl. 31 ein kleines
zu schicken. Wir sind
strenggl. Wir sind
ganz mittellos und
dafür bitten wir uns
etwas zu schicken
mit vorzüglicher
Hochachtung
zeichnet Jüda Leib Apostolischer
מלך לוי

Élelmiszer-segélyt kérő levelezőlap Bécsből. Kelt 1939 szeptemberében

27,50— Ft